

Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 20

Запоріжжя
2020

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: Шаповалов Г. І., доктор історичних наук,
заступник директора ЗОКМ, професор ЗНТУ

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Бочваров Крум Н., Васильчук Г. М., Дедков М. В., Кайзер Елке,	доктор філософії в галузі історії (університет Коннектикута, США) доктор історичних наук, професор ЗНУ (Запоріжжя) кандидат історичних наук, професор ЗНТУ (Запоріжжя) доктор, професор (Вільний університет Берліна, Інститут доісторичної археології, Німеччина)
Ковальова І. Ф., Козиряцька С. І., Лиман І. І., Ляшко С. М.,	доктор історичних наук, професор (Дніпро) старший науковий співробітник ЗОКМ (Запоріжжя) доктор історичних наук, професор БДПУ (Бердянськ) кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ (Київ)
Мільчев В. І., Мороко В. В.,	доктор історичних наук, професор ЗНУ (Запоріжжя) кандидат історичних наук, директор департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької ОДА (Запоріжжя)
Попандопуло З. Х., Рибіцька Малгожата, Спіцин Ю. П. Чайка О. В.,	завідувачка відділу історії краю ЗОКМ (Запоріжжя) доктор габілітований, професор (Жешувський університет, Польща) директор ЗОКМ (Запоріжжя) старший науковий співробітник ЗОКМ (Запоріжжя)

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
07.12.2020 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12.07.2010 р.)

М 89 Музейний вісник № 20. – Запоріжжя, 2020. – 214 с.

ISBN 978-966-488-231-3

Збірка містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України, вводяться в науковий обіг експонати з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців. Тематика публікацій охоплює період від найдавніших часів до сьогодення. У збірнику опубліковані статті авторів з України.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться давньою та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ISBN 978-966-488-231-3

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2020
© Запорізький краєзнавчий музей, 2020
© ПП «АА Тандем», 2020

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

- Коробова І. А.* Легенда запорізького спорту — Яків Пункін
(комплекс речей спортсмена з колекції ЗОКМ). 5
- Якобчук Н. О.* Музей і меценатство (з досвіду співпраці Національного
музею історії України у Другій світовій війні з Дмитром Піркллом) 12
- Васецька О. М.* Світ автоспорту в проєкті 2019 року Полтавського
краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 19
- Попова Л. В., Веклич Ю. М., Рігуш Б. Т., Стахів М. П., Деркач Т. Г.*
Шляхи оптимізації палеонтологічної складової краєзнавчих
музеїв України, за результатами польового семінару-школи
«Палеосайти Придніпров'я в контексті розвитку місцевих музеїв» 25

АРХЕОЛОГІЯ

- Папанова В. А., Ляшко С. М., Каїра Ф. В.* Розкопки довгого кургану
доби бронзи поблизу с. Воскресенки Пологівського району 31
- Антонов А. Л.* Исследование кургана у с. Гирсовка 58
- Попандопуло З. Х.* Скифские мечи из коллекции ЗОКМ 72

ІСТОРІЯ

- Козирицька С. І.* Історія заводу томильного чавуну
«А. Я. Коп та Гелькер» у м. Олександрівську. 79
- Чайка О. В.* Корупція в органах влади в началі ХІХ в.
(по матеріалам ГАЗО). 86
- Кравчук П. П.* Нове джерело з історії м. Олександрівська у 1830-х рр.:
лист окружного начальника палати державних маєтностей
Ізота Бондаревського 107
- Звілінський С. О.* Єврейська громада Гуляйполя часів Російської імперії . . . 117
- Назаренко Д. В.* Бердянські пивовари Феттери 134
- Щур Ю. І.* Простір та події доби Української революції
в Олександрівську (Запоріжжі) на сторінках тогочасних
місцевих та загальноукраїнських засобів масової інформації 139
- Целуйко О. П., Гудима Ю. В.* Іван Крип'якевич і спроба
створення музею історії Львівського університету 1945 — 1946 рр. 147

ПРИРОДА

- Бусел В. А., Крайник Ю. Н.* Перспективи розвитку гніздового орнітокомплексу пойми Нижнього Дніпра 167

ІНФОРМАЦІЇ

- Деркач Т. Г.* Участь Запорізького обласного краєзнавчого музею у IV міжнародному запорізькому екологічному форумі «ЕКО ФОРУМ – 2020» 177
- Плешивенко А. Г.* Борьба с ветряными мельницами 179
- Водоп'ян В. В.* Підсумки 2020 185
- Шаповалов Г. І.* Нова експозиція корабельних якорів XVII – XIX ст. Запорізького краєзнавчого музею просто неба 189

РЕЦЕНЗІЇ

- Тощев Г. Н., Иванова С. В. В. И. Никитин.* Курганы Нижнего Поингулья. – Николаев: Илион, 2018. – 160 с. 193

ДИСКУСІЇ

- Бєлов О. Ф., Шаповалов Г. І.* Проект великого державного герба України з хрестом на тризубі 2020 року 199

ХРОНІКА

- Тощев Г. Н.* Сергєю Георгиевичу Колтухову – 70 лет 207
- Слово про колегу 209

ЛЕГЕНДА ЗАПОРІЗЬКОГО СПОРТУ – ЯКІВ ПУНКІН (комплекс речей спортсмена з колекції ЗОКМ)

Запорізький край багатий на талановитих людей, долі яких тісно переплелися з його історією. Вони докладали зусилля, використовуючи свій талант, натхнення, творчість заради процвітання рідного краю, його слави. Багато відомих спортсменів ХХ ст. народилися на запорізькій землі. Наша розвідка присвячена легенді світового масштабу, знаменитому майстру греко-римської боротьби Якову Григоровичу Пункіну. Як відомо, йому першим з українських спортсменів судилося стати олімпійським чемпіоном. Я. Г. Пункін був людиною захоплюючої, непростой долі. До сторіччя від дня народження видатного спортсмена і талановитого тренера, яке припадає на 8 грудня 2021 року, у «Музейному віснику» Запорізького обласного краєзнавчого музею публікується комплекс речей, що розповідають про життєвий та професійний шлях Я. Пункіна.

В колекції ЗОКМ зберігається значна кількість експонатів, які належать нашому видатному землякові. Цікавим є те, що більшість цих предметів до нашого музею передав сам олімпійський чемпіон, одразу ж після закінчення XV Олімпійських ігор у місті Гельсінкі в 1952 р. Пізніше, в 1959 р. борець передав до музею ще багато своїх документів і нагород. Унікальність цього музейного комплексу полягає в тому, що він «розповідає» про важку і водночас яскраву долю людини, яка боролася не тільки на спортивному килимі, а й у житті.

Яків Григорович Пункін народився в місті Запоріжжі 8 грудня 1921 р. в єврейській родині, яка жила на вулиці Базарній, 1. В 1929 р., в будівлі колишньої синагоги по вулиці Троїцькій, збудованій на кошти олександрівського купця Лещінського, відкрили перший запорізький Будинок фізкультури. З 1935 р. Яків почав там тренуватися в секції французької боротьби (так у ті роки називалася греко-римська боротьба) у тренера Олексія Фешотта. Закінчивши сім класів Яків отримав першу професію токаря і влаштувався працювати на завод ім. Войкова у 1937 р. В 1938 р. Пункін переходить на завод № 29 або, як він тоді називався — завод ім. Баранова (нині завод «Мотор-Січ»), продовжує тренуватися та займатися класичною боротьбою. Вже в 1939 р. Яків Григорович стає відомим спортсменом. У 1940 р. стає срібним призером першості України і закінчує Київську школу тренерів, починає працювати в ДСТ «Динамо». В 1941 році — він чемпіон України. Навчально-спортивним управлінням Всесоюзного комітету у справах фізичної культури і спорту при РНК СРСР за результатами найбільших змагань 1940 р. було затверджено список Десяти кращих борців СРСР на 1 січня 1941 р. Восьму сходинку в найлегшій вазі зайняв запорожець Яків Пункін. Він продовжує посилено

Пам'ятна медаль з Неаполя

тренуватися і разом зі своїми наставниками Олексієм Фешоттом і Олександром Полудневим планують завоювання нагород на чемпіонатах республіки. З квітня 1941 р. Я. Пункін — в лавах Червоної Армії. Його направляють у танкову школу міста Волочиськ в Білорусії. Курсант школи молодших командирів 126 танкового полку 204 моторизованої дивізії 11 мехкорпусу 3 армії Західного Особливого Військового Округу Яків Пункін сумлінно вивчав військову справу. Він освоїв стрілецьку зброю і військову техніку, як вірші вчив статuti Червоної Армії, а у вільний час готувався до чемпіонату округу з французької боротьби. Пункін готовий порадувати своїх командирів, ставши чемпіоном Західного Особливого Військового Округу, який повинен був відбутися в кінці липня в Мінському Будинку офіцерів. Проте всі спортивні приготування закінчилися 22 червня 1941 року — почалася війна [1, с. 20]. Яків, як і більшість інших спортсменів, змінив спортивні снаряди на бойові. Вже в перші дні війни 19-річний хлопчина Яків Пункін потрапив у німецький полон, після чого був відправлений у німецький концтабір «Оснабрюк». Пройшовши нелюдські випробування протягом 4-х років фашистської неволі, він, після звільнення в квітні 1945 року військами союзників, важив менше 40 кілограмів. Далі він проходив перевірку у фільтраційному таборі НКВС, після чого продовжив службу у складі групи радянських окупаційних військ у Німеччині до 1948 р. Після демобілізації Яків Пункін повернувся в рідне Запоріжжя, де і продовжив свій шлях на Олімп [1, с. 44].

До складу олімпійської збірної СРСР Яків Пункін був включений вже відомим спортсменом: триразовим чемпіоном СРСР, майстром спорту СРСР, учасником 18 міжнародних поєдинків. Перед Олімпіадою в Гельсінкі Яків отримав установку від працівника ЦК з таким формулюванням: «добути «золото», а інакше цей метал доведеться добувати на Колімі» [1, с. 165].

На Літніх Олімпійських іграх наш земляк виступав у ваговій категорії до 62 кг (напівлегка вага). В 1-му колі на 12-й хвилині він поклав на лопатки Антуана Мерля (Франція), в 2-му колі не виступав, у 3-му — з рахунком 3:0 виграв у Сафі Таха (Ліван), в 4-му колі з рахунком 3:0 поборов Хасана Бозбея (Туреччина). У фіна-

лі, в сутичці з Імре Пойяк (Угорщина) поклав його на лопатки на 2-й хвилині. Боротьба з Абдель аль Рашидом (Єгипет) тривала не більше 4 хвилин, Яків впевнено переміг і став олімпійським чемпіоном [2, с. 115]. Успіх йому приніс його коронний прийом – кидок з прогином, який за оригінальність техніки, отримав назву «гвинт». При цьому Пункін його виконував особливо, з різкою зміною траєкторії кидка вже після його початку. До речі цей прийом ще ніхто так і не зміг повторити. Аналітики з класичної боротьби прозвали його «блискавкою на килимі», а фінські журналісти – «людиною без нервів», потім в одному з інтерв'ю сам Яків Григорович про це сказав так: «На коврені завжди не боюсь, завжди держу себе в руках, а вообщє весь лимит страху я израсходовав в концлагерях» [3].

Я. Г. Пункін

Після тієї знаменитої перемоги Яків Пункін ще двічі вигравав чемпіонат СРСР, але на чемпіонаті світу 1953 р. був тільки п'ятим. У великих міжнародних турнірах він більше не брав участі. На Олімпійські ігри 1956 р. Яків Пункін не пробився, програвши в чемпіонаті країни Роману Дзনেладзе, майбутньому олімпійському призеру. З 1961 р. Яків Григорович перейшов на тренерську роботу, виховавши велику плеяду чудових спортсменів. До кожного вихованця він мав підхід і ставився як до власної дитини [4].

У жовтні 1952 р. Яків Григорович приніс і передав на зберігання в наш музей величезну кількість своїх нагород: дипломів, грамот, документів, значків, а також два кубки – символи перемоги. Вже пізніше у лютому 1959 року він передав ще один кубок:

1. Кубок 1949 року. Розміри: h – 30, вага – 343 гр. Срібло 875 проби з клеймом Р. М. Має вигляд чаші у формі конуса, поверхня гладка з гравіюванням: «ЦСДСО «Большевик». Оригінальна ручка на кришечці у вигляді лаврового вінка. Ніжка кубка прикрашена стилізованим рослинним орнаментом. Цей експонат без підставки. Стан його задовільний, сильно потертий, має темні плями. Зберігається за номером ЗКМ – 3058, КН – 6014, др. метал срібло – 1796.

2. Кубок 1948 г. Розміри: h – 24 см, d – 99,9 мм, вага – 299,5 гр. Срібло 875 проби з клеймом Р. Ю. Має вигляд конусоподібного келиха з рівною поверхнею з написом: «Приз ВЦСПС за первое место по борьбе 1948 г.». Декорований опуклим пояском на вузькій частині ніжки з подвійним орнаментом у вигляді дубового листа. Підставка-ніжка прикрашена тим самим орнаментом. Стан кубка задовільний. Зберігається за номером В – 4056, КН – 49758, др. метал срібло – 2169.

3. Кубок 1949 г. Розміри: h – 21,8 см, d – 82,9 мм, вага – 251 гр. Срібло 875 проби з клеймом Р. Ю. Нагадує чашу у формі конуса з двоступеневими виступами. Поверхня рівна з гравіюванням: «Участнику команды-победительницы

первенства ССРСР по вольной боротьбе 1949 г.». Ніжка-підставка має триступеневий виступ. Стан кубка задовільний, на його поверхні незначні потертості та плями. Зберігається за номером В – 4055, КН – 49759, др. метал срібло – 2168. Передані на зберігання у жовтні 1952 р. разом з усім комплексом.

Своє трудове життя Яків Пункін завершив, працюючи підсобним робітником легкоатлетичного манежу комбінату «Запоріжсталь». Був людиною дуже скромною і ніколи не розповідав про своє славне минуле. Багато вихованців і спортсменів навіть не здогадувалися, що поряд з ними працює легенда греко-римської боротьби, перший олімпійський золотий призер. У жовтні 1994 року славетний запорізький спортсмен, заслужений майстер спорту СРСР Яків Григорович Пункін пішов із життя.

Після його смерті запорізькі федерації боротьби греко-римського і вільного стилю проводили юнацькі турніри, присвячені пам'яті заслуженого борця і тренера. У 2002 р. на честь 50-річчя його перемоги на XV Олімпійських іграх, у ПС «Юність» відбувся всеукраїнський фестиваль «Олімпійський зорепад». З 2011 р., до дня народження спортсмена – у грудні, проводиться фестиваль спортивної боротьби. У 2007 р. федерацією греко-римської боротьби заснована пам'ятна медаль імені Якова Пункіна, якою нагороджуються спортсмени, тренери та меценати за вагомий внесок у розвиток греко-римської боротьби.

У Запоріжжі вирішили увічнити пам'ять знаменитого земляка, Олімпійського чемпіона з греко-римської боротьби Я. Г. Пункіна, встановивши йому пам'ятник. Він був відкритий 28 грудня 2018 р. на Алеї Трудової Слави, поряд з пам'ятником Леоніду Жаботинському. На створення скульптури пішло три місяці. Її виконали з бронзи, а підставку з граніту. Скульптор Ельданіз Гурбанов зазначив, що довго не міг знайти образ спортсмена: «У всіх його фотографіях я бачив його скромну стійку. Довго переглядав фото і вирішив зробити скульптуру в звичному для нього образі з медаллю, яку він завоював на Олімпійських іграх» – зазначив скульптор [5].

Таким чином Яків Пункін, людина важкої, але яскравої і прославленої долі, був не тільки першим запорізьким олімпійським чемпіоном, а й одним з перших українських спортсменів, які отримали золоту олімпійську нагороду. Спортивна спільнота України активно сприяє популяризації історії запорізького спорту. Вже кілька років розглядається ідея перейменування однієї з вулиць Запоріжжя на честь Якова Григоровича Пункіна. Маємо надію, що до сторіччя з дня народження видатного спортсмена цей задум буде втілено.

Сподіваємося, що дана публікація приверне додаткову увагу громадськості і спортивної спільноти, істориків спорту до цієї непересічної людини.

Перелік речей Пункіна Я. Г. з колекції ЗОКМ:

ГРАМОТИ та ДИПЛОМИ (мову та орфографію документів збережено в повному обсязі):

1. Грамота. Весенняя Спартакиада Группы Советских Оккупационных войск в Германии – 1947 года. Рядовой Пункин Я. Г. награждается настоящей грамотой за высокие достижения в спорте и 1-е место в соревнованиях по борьбе в легком весе (ЗКМ 1483 (1) КН 3377);

2. Почетная грамота. Всесоюзный Комитет по делам физической культуры и спорта при Совете Министров СССР награждает мастера спорта тов. Пункина Д. Г. – за отличные результаты показанные в матчевых встречах по классической борьбе в Финляндии в 1950 г. (ЗКМ 3058 (4) КН 6014);

3. Грамота. Пункину Я. Т. Участнику Первенства Вооруженных Сил СССР 1948 году занявшему третье место по борьбе в легком весе (ЗКМ 1483 (3) КН 3677);

4. Грамота. Центральный Совет Всесоюзного Добровольного Спортивного Общества «Большевик» награждает: Тов. Пункина Я. Запорожского областного Совета за занятое 1-е место в легком весе в 5-ом Всесоюзном лично-командном первенстве Общества по классической борьбе 1950 года (ЗКМ 1483 (2) КН 3677);

5. Грамота. Запорожский Городской Комитет по делам физической культуры и спорта. При Исполнительном Комитете Городского Совета депутатов трудящихся награждает тов. Пункина Я. Г. за высокие спортивные результаты показанные в городских, областных и республиканских соревнованиях и в матчевых встречах в 1948 году (ЗКМ 1483(4) КН 3677);

6. Диплом второго ступеня. Комітет в Справах Фізичної Культури і Спорту при Раді Міністрів УРСР нагороджує: т. Пункина Якова занявшего второе место в полулегком весе на первенстве Украины 1949 года по классической борьбе (ЗКМ 1483 (5) КН 3677);

7. Диплом III степени. Комитет по Физической Культуре и Спорту при Совете Министров СССР награждает тов. Пункина Я. Г. Украинская ССР занявшего 3-е место в полулегком весе на лично-командном первенстве СССР 1956 г. по классической борьбе (ЗКМ 3058 (2) КН 6014);

8. Диплом второго ступеня. Організаційний Комітет по проведенню фестивалю молоді Запорізької області цим дипломом нагороджує тов. Пункина Я. Г. за 2-е место по классической борьбе в п/среднем весе. Травень 1957 рік (ЗКМ 3058 (10) КН 6014);

9. Грамота. Запорожский областной Совет профессиональных союзов награждает тов. Пункина Я. В. з-д Запорожсталь занявшего первое место по классической борьбе в спартакиаде профсоюзов 1958 года (ЗКМ 3058 (7) КН 6014);

10. Диплом I ступеня. Комітет по Фізичній Культурі і Спорту при Раді Міністрів УРСР нагороджує тов. Пункіна Я. Г. за перше місце у легкій вазі на першості УРСР з класичної боротьби 1955 року в м. Харкові (ЗКМ3058 (11) КН 6014);

11. Диплом I ступеня. Комітет по Фізичній Культурі і Спорту при Раді Міністрів УРСР нагороджує заслуженого майстра спорту тов. Пункіна Я. Г. за перемогу у міжнародній товариській зустрічі з класичної боротьби між збірними командами Єгипту і Української РСР, в м. Києві, 19-го жовтня 1954 року (ЗКМ 3058 (9) КН 6014);

12. Грамота. Українська республіканська рада профспілок нагороджує грамотою тов. Пункіна Я. Г. учасника команди фізкультурного колективу заводу Запоріжсталь, яка завоювала першість в змаганнях на приз Укрпрофради з класичної боротьби. 11 грудня 1956 року м. Київ (ЗКМ 3058 (5) КН 6014);

13. Диплом II степени. Всесоюзный центральный Совет Профессиональных Союзов награждает тов. Пункина Я. Г. ДСО «Металлург» занявшего II место в легком весе в соревновании по классической борьбе на V Всесоюзной летней спартакиаде профсоюзов. 17 августа 1955 г. (ЗКМ 3058 (6) КН 6014);

14. Грамота. Центральный Совет ДСО «Металлург» награждает тов. Пункина Я. Г. за успешное выступление в командном первенстве СССР по классической борьбе 1953 года (ЗКМ 3058 (8) КН 6014);

15. Грамота. Запорожского облсовета Добровільного Спортивного Товариства «Авангард» нагороджує тов. Пункину(а) Я. Г. за I место в розыграше кубка

Запорожского облсовета ДСО «Авангард» среди средних специальных учебных заведений по баскетболу 1959 г. (ЗКМ 3058 (12) КН 6014);

16. Диплом першого ступеня. Комітет в справах фізичної культури та спорту при Раді Міністрів УРСР нагороджує заслуженого майстра спорту Пункіна Я. Г., м. Запоріжжя ДСТ «Металург» за ПЕРШЕ місце у легкій вазі на першості УРСР з класичної боротьби 1952 року, м. Київ (ЗКМ 3058 (13) КН 6014);

17. Диплом Комитет по Физической Культуре и Спорту при Совете Министров СССР. Грамота. Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов награждает настоящей грамотой тов. Пункина Я. Г. ДСО «Большевик» за 1 место в полулегком весе в соревнованиях на первенство ВЦСПС 1948 по борьбе. (ЗКМ 1483 (6) КН 3677);

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ:

1. Телеграммы Я. Пункину с Олимпийской победой — золотой медалью (3 од.) (ЗКМ 3058 (20) КН 6014);

2. Пригласительный билет 17 августа 1956 г. в Зеленый театр ЦПКиО им. Горького на вечер, посвященный окончанию Спартакиады народов СССР (ЗКМ 3058 (18) КН 6014);

3. Startkarte Punkin Jakow 1921 UDSSR ist bei den Akademischen Sommerspielen in Berlin vom 6. bis 15. August 1951 startberechtigt. Переклад — Стартова картка Пункіна Якова 1921 р. СРСР має право стартувати на Академічних літніх іграх у Берліні з 6 по 15 серпня 1951 р. (ЗКМ 3058 (19) КН 6014);

4. Программа-справочник III Международные дружеские спортивные игры молодежи. Москва 1957 г. 29 июля — 10 августа (ЗКМ 3058 (16) КН 6014);

5. Справочник-таблица «SAS» (ЗКМ 3058 (21) КН 6014);

6. Программа финальных соревнований 5 Всесоюзной летней спартакиады профсоюзов. Москва, август 1955 г. (ЗКМ 3058 (14) КН 6014);

7. Программа по видам спорта. XV Олимпийские игры. Хельсинки 1952 год (ЗКМ 1483 (8) КН 3677);

8. Программа. XV Олимпийские игры. Хельсинки 1952 год (ЗКМ 1483 (7) КН 3677);

9. XV Olympiade Helsinki 1952. Carte d'identite identity card № 12318 Pounkine Jakov. Переклад — XV Олімпіада в Гельсінкі 1952 р. Особисте посвідчення № 12318 Пункін Яків (ЗКМ 1483 (12) КН 3677);

ФОТО:

1. Фото. Пункін Я. Г. Розмір — 40 x 30, чорно-біле (ЗКМ 3058 (1) КН 6014);

2. Фото. Румыния — СССР. Международная встреча по классической борьбе Л. Понеску — Я. Пункин 1951 год. Розмір — 22 x 15, чорно-біле (ЗКМ 1483 (9) КН 3677);

ЗНАЧКИ:

1. Памятная медаль из Неаполя (барельеф борцы на фоне земного шара) (ЗКМ 3058 (23) КН 6014);

2. Значок «Индия». Фестиваль. Берлин 1951 г. (ЗКМ 1483 (13) КН 3677);

3. Значок «За мир и Социализм» СПБФ (Болгария) (ЗКМ 1483 (21) КН 3677);

4. Значок «Польский молодежный» (ЗКМ 1483 (23) КН 3677);

5. Значок. Китай. «Изображение Мао-Дзе-Дуна» (ЗКМ 1483 (22) КН 3677);

6. Значок «Финско-Советская дружба» 1951 г. (ЗКМ 1483 (19) КН 3677);

7. Значок «УТМ Союз румынской молодежи» (ЗКМ 1483 (18) КН 3677);

8. Значок «За немецко-советскую дружбу» (ЗКМ 1483 (15) КН 3677);

9. Значок «Финский. Спортивного общества». 1961 г. (ЗКМ 3058 (15) КН 6014);
10. Значок, немецкий «Будь готов» (ЗКМ 1483 (20) КН 3677);
11. Значок «Союз немецко-советской молодежи» FDJ (ЗКМ 1483 (16) КН 3677);
12. Значок «Студенческие летние игры в Берлине» 1951 г. (ЗКМ 1483 (14) КН 3677);
13. Значок «Будапешт. Клуб» (ЗКМ 1483 (17) КН 3677);

Бібліографія

1. Смирнов В. В. Яков Пункин. Жизнь в борьбе. — Запорожье: «Просвита», 2018. — 255 с.
2. Геллер Е. «Что наша жизнь? Борьба!» // Энциклопедия известных еврейских борцов. — Израиль — США, 2011. — 528 с.
3. Богданов А. «К Олимпийскому золоту... через концлагерь. «Еврейский обозреватель» // 07/235 июль 2012 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://jew-observer.com/sportivnye-zvezdy/k-olimpijskomu-zolotu-cherez-konclager/>
4. Шитихин А. Яков Пункин — забытая олимпийская легенда // 12 октября 2016/ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.championat.com/other/article-258632-istorija-olimpijskogo-chempiona-v-greko-rimskoj-borbe-jakova-punkina.html>
5. «На честь Олімпійського чемпіона». Телепрограма каналу «ТВ-5» // 28 грудня 2018 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=o_jv7-8jIHQ

Коробова И. А.

Легенда запорожского спорта – Яков Пункин (комплекс вещей спортсмена из коллекции ЗОКМ)

На первых для спортсменов СССР Олимпийских играх 1952 года в Хельсинки, борец Яков Пункин завоевал золотую медаль в категории до 62 кг. За семь лет до этого никто не верил, что Пункин будет бороться — измождённый концлагерьми, он весил менее 40 кг. Но борец выдержал всё и стал первым представителем Украинской ССР, завоевавшим золотую олимпийскую медаль. Статья посвящена выдающемуся запорожскому спортсмену, легенде греко-римской борьбы — Якову Григорьевичу Пункину. Автор описаны его серебряные награды и перечислены вещи переданные им на хранение в ЗОКМ.

Korobova I. A.

The legend of Zaporizhzhia sports is Yakiv Punkin (a set of things of an athlete from the ZOKM collection)

At the first Olympic Games for the USSR athletes in 1952 in Helsinki, wrestler Yakov Punkin won a gold medal in the category up to 62 kg. Seven years before, no one believed that Punkin would fight — exhausted by concentration camps, he weighed less than 40 kg. But the wrestler survived everything and became the first representative of the Ukrainian SSR to win an Olympic gold medal. The article is dedicated to the outstanding Zaporizhzhia sportsman, the legend of Greco-Roman wrestling — Yakov G. Punkin. The author describes his silver awards and lists the things he transferred for storage in the ZOKM.

МУЗЕЙ І МЕЦЕНАЦТВО (З ДОСВІДУ СПІВПРАЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З ДМИТРОМ ПІРКЛОМ)

Перфекцію музейного простору, а саме візуалізовану репрезентацію його темарійної палітри, наукових концептів, автентико-джерельної, філософсько-художньої площин тощо, передусім покликані забезпечити потужності фондового зібрання. Нині задля можливості набуття чи експонування музейними інституціями акцентних предметів — перлин національного історико-культурного спадку поряд із традиційними методами артефактного накопичення (наукові відрядження, закупка, заповідання та ін.) вкорінюється співпраця з меценатами та приватними збирачами старожитностей. У цій царині активно позиціонується й Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс має тривалий досвід зв'язків із цілою низкою колекціонерів-благодійників.

Свого часу зацікавленість сторінками вітчизняного воєнного хронопису та взаємні наукові пошуки послуговували підґрунтям для міцної співпраці музею зі знаним в Україні та за її межами пошуковцем, колекціонером, медальєром, громадським активістом Дмитром Пірком, який став справжнім другом і повноцінним членом музейної команди. Насамперед він фокусується на збереженні й популяризації культурної спадщини України, збагаченні музейних зібрань унікальними предметами, щоб вони мали змогу «розповідати нашу українську історію» і водночас документально її підтверджувати. Колекціонер вважає, що в Україні варто організовувати максимально сприятливе середовище для популяризації музеїв і колекцій, щоб висвітлювати історію більш справедливо [1].

Дмитро Піркл — людина з дуже широким колом дослідницьких інтересів, учасник багатьох різнопланових культурно-суспільних проєктів. Наразі він активно співпрацює з музеєм, іншими інституціями відповідного профілю. Починаючи від 2007 р. за його благодійництва було збагачено фонди Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького, НЦНК «Музей Івана Гончара», Національного музею Голодомору-геноциду, Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Національного заповідника «Хортиця», Музею історичних коштовностей України (філія Національного музею історії України), Музею гетьманства, Львівського історичного музею, Запорізького обласного краєзнавчого музею, Донецького краєзнавчого музею, Українського музею у Нью-Йорку та ін.

Колекціонування та музейне пожертвування — не єдине захоплення Дмитра Піркла. Він тривалий час ангажується в галузі дизайну монетовидних медалей і пам'ятних плакет, присвячених акцентним подіям та знаковим постатям вітчизняного історієписання. Його найвідомішими роботами є серія портретів гетьманів України (П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Тетеря, І. Брюховецький, І. Скоропадський, П. Полуботок, Д. Апостол, П. Орлик), а також ювілейні медалі «20 років незалежності України» та «230 років Дніпропетровську» [2].

Суспільне благодійництво Дмитро Піркл провадить із 2005 р. Закономірним пошануванням його внеску в збереження й популяризацію національної культурної спадщини та допомогу музеям стало лауреатство на Національному конкурсі «Благодійна Україна». У 2016 р. він посів третє місце в номінації «Благодійник —

фізична особа», а у 2019 р. — друге в номінації «Меценат року». Крім того, у 2015 р. в Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. Яворницького до 10-річчя меценатської діяльності Дмитра Піркла було зреалізовано виставковий проєкт «Дарунок як поклик душі» [2].

Національний музей історії України у Другій світовій війні розпочав співпрацю з меценатом у 2015 р. А вже у 2016 р. він передав до музейної фондозбірні масив німецької документації 1941 р. загальною кількістю 86 одиниць. Його утворюють світлини, регіональна німецька періодика, рукописна мапа-схема (копія) «Siegesszug der 13. Pz. Div. Ostfeldzug 1941» («Переможне просування 13-ї танкової дивізії Вермахту. Східний похід 1941 р.»), поховальні картки, приватний епістолярій, Євангеліє («Evangelisches feldgefängbuch» / «Протестантська польова книга співів»), інша література («Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges» / «Документи про передісторію війни» 1939 р., де, зокрема, подано «Пакт Ріббентропа — Молотова», «Bilder-Wörterbuch zur Verständigung ohne Sprachkenntnisse» / «Ілюстрований словник для спілкування без необхідності володіння мовою», «Russisch-Ukrainischer Sprachführer» / «Російсько-український розмовник» 1940-х рр. та ін.), що належали воякам Вермахту [3, с. 124; 4].

Наразі кооперування триває, а його результатом є уфундування музейної скарбниці унікалами, які репрезентують різні аспекти української воєнної історії першої половини ХХ ст., зокрема періоду Другої світової війни, національно-визвольних змагань, українського самостійницького руху тощо. Колекціонер передає свої надбання на постійне й тимчасове зберігання. Презентовані ним предмети представлені в експозитарному просторі музею та постійно залучаються до різноформатних виставкових проєктів («Остарбайтери. До 75-річчя злочинної акції» (січень 2017 р.); «3 окопів Першої світової» (17 січня 2017 р. — 15 січня 2018 р.); «Берестейський мир» (6 лютого — 25 вересня 2018 р.); «УГКЦ — час випробувань» (19 квітня — 1 жовтня 2018 р.); «Україна. Незакінчена війна...» (2019 р.) та ін.).

На початок 2020 р. від мецената до музейного фонду загалом надійшло 1102 артефакти (1041 — в основному й 61 — в науково-допоміжному фонді). В основному фонді ці надходження розподілено за групами зберігання: «Документи» (501 од. зб.), «Листівки» (26 од. зб.), «Фото» (368 од. зб.) і «Негативи» (34 од. зб.); «Газети і журнали» (46 од. зб.), «Книги» (13 од. зб.), «Образотворче мистецтво (малюнки, картини, літографії)» (12 од. зб.), «Плакати» (27 од. зб.), «Філателія» (13 од. зб.), «Речі» (1 од. зб.). Для них характерні широка видова різноманітність і темарійний діапазон.

Музейні предмети у групі «Документи» — це переважно листи німецьких вояків до близьких, поминальні картки тих, хто загинув на українських теренах, льотні книжки, топографічні карти й схеми міст України (Черкаси, Дніпропетровськ (нині — Дніпро), Вовчанськ, Чугуїв, Кривий Ріг та ін.), листівки, офіційна документація гітлерівської окупаційної влади та адміністрації німецьких таборів. Окремий масив — різноманітні (робочі, зарплатні, медичні) посвідки, поштівки українських остарбайтерів, польські та радянські грошові знаки 1930-х рр. тощо.

Осібного фокусування заслуговує власне епістолярна добірка остарбайтерів, адже вона дає змогу персоніфікувати людське море українців, примушених до праці на теренах Райху. Різноманітні цензуровані листівки рідним на Київщині, Черкащині, Полтавщині, Хмельниччині та в інші області було залучено до виставкового проєкту «Остарбайтери. До 75-річчя злочинної акції» (січень 2017 р.).

Поштівки містять звернення до сімей, автори (дівчата й юнаки) нотують те, що сумують за домівкою, змальовують власну буденність, умови роботи, просять близьких не тривожитися за них, цікавляться новинами з Батьківщини [5; 6]. П'ять листівок — це відповіді, відписані до Німеччини, де основним сюжетом є побажання здоров'я та передавання «палкого українського привіту» [7].

Варто також звернути увагу на листи гітлерівських військовослужбовців, адже в них закарбовано важливу інформацію, зокрема відображено мілітарну топографію, емоційно охарактеризовано окопну буденність, інші аспекти воєнної дійсності. Наприклад, у листі Германа Шлюмбама до батьків від 15 грудня 1943 р. містяться відомості про обтяжливий фронтовий побут (холод, значні людські втрати їхнього підрозділу, загальна втома від війни). Напередодні Різдва вояк висловлює сподівання на якнайшвидше закінчення цього бойовища та повернення додому, роблячи промовистий висновок: «Ми цим усім по горло ситі» [8]. Із листа Гельмута Фогеля, датованого 26 червня 1943 р., дізнаємося про урбаністику воєнної Вінниці (автор листа перебував на лікуванні в місцевому шпиталі). Військовослужбовець називає її містом із німецьким шармом, красивими парками, захоплюється краєвидами р. Буг [9].

Ще однією цікавинкою є добірка льотних книжок унтерофіцера 14-ї ескадрильї 27-ї бомбардувальної ескадри Ганса Петерсена, де подано збройний шлях вояка впродовж 1943 — 1945 рр. на теренах України, Румунії, Угорщини. Від 2019 р. ці документи представлені у виставковому проєкті «Україна. Незакінчена війна ...» [10].

Потужний артефактно-джерельний пласт складають друковані пропагандистсько-агітаційні листівки російською, німецькою та українською мовами. Значну їх частину видано Головним політичним управлінням Червоної армії протягом 1937 — 1941 рр. і 1943 — 1944 рр. для усталення у свідомості громадян і військовослужбовців СРСР негативного образу ворога — жорстокого, руйнів-

Листи та інші документи українців, вивезених на примусові роботи до Німеччини, з колекції Д. Піркла в експозиції Національного музею історії України у Другій світовій війні

ного, небезпечного. Вони містять карикатури та шаржі, що подають тодішнього супротивника в образі хижих тварин (собак, гієн). Заголовки друків короткі й промовисті — «Гієна вбивця», «Кривавий пес фашизму» тощо [11; 12; 13]. Цю періодику знайшов у вінницькій школі № 15 військовослужбовець Вермахту (ім'я, на жаль, невідоме) і надіслав до Німеччини. Інша група — листівки німецькою мовою, датовані 1943 — 1944 рр., що мають форму звернення до німецьких військовиків. Їхній ключовий сюжет — емоційний заклик припинити воєнні дії, не вірити неправдивим меседжам А. Гітлера, здаватися в полон, переходити на бік Червоної армії, повертатися на Батьківщину. Тексти містять світлини жінок і дітей, які кличуть рідних додому, бомбардувань німецьких міст, зображення вояків Вермахту, котрі потрапили до полону, тощо [14; 15].

Найменшим за обсягом є комплекс листівок із середовища ОУН та українських емігрантських кіл. Зокрема, відозви ОУН(м), датовані 1941 р., віддзеркалюють теоретичні напрацювання цього крила Організації щодо національного суверенітету, на той момент у фарватері Райху. Видання ж закордонних осередків українських самостійницьких сил присвячено наріжним подіям вітчизняного державного будівництва — відновлення Української держави в 1941 р., створення Української головної визвольної ради та ін. [16; 17].

Наразі найбільшим надходженням до музею від Дмитра Піркла стали фотографії (зокрема, два альбоми), зроблені військовослужбовцями Вермахту під час їх перебування на українських землях у 1941 — 1944 рр. Увесь масив цих документів можна класифікувати на чотири групи: видові, сюжетні, групові, портретні фото.

Серед видових світлин переважають зображення місцевостей і краєвидів (фронтіві дороги, мости, українські села, вулиці міст, будинки, вокзали, монументи, руйнації об'єктів військової та цивільної інфраструктури та ін.). На сюжетних фотографіях зафіксовано побут, дозвілля військовослужбовців Вермахту, життя місцево-

Д. Піркл презентує колекцію періодичних видань, переданих ним до фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні

го населення України, радянських полонених, військову техніку, аеродроми тощо. Групові фотографії — це зображення окремих вікових груп місцевого населення (жінки, діти, молодь), пам'ятні світлини військовослужбовців Вермахту окремими групами (від 2 — 3 осіб) біля військової техніки або на фоні краєвидів, а також разом із українськими містянами та селянами. Портретних фото в колекції найменше. Це світлини військовиків різних підрозділів збройних сил Німеччини, а також місцевих жителів, які, на думку німців, були колоритними й незвичними.

Основу колекції пресових видань, що надійшла до фондозбірні музею від Дмитра Піркла, утворюють українські, польські, німецькі часописи. Серед них — щоденні газети, що видавалися в межах дистрикту «Галичина» і райхскомісаріату «Україна»: «Львівські вісті» (1943 р.), «Нове українське слово» (1943 р.), польська газета для селян «Nowiny» (1943 — 1944 рр.), німецькі «Altenburger Zeitung» / «Альтенбурзька газета» (1941 р., 1943 р.), «Kölnische Zeitung» / «Кельнська газета» (1941 р.), «Wochenblatt. Tageszeitung» / «Тижневик» (1941 р.). Основний сюжет цих видань — події на Східному фронті, досягнення Вермахту, місцеві новини з України та Німеччини, публікації, присвячені історичним подіям, видатним особистостям, тощо. Окремі примірники цих видань представлені в експозиції «Україна. Незакінчена війна ...».

Цікавий і важливий для вітчизняної історії матеріал зафіксовано на шпальтах німецького журналу 1918 р. «Illustrierte Weltanschauung» / «Ілюстрований міжнародний оглядач». У вміщених у виданні статтях зафіксовано відомості про події зими 1918 р. в Німеччині та репрезентовано схематичну карту територіальних змін у Європі після укладання Брест-Литовського мирного договору. У 2018 р. журнал експонувався на музейній виставці «Берестейський мир». Від 2019 р. його залучено до експозиції «Україна. Незакінчена війна ...» [18].

Серед часописів наявні вісім примірників популярного щомісячника з питань техніки і науки «Wissen und Fortschritt» / «Знання та прогрес», датованих 1938 р., 1940 — 1942 рр. Ключова тема номерів — досягнення в розвитку автомобіле- й літакобудування, виробництві побутової та іншої техніки в Німеччині та значення цих галузей для індустрії ХХ ст. Зокрема, заслуговує на увагу інформація про вдосконалення літаків «Юнкерс» (Ju-87), створення нового літака-розвідника «Фокке-Вульф» (Fw-189), світлини нових моделей автомобілів.

Стосовно книг і брошур, переданих Дмитром Пірклом, крім вже зауваженої вище німецької літератури, віддрукованої переважно у так званому польовому форматі, значний інформаційний потенціал для розуміння геополітичних процесів воєнної доби становлять україномовні видання, створені з пропагандистською метою і адресовані населенню Західної України. Пісенник «Визволим братам» та брошура «Західна Україна» (автор — Д. Мін) — невеликі за обсягом книжечки, що яскраво демонструють розлогий інструментарій, за допомогою якого радянська система ідеологічно впливала на свідомість населення щойно приєднаних до СРСР західноукраїнських земель.

Також варто виділити книги і брошури, які були видані в Канаді Лігою визволення України (Торонто) та в США Українським народним союзом «Свобода» (Нью-Джерсі) в 1950-х і 1980-х рр. Це біографічне видання Р. Лозовського «Тарас Чупринка» — на пошанування пам'яті очільника Української повстанської армії Романа Шухевича та історико-документальне дослідження, у якому зафіксовано інформацію про злочини органів НКВС у 1937 — 1938 рр., — «Пам'ятаймо про Вінницю».

Значна частина подарованих Дмитром Пірклом видань наразі експонується в межах виставкового проєкту «Україна. Незакінчена війна ...».

У результаті плідної співпраці з колекціонером також поповнилася фондова колекція плакатів. Він передав музею комплекс німецької і радянської поліграфії, виданої в 1940-х рр., основна тематика якої заклик до перемоги над ворогом, а також плакати, створені в 1950 – 1980-х рр. у СРСР. Слід зауважити, що і німецькі, і радянські плакати, видані під час Другої світової війни, мають схожий зміст. Наприклад, на одному з німецьких видань бачимо меседж: «Перемога або більшовизм», – а на радянському: «Руки геть від Європи». Повоєнні радянські плакати поділяються на агітаційні, політичні та пам'ятні. Вони містять інформацію про здобутки й визначні події радянського періоду, заклики до праці, навчання на благо Батьківщини, наголошують на миротворчій ролі Радянського Союзу у світі. Їхні меседжі відповідають ідеологічним принципам епохи: «Героїчному робітничому класу Країни Рад слава!», «Револьюційний тримайте крок!», «Заради миру на землі. В ім'я щастя людей!», «Девіз наш: вище і вперед! Пароль наш: подвиг, пошук, злет!», «Там, де працю високо цінують, там і побут не забутий!» та ін.

Підсумовуючи, зауважимо, що вагома колекція артефактів, яка надійшла від Дмитра Піркла, значно збагатила фондову колекцію музею. Дарунки мецената урізноманітнюють експозитарний простір, постійно залучаються до виставкових проєктів, науково-популярних музейних видань. Ця автентика дозволяє всебічно і глибоко відтворити розлогий проблемний спектр, що репрезентує світову геополітичну та воєнну «кухню» першої половини ХХ ст., антигуманні ідеології й методи їхньої практичної реалізації, обличчя тиранів і виконавців, буденність загарбників та стигми окупованих, тернистий шлях, свідомо обраний борцями за українську національну ідею, загалом колосальну людську трагедію усіх тих, кого поглинула війна.

Збереження та популяризація культурної та історичної спадщини України, всебічне й об'єктивне висвітлення ключових, важливих, суперечливих тем історії, збереження історичної пам'яті – це мета, що об'єднує інтереси та працю Дмитра Піркла й музейної команди науковців, тому наразі їх співробітництво та активна комунікація продовжується.

Бібліографія

1. Піркл Д. Колекціонування є чинником культурної дипломатії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://unc.ua/uk/pochitat/dmitro-pirkl-kolekcionuvannya-je-chinnikom-kulturnoji-diplomatiji-212>
2. Гасиджак Л. Друг та меценат музеїв Дмитро Піркл – лауреат конкурсу «Благодійна Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/36909>
3. Очеретяна Ж. Аналіз роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні з наукового комплектування за 2014 – 2016 рр. // Військово-історичний меридіан. – 2017. – Вип. 15. – С. 109 – 128.
4. Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges (Документе цур Форгешихте дес крігес) Документи про передісторію війни. – Берлін. – 1939. – 344 с. // Фонди НМІУДСВ. КН-268221. К-25533.
5. Лист Степури Надії до рідних // Фонди НМІУДСВ. КН-268904. Д-68383.

6. Лист Варвари Левківни до батьків // Фонди НМІУДСВ. КН-268903. Д-68382.
7. Лист Семеренко Ніні Іванівни від рідних // Фонди НМІУДСВ. КН-268898. Д-68377.
8. Лист Шлюмбама Германа (Schlumbohm Hermann) до батьків. 15. 12. 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. КН-270417. Д-69125.
9. Лист військовослужбовця Вермахту Фогеля Гельмута (Vogel Helmut) до батьків. 26. 06. 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. КН-272484. Д-69694.
10. Книжка льотна (книга результативності – Leistungsbuch) Петерсена Ганса (Petersen Hans) для розвідувальних та пошукових з'єднань, а також ескадрилій із розвідки погоди, бомбардувальних і штурмових з'єднань, для транспортних і десантних з'єднань // Фонди НМІУДСВ. КН-270413 – 270415. Д-69121 – 69123.
11. Листівка. Гієна-вбивця [1937 – 1941 pp.] // Фонди НМІУДСВ. КН-270408. Л-8696.
12. Листівка. Іуда-Троцький [1937 – 1941 pp.] // Фонди НМІУДСВ. КН-270407. Л-8695.
13. Листівка. Кривавий пес фашизму [1937 – 1941 pp.] // Фонди НМІУДСВ. КН-270406. Л-8694.
14. Бомбовий град над Гамбургом (Bombenhagel über Hamburg). [1943 p.] // Фонди НМІУДСВ. КН-276090. Л-8718.
15. Листівка. Це голос сотень тисяч солдатських дітей! Припиніть воювати, врятуйте ваші життя! (Dies ist die Stimme von Hunderttausenden Soldatenkindern! Macht Schluss mit dem Kriege, rettet euer Leben!) [1942 – 1943] // Фонди НМІУДСВ. КН-276091. Л-8719.
16. Листівка «В п'яту річницю відновлення самостійності української держави 30. 06. 1941 – 1946» // Фонди НМІУДСВ. КН-277120. Л-8740.
17. Листівка «В другу річницю створення української головної визвольної ради 15. 06. 1944 – 1946» // Фонди НМІУДСВ. КН-277121. Л-8741.
18. Журнал. Illustrierte Weltschau (Ілюстрований міжнародний огляд). – 20. 01. 1918 р. – № 3 // Фонди НМІУДСВ. КН-276569. Г-81654.

Якобчук Н. А.

**Музей и меценатство (из опыта сотрудничества
Национального музея истории Украины во Второй мировой войне с Дмитрием Пирклом)**

Статья посвящена анализу сотрудничества коллектива Национального музея истории Украины во Второй мировой войне с коллекционером и меценатом Д. Пирклом. Рассмотрен и охарактеризован массив предметов, переданных им в музей. Проведена их видовая классификация. Определена тематика, содержание и информационный потенциал.

Yakobchuk N. A.

**Museum and philanthropists (experience of cooperation
of National Museum of the History of Ukraine in the Second World War and Dmytro Pirkli)**

The cooperation of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex and collector and philanthropist Dmytro Pirkli is analyzed in article. The array of artifacts transferred by the collector to the museum is considered and characterized. Their species classification is realized. The leading topics, content and information potential are determined.

**СВІТ АВТОМОТОСПОРТУ В ПРОЄКТІ 2019 РОКУ ПОЛТАВСЬКОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО**

Останнім часом полтавці не тільки активно обговорюють проблеми міста, а й беруть участь у їх вирішенні шляхом створення проєктів, реалізація яких можлива завдяки роботі міської цільової програми «Партиципаторного бюджетування» (бюджету участі). Так, у листопаді 2019 р. серед тридцяти трьох великих ініціатив вартістю до 1,5 млн. грн. перемогу здобула ідея реконструкції траси картодрому «Лтава» [1]. Цей унікальний спортивний комплекс, побудований методом народної будови біля с. Розсошенці під Полтавою у 1985 – 1988 рр., тривалий час не ремонтувався [2, с. 13]. На сучасному етапі керівництво СТК «Лтава» продовжує організовувати та проводити на ньому впродовж року близько двадцяти п'яти змагань з автотоспорту. Звісно, така увага активістів до не найкращого стану траси й глядацьких трибун, прояв громадської небайдужості та турботи про збереження в Україні спеціалізованого міського спортивного об'єкта.

Підбиття підсумків конкурсу збіглося в часі з побудовою чергової тематичної виставки у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського за назвою «На крутих віражах долі. З історії автотоспорту Полтавщини», присвяченої історії деяких технічних видів спорту, в тому числі й картингу. Її задум та втілення у визначній скарбниці краю пов'язані з продовженням роботи колективу над спортивною тематикою, зокрема, вивченням і поповненням музейної колекції, та успішним проведенням першої подібної виставки «Спортивна слава Полтавщини» восени 2018 р. Створення останньої – гарний приклад і наслідок співпраці музеїв України (музею спортивної слави України (м. Київ), Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського, Лубенського краєзнавчого музею ім. Гната Стеллецького, Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка, Полтавського музею авіації і космонавтики), Управління у справах сім'ї, молоді та спорту Полтавської облдержадміністрації (яке виступило головним партнером заходу), спортивних шкіл, федерацій, товариств та комплексів Полтавщини [3, с. 244]. Зауважимо, що обласний виставковий проєкт 2018 р. дав змогу представити історію пріоритетних видів спорту кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: олімпійських – легкої атлетики, плавання, веслування на байдарках і каное, боксу, спортивної боротьби, дзюдо, футболу, волейболу, баскетболу, хокею на траві, гірськолижного спорту; паролімпійського та дефлімпійського спорту; неолімпійського спорту; технічних видів спорту; а також – меморії видатних діячів, екіпіровку та спортивну техніку. Так, вперше в межах музейного простору були зібрані на спільному майданчику каное-одиночка, мотобольний мотоцикл «СМБ-3» і мотоцикл для спідвею «Jawa 500», карт класу «Піонер-Н міні», авіамодель класу «F-1-C», лижі початку ХХ ст. тощо, які викликали особливий інтерес у відвідувачів. Усього репрезентовано двісті п'ятдесят один музейний предмет: дев'яносто один – основного фонду, десять – науково-допоміжного, сто п'ятдесят – фонд тимчасового зберігання [4, спр. 3957, арк. 18 – 21]. Тематичні розділи експозиції, як бачимо, включали матеріали й з автотоспорту. Однак, їх, безумовно, було замало, зважаючи на те, що і з нього спортсмени Полтавщини мали неабиякі успіхи у другій половині ХХ ст. Ще під

час роботи виставки у вересні-жовтні 2018 р. ветерани мотоболу, спідвею та картингу звернулися до адміністрації музею з пропозицією організації нового тематичного заходу. Ініціатива, звісно, схвалена й внесена до обласного плану 2019 року з відома департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації.

Від початку роботи над проектом творцем художньої концепції Валерієм Побоким були визначені головні акценти, образи майбутніх банерів розміром 2 x 1 м та їхнє розташування у виставковій залі музею площею близько 100 м². Автором, який виступав у якості куратора, вивчений комплекс музейних матеріалів, що стосувалися теми автотоспорту, та розпочата праця над науковою концепцією й тематичною структурою. Щодо власної колекції – вона виявилася незначною, адже нараховувала п'ятдесят один експонат. У ній переважали предмети груп зберігання «Документи» (двадцять три одиниці) та «Ордени, медалі, значки» (п'ятнадцять одиниць). Збірку також не можна було охарактеризувати як повну, бо в ній не представлені (або в незначній мірі) дані про розвиток картингу, спід-

Експозиція виставки «На крутих віражах долі. З історії автотоспорту Полтавщини» Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. 2019 р.

вею, автокросу, шосейно-кільцевих перегонів. У той же час, вона містила цінні документи: грамоти 1972 і 1974 рр., якими Комітет фізичної культури і спорту при Раді міністрів СРСР нагородив полтавську мотобольну команду «Вимпел» за третє і друге місця (відповідно) у чемпіонаті СРСР з мотоболу (ПКМВК 41523, Д 5369; ПКМВК 41524, Д 5370), а також її диплом 1978 р. ЦК ДТСААФ УРСР за перше місце в розіграші Кубка УРСР з мотоболу (ПКМВК 41530, Д 5376), диплом 1974 р. за четверте місце у міжнародному мотокросі команди Полтави від Центрального автотоклубу СРСР (ПКМВК 41532, Д 5378) [5, сс. 97 – 100] та конверт поштової із штемпелем Полтавського поштамту від 10 червня (ПКМВК 81706, Д 10761), присвячений згаданим змаганням, які проводилися на трасі Патлаївка – Яківці поблизу Полтави [6, сс. 115 – 116]. Найцікавішою була підбірка значків з мотоболу та нагрудних знаків ДТСААФ заслуженого тренера України Івана Бредуна, яка налічувала дванадцять одиниць [7, сс. 23 – 28, 58]. В групі «Кераміка, скло» зберігалася ваза, яку виготовили в подарунок команді «Вимпел» – чемпіону СРСР з мотоболу 1973 р. вболівальники Полтавського фарфорового заводу (ПКМВК 78497, Кс 3936) [8, сс. 265 – 266].

Отже, пошук та збір необхідної інформації з історії автотоспорту, а головне – предметів для майбутньої експозиції, визначали наступну роботу. Від цього

найбільше залежали тематико-експозиційні комплекси та зв'язки між ними. Комунікація з Полтавською обласною організацією Товариства сприяння обороні України, фахівцями та працівниками СТК «Лтава», Полтавської обласної федерації автоспорту, професійними спортсменами, тренерами й ветеранами (близько п'ятдесяти осіб) дала бажані результати. Важливо, що вдалося залучити до роботи спонсорів, які допомогли у виготовленні якісних подіумів для спортивної техніки, закупівлі оформлюючих матеріалів для побудови сучасної і, як виявилось, інформативної експозиції [9, с. 1].

Полтавська область у 1970 – 1980-х рр. належала до найбільших центрів з розвитку авто й мотоспорту в Україні, серйозне дослідження яких, безумовно, на часі. Невипадково, що за радянської доби ці та інші технічні види спорту користувалися особливою підтримкою держави (під згаданим терміном розуміємо узагальнену назву видів спорту, які поєднували загальну фізичну й технічну підготовку спортсменів і мали конкретне прикладне значення) [10, с. 20]. У післявоєнний час керівництво країни готувало до праці в сільському господарстві та промисловості, а також до її захисту, велику армію громадян. Тому перше знайомство з мотоциклом або автомобілем в обласному чи районному автотоклубі, оволодіння елементарними знаннями та навичками, розглядалось (за наявності трофейної та списаної з військових частин техніки) стратегічно. У 1960-х рр. причини «розквіту» даних видів спорту стали виходити далеко за межі ідеології. По суті, це – неолімпійські види спорту, які в усьому світі є одними з найпрестижніших та видовищних [11, с. 52]. І УРСР, як і інші радянські республіки, спортивно-технічна лихоманка не минула. З іншого боку, вони все більше залежали від розвитку техніки й впливали, в свою чергу, на подальший науково-технічний прогрес (зокрема, експериментальні випробування). Змагання на межі людських можливостей і механізмів стали основою інноваційних розробок, успішно втілених у повсякденному житті [12]. З часом ними стали займатися дедалі більше бажаючих. За даними Полтавського ДТСААФ тільки в обласній спартакіаді з технічних видів спорту в 1970 р. взяло участь близько 170 тисяч чоловік [13, с. 4]. Із поетапним залученням до занять дітей та підлітків, їх значення у процесі підготовки підростаючого покоління до трудової діяльності, розвитку мислення, і сьогодні розглядається фахівцями як один з важливих засобів у формуванні гармонійної, патріотичної й соціально активної особистості [11, с. 55].

Всі згадані закономірності вдалося прослідкувати на місцевому «ґрунті». Так, першими професійними спортсменами Полтави з мотокросу в 1950-х рр. були працівники та вихованці автотоклубу – тренер Микола Кривобок, інструктор-інженер Віталій Крижевич, любитель Іван Булавацький. Саме з цього виду мотоциклетного спорту, неофіційного короля в усьому світі, починався перший розділ виставки. Адже на Полтавщині він – найпопулярніший (у 1980-х рр. – 22 районні команди) та один з найулюбленіших («трибуни» легендарної траси мужніх Патлаївка – Яківці на етапах чемпіонатів світу, Європи, СРСР, вміщували десятки й сотні тисяч захоплених вболівальників) [14, с. 4]. До того ж, велика кількість фахівців із мотокросу та мотокросменів захопилася і перейшла в 1960-х рр. до мотоболу, затим – картингу, спідвею, шосейно-кільцевих перегонів тощо. Це пояснювалося універсальністю дисципліни, що була справжньою школою. Безумовно, головну роль у розвитку авто й мотоспорту краю відіграла створена у 1970 – 1980-х рр. за ініціативи керівництва області, ДТСААФ, заможних господарств та підприємств спортивна інфраструктура: мототрек і СТК у Полтаві, мото-

треки у с. Вишняки Хорольського району, с. Стівбина Долина Новосанжарського району, с. Мачухи Полтавського району, картодром «Лтава» у Полтаві, численні мототраси. З їх відкриттям та завдяки роботі талановитих тренерів, механіків, інженерів-винахідників, мотобол, спідвей, картинг стали активно розвиватися [15, спр. 45, арк. 5].

Отже, наукова концепція виставки, перш за все, передбачала презентацію історії багатоманітного автотранспорту Полтавщини, відповідно до об'єктивних чинників. По-друге, його тривалий поступ від середини ХХ ст., перерваний у часи незалежності України, мав демонструвати значні здобутки. Ці успіхи в сучасний час, у значній мірі, й досі стимулюють розвиток картингу, мотоболу й мотокросу. Незважаючи на значні фінансові труднощі, фахівці попереднього етапу продовжують розвивати дані види спорту у новітніх умовах та плекають нові кадри. Головна мета виставки полягала у популяризації видатних досягнень спортсменів минулого й сьогодення, презентації музейної спортивної колекції, зростанні комунікаційної ролі закладу в обласному просторі [15, спр. 45, арк. 5]. До речі, назва проекту «На крутих віражах долі. З історії автотранспорту Полтавщини» була обрана досить символічно. Вона мала підкреслити не тільки всі особливості руху технічних засобів, але й історичного розвитку цих видів спорту.

Відповідно до тематичної структури та з огляду на експозиційні можливості виставкової зали, останню поділено на два тематико-експозиційні комплекси, які представляли мотоциклетний та автомобільний спорт. Вони, в свою чергу, репрезентували наступні розділи: мотокрос, мотобол, спідвей, автототуризм, шосейно-кільцеві мотоперегони, картинг, автокрос, шосейно-кільцеві автоперегони, тайм атак, раллі [15, спр. 45, арк. 6]. Визначальними у контексті зв'язків між блоками, звісно, були рівень їхнього розвитку та хронологія (приміром, шосейно-кільцеві мотоперегони з одного боку, тайм атак з другого, як нові види спорту для Полтавщини, завершували згадані комплекси). Оскільки фотографії та нагородні документи становили значну частину показу, їх розмістили на тридцяти дев'яти музейних рамках розміром 0,5 x 0,6 м, які чергувалися з банерами розміром 2 x 1 м. Вони в основному відповідали структурі й формували яскравий образ розділів. Для цього у їх центральній частині, автором Сергієм Харченком, розташовані значно більші зображення спортсменів під час змагань у порівнянні з іншими світлинами. До кожної із зазначених тем відносився комплекс експонатів, представлених у центрі виставкової зали на подіумах та у вітринах. Це — особисті речі видатних краян, екіпіровка, кубки й технічні засоби. Зокрема: мотоцикли «СМБ-3», «КТМ 450», «Yamaha R6», «Jawa 500»; карти класів «Союзний» та «National Shifter». Експозиція нараховувала триста три музейні предмети, з яких дев'ятнадцять з основного фонду, двісті вісімдесят чотири — тимчасового зберігання [15, спр. 45, арк. 20].

Також у дещо відокремленій частині виставкового приміщення були репрезентовані матеріали, присвячені легендарним мотоболістам і мотокросменам, якими й зараз продовжують захоплюватися. Колись вони починали і вчилися у талановитих тренерів, а через десятиліття самі вже передавали досвід. Ця школа мотоболу відома на всеукраїнському та радянському рівнях. У 1960 — 1990-і рр. на території Полтавщини діяли десять команд дорослого та юнацького складів (вісім і дві відповідно). Дві з них грали у вищій лізі чемпіонату СРСР з мотоболу: полтавський «Вимпел» і вишняківська «Нива». Першій вдалося завоювати титул чемпіона СРСР і володаря Кубку СРСР 1973 р. [16, с. 19]. І це — єдиний приклад

в історії українського мотоболу. Другій, унікальній колгоспній команді, за дванадцять сезонів серед кращих команд СРСР вдалося п'ять разів зайняти п'яту сходинку, і один раз — четверту. Ця команда також стала першим чемпіоном незалежної України [17, с. 13].

В цілому, серед оригінальних експонатів варто виділити: світлини та нагороди мотобольних команд «Вимпел», «Нива», «Колос», «Дружба», команди зі спідвею «Лтава», команди з картингу «Лтава»; відомих спортсменів та тренерів Миколи Кривобока, Миколи Андрущенка, Юрія Алексєнського, Володимира Тимошенка, Володимира Калініна, Костянтина Уткіна, Ігоря Міхневича, Бахтіяра Алієва, Станіслава Московченка, Юрія Гонтового, Юрія Яковенка, Олександра Полтавцева, Сергія Сорочана, Володимира Гавриленка; спортсменів сучасності Сергія Хуторянського, Костянтина Бородавченка, Павла Гонтового, Петра Карлаша, Андрія Приходька, Юрія Руденка, Станіслава Білогубцева, Дмитра Білогубцева, Сергія Калініна, Дмитра Калініна та ін. Так, полтавці від 12 грудня 2019 р., коли виставка відкрилася [18, 19], мали змогу оглянути чемпіонську стрічку та медаль 1973 р. гравця команди «Вимпел» Миколи Андрущенка; цікаві кубки мотокросмена Костянтина Уткіна; унікальну медаль «International Six Day Trial» з мотоциклетного багатоборства Володимира Куща; модель спортивної вантажівки «КрАЗ-5450», спеціально спроектованої Володимиром Гавриленком і колективом конструкторів (з вітчизняних комплектуючих) для участі в шосейно-кільцевих перегонах на вантажівках у Нюрбургринзі у 1992 р.; незвичайну картину художника Валерія Мозока «Команда «Лтава» зі спідвею» 1983 р.; форму учасників змагань з картингу, автокросу та зі спідвею, мотобольні доспіхи, тренувальний комбінезон для виступів на шосейно-кільцевих мотоперегонах тощо.

Оригінальна експозиція викликала великий інтерес у жителів та гостей обласного центру, активних уболівальників улюблених команд і свідків етапів чемпіонатів світу, Європи, СРСР з мотокросу, кубків Європи, чемпіонатів Європи та СРСР з мотоболу, чемпіонатів республіки й СРСР з картингу. Нею зацікавилися школярі й студенти. Приємно, що вони, дізнавшись про такий проєкт, зверталися до вчителів та викладачів, щоб вони їх супроводжували до музею. Тим паче, що на них чекали екскурсії-зустрічі. Тобто, якийсь з його розділів представляв тренер чи професійний спортсмен.

На кількох таких зустрічах голова представництва ФАУ в Полтаві та Полтавської обласної федерації автоспорту, а також автор згаданої ініціативи з реконструкції картодрому «Лтава», Андрій Приходько досить детально розповідав екскурсантам про новий вид спорту — тайм атак. Центром розвитку цього унікального різновиду кільцевих автоперегонів, коли пілоти вступають не у відкриту боротьбу із суперниками, а намагаються показати найкращий особистий час, долаючи коло за декілька спроб, з 2012 — 2015 рр. також є Полтава. До речі, такий формат роботи з відвідувачами був досить успішним, оскільки привертав увагу та викликав повагу до важливих громадських ініціатив. А також це активізувало увагу слухачів, адже виникав живий діалог з активістом та спортсменом.

Як бачимо, проведення подібних музейних заходів сприяє не лише презентації колекцій і їх кількісному зростанню, збільшенню багатоманітних виставкових проєктів, а й слугує зростанню комунікаційної ролі музею в соціокультурному просторі, звертає увагу на значні досягнення й проблеми сучасності.

Бібліографія

1. У Полтаві оголосили переможців «Бюджету участі – 2019» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://poltava.to/news/53446/>
2. Славуцький А., Клочко О. Траса чемпіонів // Вечірня Полтава. – 2018. – № 47. – С. 13 – 14.
3. Васецька Олеся. З історії формування спортивної колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та її презентація на виставці «Спортивна слава Полтавщини» // Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від заснування Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка «Місія музею ХХІ століття» 14 – 15 травня 2019 року [під ред. С. І. Бочарової]. – Полтава: ФОП Говоров С. В., 2019. – С. 240 – 246.
4. Матеріали виставки «Спортивна слава Полтавщини» 07. 09. 2018 року // НА ПКМВК. – Ф. 11, 39 арк.
5. Інвентарна книга ПКМВК «Д – 9» (розпочата 1979 р.). – 184 с.
6. Інвентарна книга ПКМВК «Д – 16» (розпочата 2007 р.). – 398 с.
7. Інвентарна книга ПКМВК «ОМЗ – 6» (розпочата 2004 р.). – 362 с.
8. Інвентарна книга ПКМВК «Кс – 5» (розпочата 1999 р.). – 398 с.
9. Члени ради долучилися до організації виставки, присвяченої полтавським чемпіонам з автотранспорту // Роботодавці Полтави. – 2020. – № 7. – С. 1.
10. Долбышева Н. Г., Колесник И. А., Гладенко М. В. Спортивно-технические и прикладные виды спорта как составная часть неолимпийских видов спорта в Украине // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2013. – № 4 (37). – С. 20 – 24.
11. Тихонова Н. В., Градусов В. А. Состояние развития спортивно-технических и прикладных видов спорта в физкультурно-спортивных организациях Украины // Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта. – 2014. – № 10. – С. 52 – 56.
12. Технический вид спорта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cyclowiki.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D0%B8%D0%B4_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B0
13. Кулик І. Скільки на Полтавщині любителів технічних видів спорту? // Комсомолец Полтавщини. – 1970. – 27 вересня. – С. 3.
14. Безман Г. Траса підкорюється найсильнішим // Зоря Полтавщини. – 1970. – № 118. – С. 4.
15. Матеріали виставки «На крутих віражах долі. З історії автотранспорту Полтавщини» 12. 12. 2019 року // НА ПКМВК, ф. 24, 41 арк.
16. Скобельський В. Команда молодості нашої // Полтавський вісник. – 2013. – 27 вересня. – С. 19.
17. Дацко А., Теренько Я. Вишняківська «Нива»: від народження до відродження // Зоря Полтавщини. – 2012. – 20 квітня. – С. 13.
18. «На крутих віражах долі» // Новини нашої громади. – 2019. – № 12 (23). – С. 3.
19. Скобельський В. На виставку в Полтавському краєзнавчому вперше «заїхали» спортивні мотоцикли // Полтавський вісник. – 2019. – 19 грудня. – С. 7.

*Васецкая О. Н.***Мир автотоспорта в проекте 2019 года Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского**

В статье характеризуется выставочная работа коллектива Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского во время создания спортивного проекта 2019 года, которая способствовала музейным и краеведческим исследованиям в сфере спорта, популяризации достижений спортивных деятелей края, обращению внимания общественности на насущные проблемы автотоспорта.

*Vasetska O. M.***World of automotosport in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum project of 2019**

The article contains characteristics of exhibitional work of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collective during creating the project dedicated to sport in 2019. It helped to activate museum and historic research in sport, polarisation of famous sportsmen achievements, drawing common attention to actual problems of automotosport.

*Попова Л. В., Веклич Ю. М., Рідуш Б. Т.,
Стахів М. П., Деркач Т. Г.*

**ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПАЛЕОНТОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ
КРАЄЗНАВЧИХ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ, ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПОЛЬОВОГО
СЕМІНАРУ-ШКОЛИ «ПАЛЕОСАЙТИ ПРИДНІПРОВ'Я В КОНТЕКСТІ
РОЗВИТКУ МІСЦЕВИХ МУЗЕЇВ»**

Палеонтологічна складова становить один із найбільш привабливих аспектів краєзнавчої роботи, але її виконання пов'язане з необхідністю кваліфікованого підтримання багатьох палеонтологічних напрямків, тоді як конкретний місцевий музей може дозволити собі фінансування максимум одного спеціаліста-палеонтолога — експерта в своїй конкретній темі. За цих умов належним чином охопити і представити в експозиції весь спектр палеонтологічних об'єктів конкретного регіону місцевими силами об'єктивно неможливо. Також вкрай проблемно зробити місцеві пам'ятки «помітними» для світової наукової громади, що потребує публікацій у виданнях, що реферуються наукометричними базами. Єдиний вихід — кооперація між фахівцями-палеонтологами різних регіонів, з метою взаємної експертної підтримки, навчання та обміну досвідом та спільних польових досліджень і наукової роботи.

Цим задачам був присвячений польовий мультидисциплінарний семінар-школа «Палеосайти Придніпров'я в контексті розвитку місцевих музеїв», проведений в рамках гранту Американського палеонтологічного товариства «Paleosites of the Dnieper Area in the context of the development of local town museums» 10 — 19.08.2020 р. Територія досліджень охопила переважно лівобережжя Дніпра: Кіровоградську, Полтавську, Запорізьку і Херсонську області.

Формат семінару передбачав дві групи учасників: експерти та аспіранти (гості) і співробітники місцевих краєзнавчих музеїв та їх помічники — спонсори і місцеві

краєзнавці-активісти та учасники місцевих краєзнавчих гуртків (місцева група). Були проведені польові дослідження геосайтів, здійснювалася робота експертів в музеях та робочі засідання:

– на базі музею «Історія Градизька від заплав Дніпра до Кременчуцького водосховища» (сmt. Градизьк Полтавської обл., куратор завідувач музею Черніков І. А.);

– у краєзнавчому музеї м. Горішні Плавні та музеї ПрАТ «Полтавський ГЗК» (Полтавська обл., куратори – Безсмольна М. Г. та Стахів М. П.);

– на базі Запорізького обласного краєзнавчого музею (Запоріжжя, 14 – 15. 08. 20 р., куратор – с. н. с. Деркач Т. Г.);

– у Національному заповіднику «Хортиця», Запоріжжя (куратор – голова громадської організації «Нова археологічна школа» О. В. Тубольцев);

– у Національному природному парку Великий Луг (Запорізька обл., куратор – заступник директора, начальник наукового відділу Національного парку Великий Луг Ю. М. Крайник).

Наукові результати семінару зараз в процесі обробки (тільки в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї визначено і досліджено морфометричними методами більше ста зразків вимерлих ссавців, китоподібних і риб з фондів музею). В ході дослідження відслонень зроблені нові важливі знахідки як четвертинних крупних і дрібних ссавців, так і палеогенових і неогенових морських хребетних. Однак тут ми хотіли б зосередитись на висновках, що безпосередньо стосуються напрямків палеонтологічної роботи місцевих краєзнавців. Вони викладені нижче.

Заслуговує на увагу внесок Запорізького обласного краєзнавчого музею у створенні палеонтологічного центру області та Запорізького палеонтологічного клубу з місцевими шанувальниками палеонтології, у підвищенні рівня освіти, розвитку туристичного потенціалу, проведенні освітніх заходів серед школярів. За рахунок постійних контактів з Українським Палеонтологічним Товариством Національної академії наук України, членом якого є Деркач Т. Г., та іншими науковими установами України, Запорізькому краєзнавчому музею вдається підтримувати свою палеонтологічну експозицію на сучасному рівні і оприлюднювати науково важливі знахідки в фахових виданнях. Діджиталізація музейних колекцій дуже сприяла б цій важливій роботі.

Ці питання обговорювалися в ході зустрічі учасників проекту «Paleosites of the Dnieper Area ...», співробітників Запорізького краєзнавчого музею та представників місцевої громади, що відбулася 14 серпня в Великій залі Запорізького обласного краєзнавчого музею, за присутності знімальної групи Запорізького суспільного телебачення. Крім того, в ході зустрічі Л. В. Поповою, С. В. Давиденком та Б. Т. Рідушом було зроблено популярну доповідь: «Сторінки геологічного літопису Придніпров'я». В ході цієї зустрічі палеонтологами було визначено систематичну приналежність викопних решток, принесених запорізькими колекціонерами, надані відповіді на запитання. Вручені подарунки музею від колекціонерів: Бородиним С. Е. – зуб мамонта, Кеменовим В. В. – скам'янілі кістки тварин.

Важливий момент, який ми хочемо одразу підкреслити, оскільки він часто залишається поза увагою: окрім суто морфологічних даних по краніальних та посткраніальних елементах, четвертинні субфосильні кісткові фауністичні рештки є також перспективним матеріалом для отримання палео-ДНК, що є неоціненним джерелом палеозоологічної та палеогеографічної інформації не лише для регіонів, але й для Європи загалом. Серед знайдених місцевими аматорами кісток можуть

бути рештки як рідкісних видів, так і рештки викопної людини, яких досі на території України відомо вкрай мало. Враховуючи важливий внесок палеонтологів-любителів в поповнення колекцій українських музеїв, важливо донести до них інформацію, що невизначна за виглядом і невелика за розмірами викопна кістка (будучи, звичайно, належним чином етикетована) може викликати переверот в четвертинній палеонтології або ж спричинити вибух в сучасних поглядах на розселення людства по території Європи. Саме місцеві краєзнавчі музеї можуть поширити цю інформацію найбільш адресно.

Одним із найбільш очевидних і найбільш ефективних способів збереження палеонтологічної спадщини як для наукових досліджень, так і для культурно-просвітницьких цілей і розвитку туризму, є можливість постійного обстеження палеонтологічних сайтів. Адже як скоро відклади виходять на денну поверхню, рештки викопної фауни і флори, що містяться в них, починають руйнуватися. Абразивна дія хвиль водосховищ Дніпра істотно прискорює ці процеси. Так, практично на очах одного покоління, зруйнувалася значна частина гори Пивиха (ландшафтний заказник місцевого значення), разом з її історичними, археологічними та палеонтологічними пам'ятками. Розробка рекомендацій щодо збереження Пивихи, як такої, має відбуватися за неодмінної консультації спеціалістів-гідрологів і знаходиться поза нашою компетенцією; але невідкладні і найбільш очевидні кроки — це постійний моніторинг прилеглої території та збори і збереження палеонтологічних решток, що опиняються на денній поверхні. Велика заслуга музею «Історія Градиська від заплав Дніпра до Кременчуцького водосховища» та його завідувача Ігоря Чернікова — в тому, що там це робиться вже протягом шести років на високому професійному рівні і в тісному контакті з НАН України, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Харківським

Учасники семінару

національним університетом, Чернівецьким національним університетом імені Юрія Федьковича та іншими науковими установами. Палеонтологічні матеріали, що зберігаються в Градизькому музеї, опубліковані в багатьох наукових виданнях, із яких два — в базі даних SCOPUS. В 2019 р. музей «Історія Градизька ...» став базою для проведення чергової сесії Українського Палеонтологічного Товариства. Крім того, цей заклад тісно пов'язаний з Градизьким лицеем ім. О. Білаша, в будівлі якого, власне і знаходиться. В умовах пандемії це створює цінні додаткові можливості по викладанню предметів природничого напрямку в безпечному форматі. Градизький досвід тісного співробітництва місцевого музею з освітою і науковою громадою заслуговує вивчення і широкого застосування.

Не менш важливим для розвитку палеонтологічної складової місцевих краєзнавчих музеїв є і регулярне обстеження розкритих відкладів кар'єрів та збереження палеонтологічних знахідок з них. Зразком плідної роботи в цьому напрямку є діяльність підприємств Фегтехро, завдяки якій створена і постійно поповнюється велика і науково цінна об'єднана колекція палеонтологічних зразків музею Полтавського ГЗК та Краєзнавчого музею м. Горішні Плавні Полтавської обл. Науковці-палеонтологи отримують своєчасний доступ до унікальних (на жаль, за умовами розробки, ефемерних) відслонень в кар'єрах Полтавського та Єристівського гірничо-збагачувальних комбінатів. Завдяки цьому на сьогодні об'єднаний музей Полтавського ГЗК та Краєзнавчий музей міста фактично становить тимчасову базу для польових досліджень вчених геологів, географів, палеонтологів, археологів, етнографів та студентів природничих і історичних кафедр. За результатами цієї наукової роботи краєзнавців видається альманах «Свічадо Придніпров'я» та численні статті у академічних та обласних виданнях. На базі музею регулярно проводяться профільні наукові форуми (семінари, конференції).

Отримані в ході семінару освітні нароби можна знайти на сайті Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України [1, 2]. Це відеопрезентація, яка створена на основі популярних доповідей, зроблених учасниками проекту в музеях міст Горішні Плавні і Запоріжжя та відеозвіт про виконання проекту «Paleosites of the Dnieper Area ...».

Перспективи розвитку палеонтологічної складової в роботі краєзнавців. Результати нашого польового семінару свідчать, що доцільно і цілком можливо було б започаткувати періодичні (наприклад, що два роки) мультидисциплінарні і міжрегіональні семінари (можливо, із збереженням назви «Свічадо Придніпров'я»), в форматі, що був успішно випробуваний нашою групою (поєднання наукових доповідей з польовою школою з певних напрямків). Для цього на території Придніпров'я є достатня кількість об'єктів, вартих уваги, наприклад, Рибальський кар'єр в Дніпропетровській обл., з його унікальною мандриківською викопною фауною, куди, завдяки діяльності В. В. Манюка, вже проводяться освітні екскурсії для молоді (наразі, ботанічного спрямування). Якщо взяти до уваги, що серед учасників «Свічада Придніпров'я» переважають археологи, а палеонтологи і геологи, як свідчить досвід нашого польового семінару, також зацікавлені в участі в подібних заходах, ми отримали б чудову мультидисциплінарну платформу для спілкування між академічною наукою і спільнотою українських краєзнавців, в найширшому розумінні. Такий семінар був би корисним доповненням до діяльності Українського Палеонтологічного Товариства, чий традиційний формат — наукові доповіді плюс палеонтологічна екскурсія; але в інтересах місцевих краєзнавців та молодих учених — мати крім того ще польову школу.

Організація музейної справи та палеонтологічних наукових досліджень поширена на гірничодобувних підприємствах Європи. Зокрема, на увагу заслуговує досвід кар'єру Рюдерсдорф у Німеччині, відомого тріасовими відслоненнями. На базі цього великого вапнякового кар'єру, що безперервно діє з XIII ст., створений найбільший в Німеччині технічний музей просто неба, де на облаштованих майданчиках експонуються печі, крани, а також в старій адміністративній будівлі діє експозиційна зала з мінералогічними та палеонтологічними зразками. Крім того, в кар'єрі практикуються польові палеонтологічні екскурсії з екскурсоводами за узгодженими маршрутами, під час яких відвідувачі мають нагоду збирати зразки. Спеціалізований палеонтологічний музей просто неба відкрито у старому глиняному кар'єрі біля міста Грам в Данії. Там музей діє як захід з рекультивациі — проводяться екскурсії з екскурсоводами, переважно дитячі, під час яких школярі збирають палеонтологічні зразки; є класна кімната-лабораторія з бінокулярами, де можна роздивитись мікроскопічні скам'янілості. Ще раз підкреслюємо, що оскільки в умовах нової COVID-реальності ми маємо зробити освіту якомога менш кімнатною і якомога більш різноманітною і практично орієнтованою справою, саме тепер час використовувати і запроваджувати цей досвід.

Подяки. Дана робота є внеском у виконання проєкту Американського Палеонтологічного Товариства «Paleosites of the Dnieper Area in the context of the development of local town museums». Ми щиро дякуємо за підтримку і співпрацю П. Є. Гольдіну, А. Вейбер, І. А. Чернікову, А. П. Салімон, Л. Шумовській, М. М. Лишенку, М. Г. Безсмольній, С. В. Ширшову, М. Зелінському, О. В. Брайко, О. В. Бородіній, А. М. Євстропову, Г. В. Барабїцькій, О. В. Тубольцеву, Ю. Крайнік, В. П. Сметані, М. В. та М. М. Бернацьким. Особливо цінною для нас була можливість відвідування кар'єрів, чим ми зобов'язані директору Полтавського ГЗК В. В. Лотоусу, директору Єриствівського ГЗК Крістоферу Метью Соціо; директору Рижівського кар'єру О. В. Корявченку, директору Шматківського кар'єру В. В. Лавдиру.

Бібліографія

1. Вейбер А., Попова Л., Давиденко С., Ковальчук О., Рїдуш Б., Поп'юк Я., Отряжий П. Відеозвіт про виконання проєкту PALEOSITES OF THE DNEPER AREA IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF LOCAL TOWN MUSEUMS [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.izan.kiev.ua/rmd/rmd-semi.htm>
2. Попова Л., Давиденко С., Рїдуш Б. Сторінки палеонтологічного літопису [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.izan.kiev.ua/rmd/rmd-semi.htm>

Попова Л. В., Веклич Ю. М., Рїдуш Б. Т.,
Стахив Н. П., Деркач Т. Г.

**Пути оптимизации палеонтологического компонента краеведческих музеев,
по результатам полевого семинара-школы
«Палеосайты Приднепровья в контексте развития краеведческих музеев»**

Мультидисциплинарный полевой семинар-школа «Палеосайты Приднепровья в контексте развития краеведческих музеев» был организован в рамках гранта Американского Палеонтологического общества. Цель семинара состояла в том, чтобы собрать группу экспертов в области

кайнозойских позвоночных (морские палеогеновые и неогеновые позвоночные, четвертичные крупные млекопитающие, четвертичные мелкие млекопитающие) и аспирантов, с одной стороны, и сотрудников местных краеведческих музеев, с другой, для обсуждения проблем палеонтологической экспозиции, взаимопользования опытом, информацией и материалами. Деятельность семинара включала осмотр геосайтов территории Приднепровья, определение, стратиграфическую и палеоэкологическую интерпретацию образцов из музейных коллекций, полевые тренинги для сотрудников музеев, научно-популярные лекции для участников местных палеонтологических кружков. Рассмотрены некоторые успешные примеры палеонтологической работы украинских и западноевропейских музеев и предложены рекомендации. Основные из них: регулярный мониторинг обнажений с ископаемой фауной, дигитализация музейных коллекций, информирование палеонтологов-любителей относительно важности данных по палео-ДНК и палеоантропологии, более активное сотрудничество с горнодобывающим сектором. Регулярные (например, двухлетние) полевые школы, проводимые на этой основе, также были бы полезны для дальнейшего развития палеонтологической составляющей краеведческих музеев Приднепровья.

*Popova L. V., Veklych Yu. M., Ridush B. T.,
Stakhiv M. P. Derkach T. G.*

**Ways to streamline the paleontological component of local museum,
on a field workshop-school «Paleosites of the Dnieper Area
in the context of the development of local town museums»**

The multidisciplinary field workshop and school «Paleosites of the Dnieper Area in the context of the development of local town museums» was organized under a grant of the American Paleontological Society. The aim of the workshop was to bring together a group of experts in Cenozoic позвоночных (marine Paleogene and Neogene vertebrates, Quaternary large mammals, Quaternary small mammals) and PhD students on the one hand, and the staff of the local museums, on the other, to create a forum where specialists may discuss paleontology-related problems, share their expertise, and facilitate knowledge and data exchange. The activities of the workshop include the survey of paleontological resources of the Dnieper Left Bank Area, identification and stratigraphical and paleoecological interpretation of specimens from the museum collections, field trainings for the museum staff members, lecturing for participants of their paleontological circles. Some cases the successful experience of the paleontological work of several Ukrainian and West European local town museums have been considered and recommendations have been proposed. Main of these recommendations are regular paleontological monitoring of exposures, digitalization of museum collections, enlightening of amateurs-paleontologists regarding the high importance of paleoDNA and paleoanthropological data, more intensive collaboration with the mining sector. Regular (for example, biannual) field schools would be helpful for the further development of the paleontological work in museums of the Dnieper area.

АРХЕОЛОГІЯ

Папанова В. А., Ляшко С. М., Каїра Ф. В.

РОЗКОПКИ ДОВГОГО КУРГАНУ ДОБИ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ С. ВОСКРЕСЕНКИ ПОЛОГІВСЬКОГО РАЙОНУ

Пологівський район в археологічному сенсі відноситься до малодосліджених територій Запорізької області. В другій половині ХХ та на початку ХХІ ст. розкопки проводили археологічні експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею під керівництвом З. Х. Попандопуло, А. Г. Плєшивенко, І. Р. Тихомолової, А. Л. Антонова та Бердянського державного педагогічного університету під керівництвом В. А. Папанової [1, с. 81 примітка; 2, сс. 8 – 45]. Даною публікацією вводяться в науковий обіг нові матеріали, отримані за результатами розкопок археологічної експедиції Бердянського державного педагогічного університету у 2019 р. поблизу с. Воскресенки Пологівського району Запорізької області *.

Пам'ятка знаходилася за 7 км на північний схід від західної межі с. Воскресенки та за 1 км на схід від с. Чумацького. Географічні координати (WGS 84): 47°32'08" північної широти, 36°20'25" східної довготи.

Згідно з паспортом КМ № 2435, складеним у 1983 р. А. М. Альохініним, висота насипу кургану (далі к. 1) дорівнювала 1,5 м від рівня сучасної поверхні, а розміри насипу становили 161 x 30 м **. Зазначимо, що поли насипу кургану 1 інтенсивно руйнувалися під час сільгоспробіт.

У червні 2003 р. під час обстеження території, на якій були розташовані кургани КМ № 2435, І. Р. Тихомолова зазначила: «Курган № 1 – насип складної конструкції, до круглого кургану прилягає ледь вигнутий, витягнутий з північного заходу на південний схід, двовершинний насип з сідовоїною. Висота вершин 2,4; 1,5; 0,8 м, довжина – 115 м, ширина – 40 – 60 м» ***.

Згідно з паспортом до складу КМ № 2435 входили чотири кургани. Основний курган – це довгий к. 1. Навколо нього знаходилися ще три кургани: к. 2 – за 60 м на схід, к. 3 за 0,5 км на південний схід та к. 4 за 40 м на південний захід від к. 3. Всі кургани інтенсивно розорювалися і на момент розкопок насипи курганів № 2 – 4 були повністю знищені оранкою.

Курган № 2435-1 досліджувався на знесення.

* Папанова В. А., Ляшко С. М., Каїра Ф. В., Короткий О. В. Звіт. Розкопки довгого кургану в курганному могильнику № 2435 (с. Воскресенка Пологівського району Запорізької області) у 2019 р. Звіт передано на зберігання до НА ІА НАН України, але він поки ще не отримав обов'язкового архівного номера.

** Згідно з паспортом кургану № 2417-1. Залишена нумерація курганів згідно додатку 2003 р. до паспорта об'єкта культурної спадщини КМ № 2435.

*** Додаток, складений у червні 2003 р. до паспорта об'єкта культурної спадщини КМ № 2435.

Стратиграфія кургану

В сучасному науковому розумінні курган відноситься до категорії довгих [3; 4; 5]. Це визначило методику його дослідження (рис. 1).

Насип к. № 1 об'єднував чотири кургани, визначені як I, II (II-a), III, IV (нумерація подається з Пд-З на Пн-С), витягнуті по осі Пн-З — Пд-С (з Пн-С на Пд-З). Курган III зміщений на 5 м на Пд-З від умовної осі; курган IV — на 11 м на Пн-С.

Курган I в плані круглої форми. Діаметр насипу 25 м. Умовна висота — 1 м від ДГ. Насип зафіксовано в профілях 2 — 8. Основне поховання № 13 (інгульська катакомбна культура). Викид з поховання знаходився на ДГ (зафіксовано в профілях 4, 5) і розміщувався рівномірно навколо вхідного колодязя катакомби. В плані викид круглої форми, розміром 2,4 x 2,6 м, потужністю 0,2 м. Відносно незначна потужність викиду пояснюється тим, що частина материкової глини була використана для засипки вхідного колодязя катакомби.

Насип складався з щільного, однорідного чорнозему, який брали поряд із споруджуваним курганом, про що свідчить порушений ДГ центральної частини кургану. З Пд-С боку кургану фіксується ущільнення шириною 2 м з темного гумусу, що утворилося внаслідок змиву ґрунту з насипу кургану I.

В насип к. I впущене п. 12 (бережнівсько-маївська зрубна культура — далі БМЗК), яке частково перерізало материковий викид основного п. № 13.

Курган II розташований на відстані 1 м від кургану I (Пн-З пола кургану I та Пд-С пола кургану II майже дотикаються одна до одної). В плані овальний, витягнутий по осі Пн-З — Пд-С. Розміри насипу — 22,2 — 15 м. Умовна висота кургану — 1,3 м від ДГ.

Насип фіксується в профілях 3 — 7. Основне п. 6 (Дніпро-Донська Бабинська культура — далі ДДБК). Викид материкової глини з поховання знаходився на ДГ (зафіксований в профілі 5). Він розміщувався з Пд-З боку від поховальної ями, в плані овальної форми, розмірами 1,1 x 1,9 м, потужністю 0,15 м.

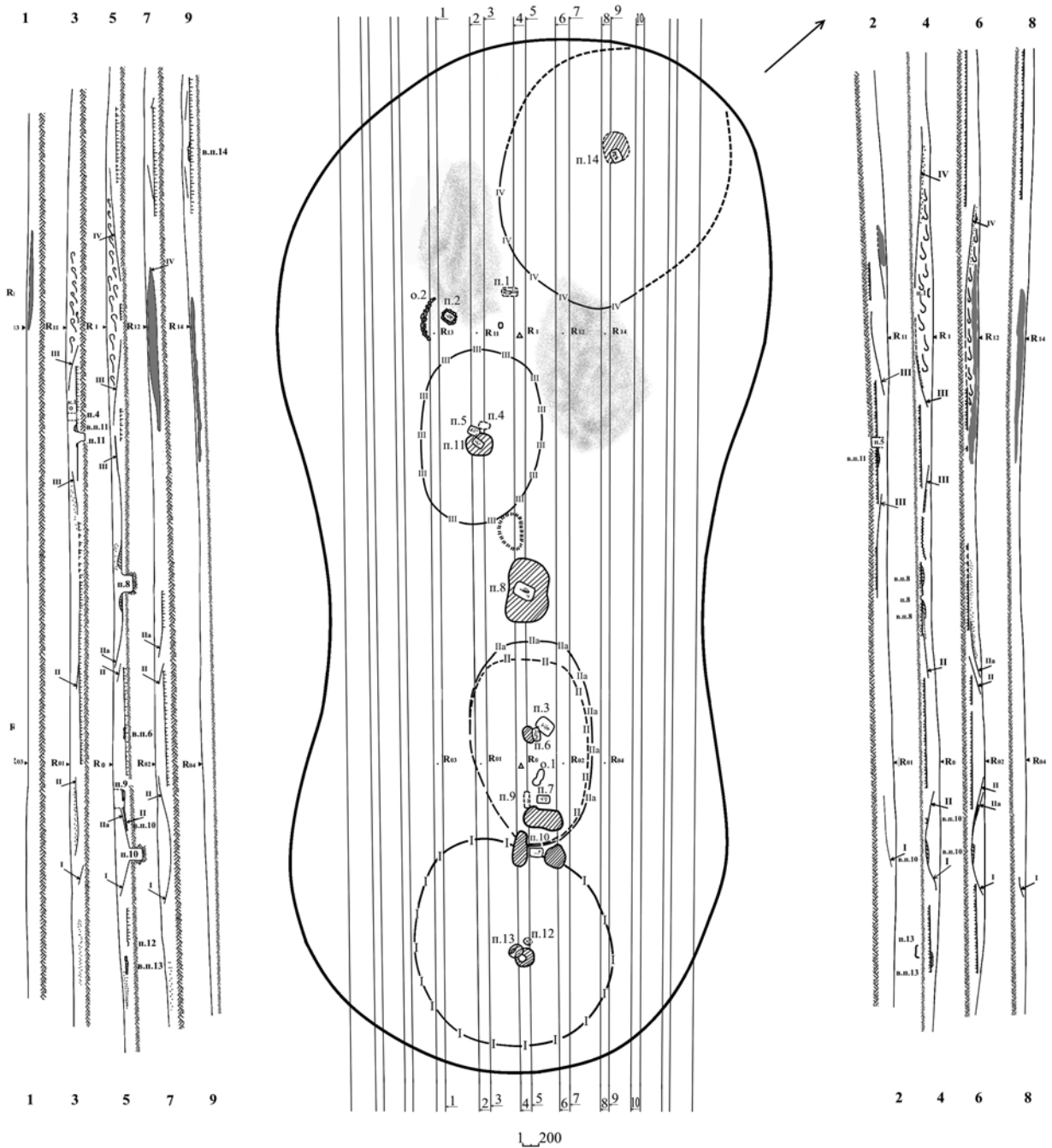
Впускні пп. 3, 7 та 9 (БМЗК), останнє частково перерізало викид материкової глини з п. 7. З ним пов'язана досипка II-a, оскільки його викид знаходився на Пд-С полі кургану II (зафіксований в профілях 5, 6 та траншеї між ними). Викид з нього розміщений з Пд-С боку поховальної ями. В плані він підпрямокутної форми, розмірами 5,1 x 2,2 м, потужністю 0,15 м.

Ґрунт насипу різnorідний, мішаний, пухкий, поруйнований кротовинами, містить задерновані грудки.

Досипка кургану II (на кресленні визначена як II-a) в плані овальної форми, витягнута по осі Пн-З — Пд-С, зафіксована навколо кургану II, найбільше з Пн-З боку. Розміри досипки — 24,5 x 15 м. Насип фіксується в профілях 5 — 7. Пн-З пола к. I та Пд-С пола к. II змикаються. Ґрунт досипки щільний, гумусний, за кольором темніший ніж ґрунт насипу к. II. Ймовірно, що спорудження насипу к. II та досипки II-a відбувалося з використанням навколишнього ґрунту, про що свідчить порушений ДГ навколо центральної частини кургану.

В між курганному просторі кк. I та II знаходилося п. 10 (БМЗК). Викид з нього розміщувався на полах к. I та досипки II-a (зафіксовано в профілях 4, 6 та траншеях). Отже поховання було здійснено після спорудження курганів I та II (з досипкою II-a). Викид із п. 10 розміщувався з Пд-З і Пн-С боків поховальної ями окремими частинами овальної форми. Пд-З частина викиду мала розміри 4,3 x 1,9 м, Пн-С — 2,6 x 3 м. Потужність викиду — 0,35 м. З п. 10 пов'язаний насип, що об'єднував

АЕ БДПУ - 2019
 Воскресенка
 КМ 2435
 К.1
 М 1:100
 Загальний план

—II—	— контури насипів	— ДГ	
⊗	— камені	— материк	
⊘	— викид материкової глини	•••	— "білоглазка"
●	— засип материкової глини	—	— мішаний ґрунт із задернованими трубками
⊙	— майданчик з попелу та органічних залишків	□	— кам'яна стела

Рис. 1. Курган № 1 (КМ № 2435) – план та розрізи

кургани I та II, II-а. Ґрунт заповнення — мішаний, складався із гумусу та суглинку з грудками.

Курган III розташований на відстані 16 м від к. II. В плані овальної форми, витягнутий по осі Пн-З — Пд-С. Його розміри — 20 x 14,6 м. Умовна висота кургану 1,1 м від ДГ. Насип кургану III зафіксовано в профілях 2 — 5. Відстань між Пн-З частиною досипки II-а і Пд-С полою кургану III — 14 м.

Основне поховання 11 належить до ДДБК. Викид з нього знаходився на ДГ (зафіксовано в профілях 2, 3 та траншеях), був розташований рівномірно навколо поховальної ями. В плані овальної форми, з розмірами 3,3 x 2,6 м. Потужність викиду — 0,4 м. В насип кургану було впущене п. 5 (БМЗК), яке частково переїзало викид з п. 11 та п. 4 (БМЗК).

Спорудження насипу відбувалося з навколишнього ґрунту, про що свідчить порушений ДГ навколо центральної частини кургану. Ґрунт насипу однорідний, гумусний. На полах кургану фіксується ущільнення ґрунту, що утворилося в результаті змиву верхнього шару ґрунту з насипу кургану.

У між курганному просторі к. II та III знаходилося п. 8 (БМЗК), що було здійснене з рівня стародавньої поверхні. Викид з нього розміщувався на ДГ (зафіксовано в профілях 4, 5 та траншеях) з усіх боків поховальної ями, але значною мірою з Пд-С і Пн-З боків. Викид в плані підпрямокутної форми з розмірами 7,4 x 5,1 м. Потужність лінзи викиду — 0,5 м.

На відстані 25 м на Пн-З від R та 3,5 м від поховання 8 на рівні ДГ (глибина 1,5 м) зафіксовано майданчик, що складався з золи та органічних залишків (дерево, трава). Майданчик в плані овальної форми, витягнутий по осі Пн-З — Пд-С з розмірами 4,3 x 3 м. Потужність золистого шару досягала 0,05 м.

З похованням 8 пов'язаний насип, що об'єднував курган II та III. Ґрунт насипу різномірний, пухкий, гумусний. Над Пн-З полою к. II на довжину 6 м зафіксовані вкраплення вапняку.

Курган IV розміщений на відстані 40 м на північ від Пн-З поли к. II. Відстань між полами к. III і IV досягала 10 м. Курган IV в плані круглої форми. Діаметр насипу — 28 — 30 м. Умовна висота кургану — 1 м. Зафіксований в профілях 4 — 10.

Основне поховання 14 (ДДБК?). Викид з нього розміщений на ДГ (фіксується в профілі 9) з Пн-З боку поховальної ями, у плані овальної форми з розмірами 3,9 x 2,9 м. Потужність викиду — 0,2 м.

Ґрунт насипу однорідний, щільний, гумусний. Колір від підшови до вершини поступово змінюється від більш темного до світлого. Під час спорудження кургану був знятий ДГ та частково материк, що свідчить про пониження його рівня в між курганному просторі к. III та IV. У цьому місці знаходилося п. 2 (БМЗК). Воно впущене з рівня ДГ. Єдиний комплекс з п. 2 склала кам'яна кладка (огородження), що дугою оточувала його з Пд-З боку. З п. 2 пов'язаний насип, що об'єднував кургани III та IV. Структура насипу складна. Центральна внутрішня частина була утворена пухким, різномірним мішаним ґрунтом (гумус, суглинок, глина) із значною кількістю великих щільних задернованих грудок. Верхня частина насипу в східному і західному секторах утворена материковою глиною шаром потужністю до 1,2 м. В найвищій точці насипу глиняний шар не фіксувався, можливо він був знесений під час сільськогосподарських робіт. Очевидно, що ґрунт для створення насипу було взято неподалік від кургану I. Спершу, для засипання між курганного простору було використано верхній, задернований шар ґрунту, далі гумусний ґрунт, потім суглинок та материкову глину. В насип було впущене поховання 1 (доба середньовіччя).

На відстані 50,5 м від R на глибині 0,97 м було знайдено кам'яну антропоморфну стелу.

Отже, в результаті розкопок було підтверджено, що дійсно курган відноситься до категорії довгих курганів. Насип його формувався послідовно, внаслідок будівництва чотирьох курганів. В між курганному просторі зафіксовані поховання носіїв БМЗК, з якими пов'язані досипки, які поєднали конструкцію в єдиний поховально-культовий комплекс.

В кургані було розкопано 15 поховань. Зокрема за археологічними культурами: п. 13 — інгульська катакомбна культура, основне в кургані I; п. 6 — ДДБК, основне в кургані II; п. 11 — ДДБК, основне в кургані III, п. 14 — ДДБК, основне в кургані IV. Поховання 2, 3, 4, 5, 7, 8, 10, 12 — бережнівсько-маївської зрубної культури, впускні у насипи к. II — III та в між курганному просторі к. II — III. Поховання 9 — доби бронзи впускне у насип к. II, а п. 1 — доби середньовіччя в між курганному просторі к. III — IV. Окрім того, об'єкти 1 — 2, які знаходилися за межами поховань.

Вірогідно, що будівництво насипу кургану, відбувалося в наступній послідовності: к. I (над п. 13); к. II (над п. 6); об'єднаний насип, що сполучив кургани I та II (над п. 10); к. III (над п. 11); об'єднаний насип, що сполучив кургани I, II та III (над п. 8); к. IV (над п. 14); об'єднаний насип кургану № 2435-1, що сполучив кургани I, II, III та IV (пов'язаний з п. 2).

Поховання кургану

Поховання 1 (впускне в між курганній досипці поміж к. III — IV) — печеніг, остання чверть X — перші десятиріччя XI ст., знаходилося за 55 м на південний схід на глибині 0,47 м від R і 0,15 м від рівня сучасного насипу (рис. 1). Воно було впущене останнім у вже сформований загальний насип. Контури поховальної ями в насипу не фіксувалися (рис. 2).

Кістяк молодого чоловіка 25 — 30 років * лежав витягнуто на спині головою на південний захід (відхилення на південь на 45°). Руки простягнуті уздовж тулуба, ліва — злегка зігнута у лікті. Кисті рук лежали на тазових кістках. Права стопа розвернута на південь. Небіжчик лежав на підстилці з кори (рис. 2, 1).

Зліва від тулуба лежали голова та кінцівки коня в анатомічному порядку. Зокрема, впритул до грудної клітини небіжчика, поверх лівої руки, лежав череп (мордою на ПЗ) з залізними вудилами (1) поміж зубів. На черепі коня знайдені чотири бронзові накладки на ремені вузди (2 — 5), п'ята (6) лежала зліва від ребер небіжчика, а ще одна (7) знайдена зліва на тазі чоловіка. Кінцівки коня поклали паралельно тілу покійника. Так за 0,4 м на північний схід від черепа коня поклали відокремлені по другий суглоб (до п'ясти) передні кінцівки коня, а за 0,32 м від них на північний схід знаходилися відокремлені по другий суглоб (до плюсен) — задні. Обидві пари кінцівок лежали копитами на Пд — С. Поряд з нижніми кінцівками лежали хребці кінського хвоста. Згідно визначення О. П. Секерської, кістки належали дорослій кобилі **.

* Автори вдячні за визначення д. м. н., професору Л. Ф. Каськовій та к. м. н. А. В. Артем'єву. Антропологічні визначення окремо увійшли до складу звіту: Папанова В. А., Ляшко С. М., Каїра Ф. В., Короткий О. В. Звіт. Розкопки довгого кургану в курганному могильнику № 2435 (с. Воскресенка Пологівського району Запорізької області) у 2019 р. (сс. 45 — 51).

** Автори вдячні за визначення к. і. н., доценту О. П. Секерській. Остеологічні визначення окремо увійшли до складу звіту: Папанова В. А., Ляшко С. М., Каїра Ф. В., Короткий О. В. Звіт. Розкопки довгого кургану в курганному могильнику № 2435 (с. Воскресенка Пологівського району Запорізької області) у 2019 р. (с. 52).

АЕ БДПУ - 2019
Воскресенка
к.1 п.1

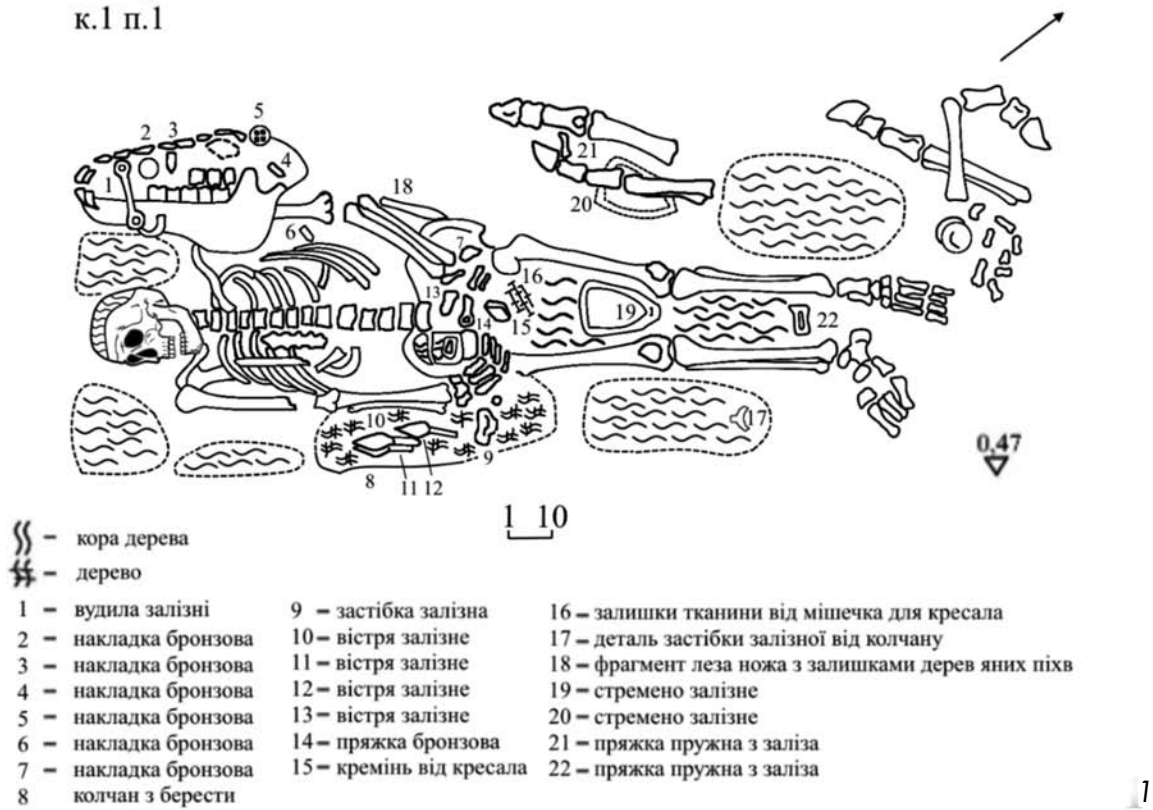

Рис. 2. План поховання 1 – печеніг

З півдня, впритул до правої руки (променевої кістки та кісток кисті), лежав колчан (8), знизу на ньому — гачок залізний (9). У колчані знаходилися чотири вістря стріл (10 — 13). На кістках тазу знайдена пряжка від паска (14), кремій (15), залишки тканини (16), виріб з заліза (17). На північ від тазових кісток лежало лезо ножа (18).

Поміж стегновими кістками ніг покійного лежало стремено (19), ще одне (20) знаходилося під кістками нижніх кінцівок коня. Три невеличкі залізні пряжки (21 — 23) знаходилися поміж великогомілкових кісток ніг небіжчика.

Інвентар:

1. Вудила залізні, сильно кородовані, зроблені з одного прута (вудила без перегинів або односкладні), з загнутими кінцями (нерухомі петлі). Металеві кільця великих розмірів для поводу, простягнуті в нерухомі петлі. Обидва кільця фрагментовані, особливо ліве. Розміри: довжина гризла — 10,5 см; d правого кільця — приблизно 5,5 см (рис. 3, 1).

2. Накладки/бляшки бронзові посріблені, напівсферичні. 3 екземпляри. Знизу орнамент з перлин, а зверху опуклість з насічками по краю ($d = 1$ см). На звороті кріплення у двох — 4 штифти, у однієї — 2. Розміри: $d = 3$ см, $r = 1$ см, товщина — 0,1 см. (рис. 3, 5 — 6). У третьої: довжина — 2,2 см, ширина — 0,2 — 1,2 см, товщина — 0,1 — 0,15 см (рис. 3, 7).

3. Наконечники/накладки щитоподібної форми бронзові, посріблені (?) з паралельними сторонами, гострим і прямим кінцями від ременю вузди. По центру злегка вигнутий (дашок). На звороті кріплення — 2 штифти. Розміри: довжина — 2,2 см, ширина — 0,2 — 1,2 см, товщина — 0,1 — 0,15 см. 3 екземпляри (рис. 3, 2 — 4).

4. Колчан з берести у вигляді циліндра, який розширювався до низу, з плоским дном. Розсипався (рис. 2).

5. Пластина залізна від колчана. Кінцівки у формі листа плюща. Сильно кородована. На звороті кріплення — 2 штифти, зберігся один. Розміри: довжина — 8,6 см, ширина — 0,2 — 1,2 см, товщина — 0,2 — 0,4 см (рис. 4, 2).

6. Вістря залізне, пірамідальне, з дугоподібними гранями та обламаним черешком. Дуже кородоване. Розміри: довжина без древка — 5 см, ширина по центру — 2,8 см, товщина — 0,2 см, довжина втулки — 1,3 см (рис. 4, 4).

7. Вістря залізне, ромбоподібне, витягнуте. Дуже кородоване, з залишками древка стріли (довжина — 4 см, діаметр — 0,4 см). Розміри: довжина без древка — 4,5 см, ширина по центру — 2,5 см, товщина — 0,15 см, довжина втулки — 1,2 см (рис. 4, 5).

8. Вістря залізне, ромбоподібне, витягнуте. Дуже кородоване, з залишками древка стріли (довжина 3,5 см, діаметр 0,7 см). Розміри: довжина без древка — 5 см, ширина по центру — 2,8 см, товщина — 0,2 см, довжина втулки — 1,3 см (рис. 4, 6).

9. Вістря залізне, ромбоподібне, витягнуте. Дуже кородоване, з залишками древка стріли (довжина 3 см, діаметр 0,6 см). Розміри: довжина без древка — 5 см, ширина по центру — 2,5 см, товщина — 0,2 см (рис. 4, 7).

10. Пряжка від паска бронзова, посріблена. З овальною плоскою рамкою з подовженим, загостреним/фігурним щитком. Язичок не зберігся. Розміри: рамка — 1,2 x 2,2 x 0,3 см, щиток: довжина — 3 см, ширина — 14 x 19 см, товщина — 0,3 см (рис. 3, 8).

11. Кремій (3,1 x 1,5 x 1,2 см) від кресала (рис. 3, 9).

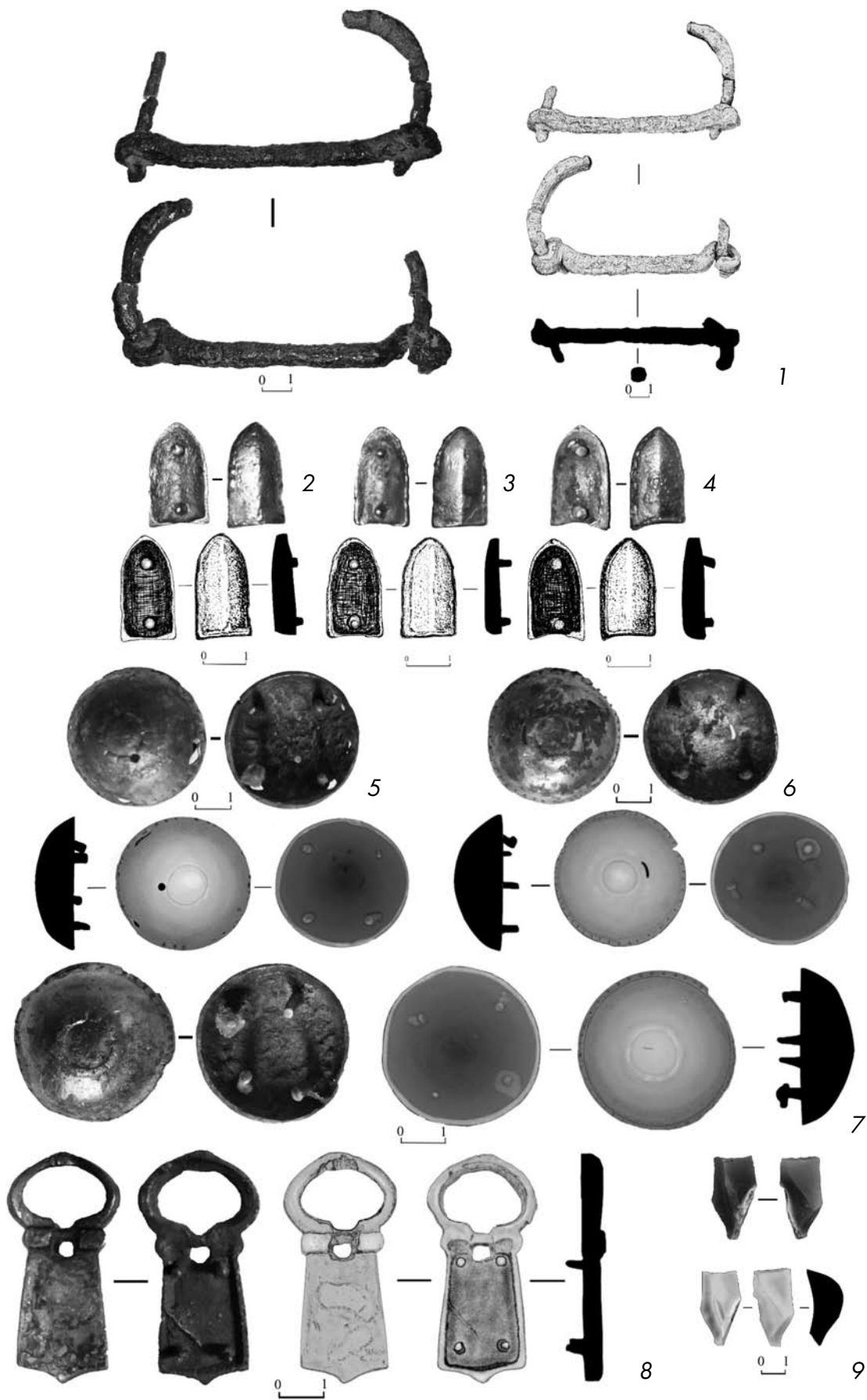

Рис. 3. Інвентар п. 1: вудила (1), накладки бронзові посріблені (2 – 7), пряжка бронзова посріблена від паска (8), кремій (9)

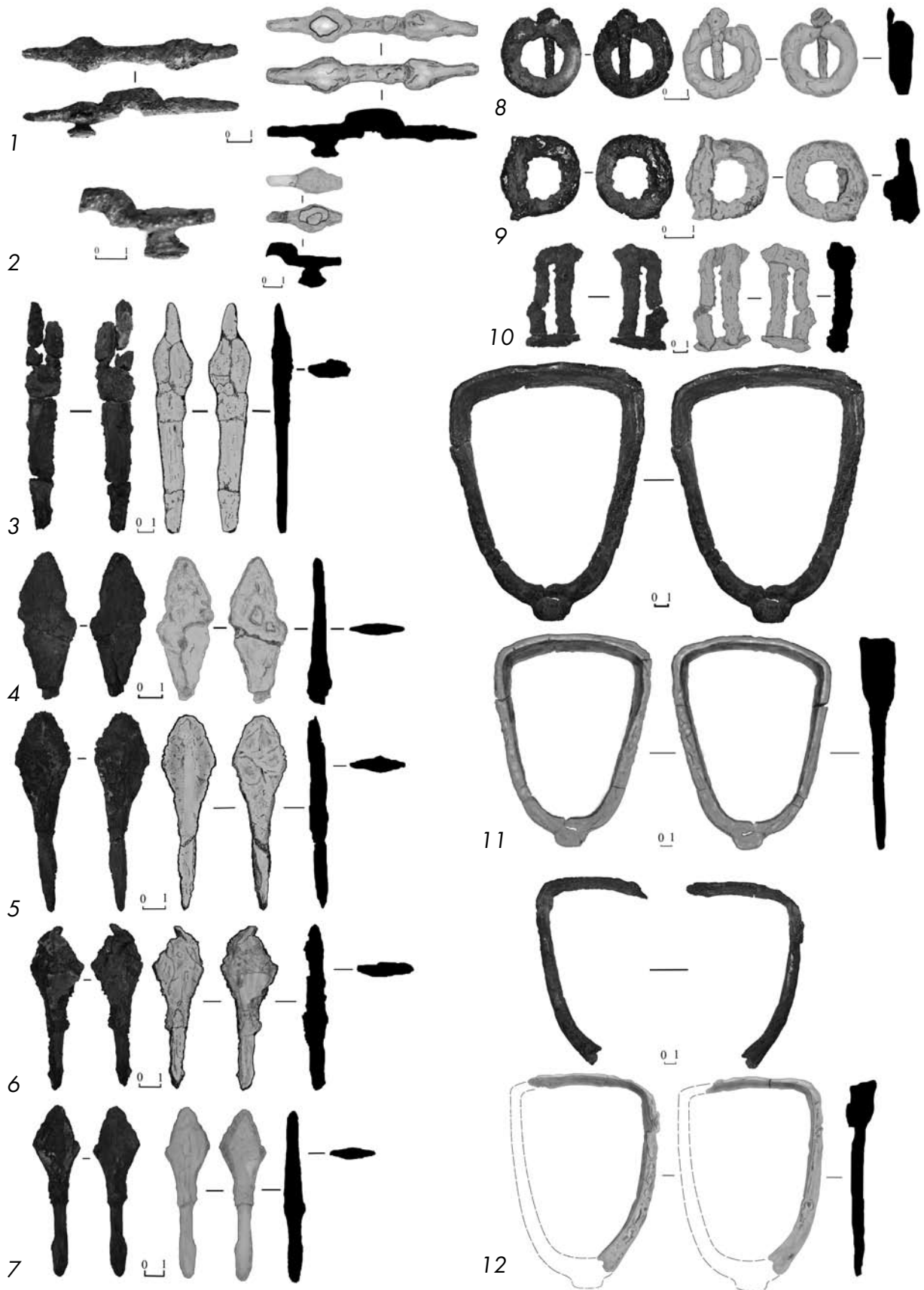
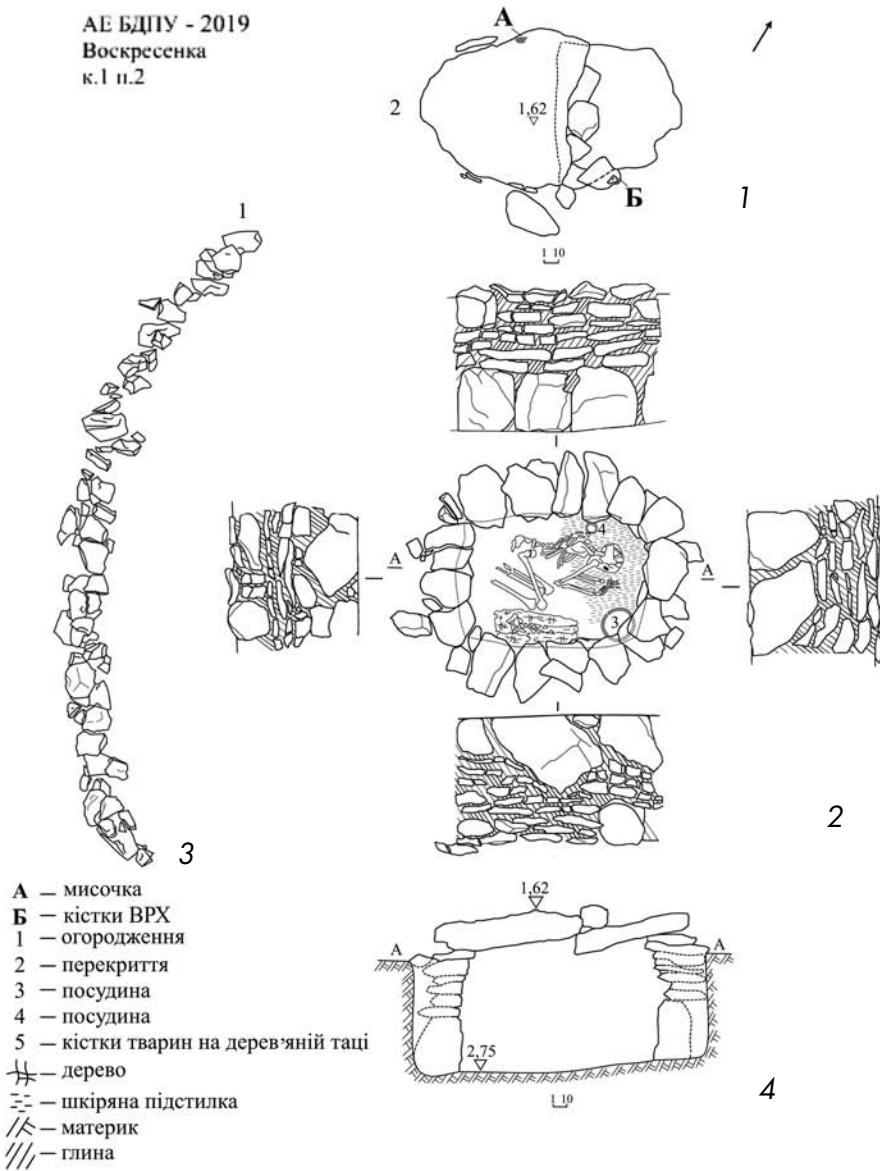

Рис. 4. Інвентар п. 1: гачок залізний від колчану (1, 2), фрагмент леза ножа (3), вістря стріл (4 – 7), пряжки підпружні (8 – 9), кресало (10), стремена (11 – 12)

АЕ БДПУ - 2019
Воскресенка
к.1 п.2

5

6

Рис. 5. План та розрізи п. 2 (креслення та фото)

12. Залишки шкіри від мішечка/кисета для кресала (рис. 2, легенда 16).

13. Фрагмент пластини залізної від колчана. Одна кінцівка у формі листа плюща, інша — вигнута, обламана. Сильно кородована. На звороті — кріплення штифт. Розміри: довжина — 3 см, ширина — 0,3 — 1,2 см, товщина — 0,2 — 0,4 см (рис. 4, 1).

14. Фрагмент леза ножа з залишками дерев'яних піхов. Сильно кородований. Розміри леза: довжина — 4,5 см, ширина — 1,4 см, товщина — 0,3 см. Товщина піхов — 0,2 см (рис. 4, 3).

15. Стремено залізне, арочної форми. Дужки плавно переходять у злегка вигнуту догори підніжку лінзоподібної форми в розрізі. У верхній розклепаній частині дужки — проріз прямокутної форми розмірами 1,3 x 0,5 см для кріплення путища. Розміри: висота — 17,3 см, ширина — 11 см, ширина підніжки — 2,7 см, товщина — 0,4 см (рис. 4, 11).

16. Стремено залізне, арочної форми, половина, аналогічне першому. Розміри: висота — 17 см, ширина — приблизно 11 см, ширина підніжки — 2,3 см, товщина — 0,4 см (рис. 4, 12).

17. Пряжка підпружна з заліза від стремениого ремня у формі кільця. Розміри: d — 2,9 см, $d_{\text{внутрішній}}$ — 1,7 см, товщина — 0,4 см. Довжина язичка — 2,7 см (рис. 4, 8).

18. Пряжка підпружна з заліза від стремениого ремня у формі кільця. Розміри: d — 2,7 см, $d_{\text{внутрішній}}$ — 1,3 см, довжина язичка — 2,7 см (рис. 4, 9).

19. Кресало* з заліза, прямокутне. Розміри: довжина — 6,8 см, ширина — 2,5 см, товщина — 1 см (рис. 4, 10).

Поховання 2 (БМЗК) виявлене в між курганному просторі курганів III — IV за 51 м на захід та на глибині 1,62 м від R (рис. 1). Поховальна конструкція складалася з кам'яного «огороження», гробниці/цисти та перекриття. Для її будівництва використали необроблений вапняк брекчієподібної структури/текстури. На глибині 1,62 м від R за 1,5 — 2,5 м на південний захід від цисти, зафіксоване дугоподібне «огороження» з каміння, яке складалося з двох рядів вапняку. Його розміри: довжина — 6 м, ширина — 0,4 м, висота — 0,3 — 0,4 м (рис. 5, 3).

Перекриття виявлене на глибині 1,62 м від R та 0,47 м від сучасної поверхні. Воно складалося з двох пласких брил (1,15 x 0,25 — 1,2 x 0,2 — 0,23 м, 1,2 x 0,97 x 0,12 — 0,17 м), покладених уздовж могильної ями. Західну брилу поклали плазом на східну. Проміжок між ними заклали п'ятьма каменями. З півдня західну брилу заклали трьома невеличкими камінцями та одним середніх розмірів. Перекриття (по центру) мало довжину 1,95 м, ширину 1,2 м (рис. 5, 1 — 2, 4). На перекритті (північно-західний кінець) лежала догори дном ліпна мисочка (1). З заходу, впритул до брили перекриття, у попелястому ґрунті виявлені фрагменти кісток та зуби ВРХ, а під ними рослинний тлін (рис. 5, 1, 5).

Циста (довжина — 1,47 м, ширина — 1,05 м) овальної форми впущена в котлован розміром 2,2 x 1,8 x 0,82 — 0,9 м, витягнута за віссю північний схід — південний захід. Загальна висота кладок від дна до перекриття — 0,9 — 0,95 м. Стіни обклали вапняком брекчієподібної структури (рис. 5, 2, 4, 6).

Кладка стін — комбінована, орфостатно-горизонтальна. У придонній частині конструкції по периметру в один ряд поставили орфостатно на торець вапнякові плити різних розмірів. Поверх них горизонтально поклали в один ряд пласкі вапнякові плитки. Наступні горизонтальні ряди (зверху до низу) повторюють

* У звіті зазначено, що це пряжка

викладку верхнього ряду, але розрізняються розмірами плиток і щільністю швів. Рядність витримувалася відносно. Шви (щілини) поміж камінням замазали зеленою бентонітовою глиною товщиною * 3 – 13 см.

Верхній ряд склали з 17 пласких та підтрикутних каменів, а також 7 невеличких, які поклали поверх кладок та материка. Це каміння виходило за нижні кладки на 0,5 – 1 см. Розмір каменів – 50 x 20 x 10 см, 49 x 35 x 7 см, 40 x 20 x 7 см, 35 x 15 x 8 см, 20 x 10 x 5 см, 21 x 5 x 4 см, 11 x 10 x 4 см. Ширина швів – 3 – 13 см.

Північна стінка: довжина – 1,45 м, висота – 0,95 м, ширина – 0,4 м. Знизу поставили на торці три плити (40 x 42 x 20 см, 0,4 x 40 x 25 см, 42 x 48 x 27 см). Поверх них виклали кладку в шість рядів. Розмір каміння – 52 x 43 x 5 – 12 см, 46 x 41 x 2 – 7 см, 39 x 15 – 28 x 6 – 10 см, 35 x 40 x 10 – 12 см, 28 x 30 x 11 см, 32 x 35 x 10 см, 27 x 29 x 5 – 8 см, 42 x 57 x 3 – 9 см.

Східна стінка: довжина – 0,95 м, висота – 0,95 м, ширина – 0,4 м. Перший ряд – поставлені на торець дві плити (50 x 10 – 40 x 17 см, 52 x 40 – 50 x 20 см). Камінь, який стояв праворуч, по центру підклинили невеличким камінцем. А між першим каменем (з півночі) та третім каменем (зі сходу) північної стінки ширина шва досягала 2 – 25 см. Поверх них виклали кладку в шість рядів. Розмір каміння – 50 x 35 x 4 – 5 см, 41 x 50 x 3 – 7 см, 39 x 15 – 28 x 6 – 10 см, 35 x 30 x 5 см, 30 x 27 x 2 – 5 см, 25 x 31 x 3 – 6 см.

Південна стінка: довжина – 1,5 м, висота – 0,9 м, ширина – 0,4 м. Перший ряд – поставлені на торець три плити (20 – 24 x 2 x 10 см, 55 x 50 – 70 x 25, 39 x 4 – 40 x 17 см). Поверх них виклали кладку в сім рядів. Розмір каміння – 45 x 39 x 2 – 8 см, 40 x 26 x 2 – 3 см, 36 x 39 x 4 см, 30 x 37 x 4 – 7 см, 24 x 27 x 5 см, 13 x 14 x 10 см, 6 x 10 x 4 см.

Західна стінка: довжина – 0,9 м, висота – 0,92 м, ширина – 0,4 м. Перший ряд – поставлені на торець дві плити (2 x 2,5 x 12 см, 40 x 4 – 50 x 15 см). Поміж ними поклали два невеликих камінці (6 x 7 x 4 см, 6 x 11 x 7 см). Далі – кладка в шість рядів. Розмір каміння – 50 x 43 x 2 – 7 см, 45 x 43 x 4 см, 40 x 37 x 4 см, 31 x 27 x 2 – 6 см, 28 x 35 x 2 – 7 см, 20 x 16 x 12 см, 8 – 15 x 40 x 32 см. Щілини поміж каменями досягали 5 – 12 см.

Дно могильної ями (на глибині 2,6 м від R) промазали розчином зеленої глини (бентоніт). Воно понижалося зі сходу на захід (перепад 7 см). Заповнення – темний суглинок.

Кістяк чоловіка 50 – 60 років, лежав на лівому боці, головою на схід (відхилення в 10° на північ), обличчям на південь. Руки зігнуті в ліктьових суглобах, кисть лівої руки – перед обличчям, а права, зігнута в кулак, впиралася в нижню частину лівої кисті. Ноги зігнуті в колінах під кутом. Права нога лежала поверх лівої, нижче лівого коліна. Кістки збереглися погано: розтрощений череп, частина правої стегнової кістки, відсутні кістки стоп ніг (рис. 6, 1). Небіжчик лежав на шкіряній підстилці. За спиною покійного, впритул до лівої лопатки, стояв невеличкий ліпний горщик (2), а на відстані 30 см на південний схід від черепа знаходився більший за розмірами ліпний горщик (3). За 18 см на захід від великого горщика, майже впритул до колінних суглобів кістяка, на дерев'яній таці (4) лежала крижова кістка (*os sacrum*) та хвостові хребці (*vertebrae sacrales*) дорослого коня. Кістки та деревина збереглися погано.

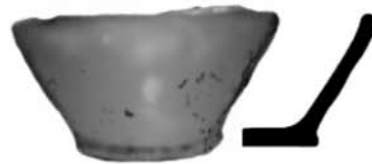
* Бентонітову глину видобувають у Пологівському родовищі і в наших дні.

1

0,1

2

0,1

3

0,1

4

0,1

Рис. 6. Поховання 2: план (1), мисочка (2), посуда банкоподібної форми (3), горщик (4)

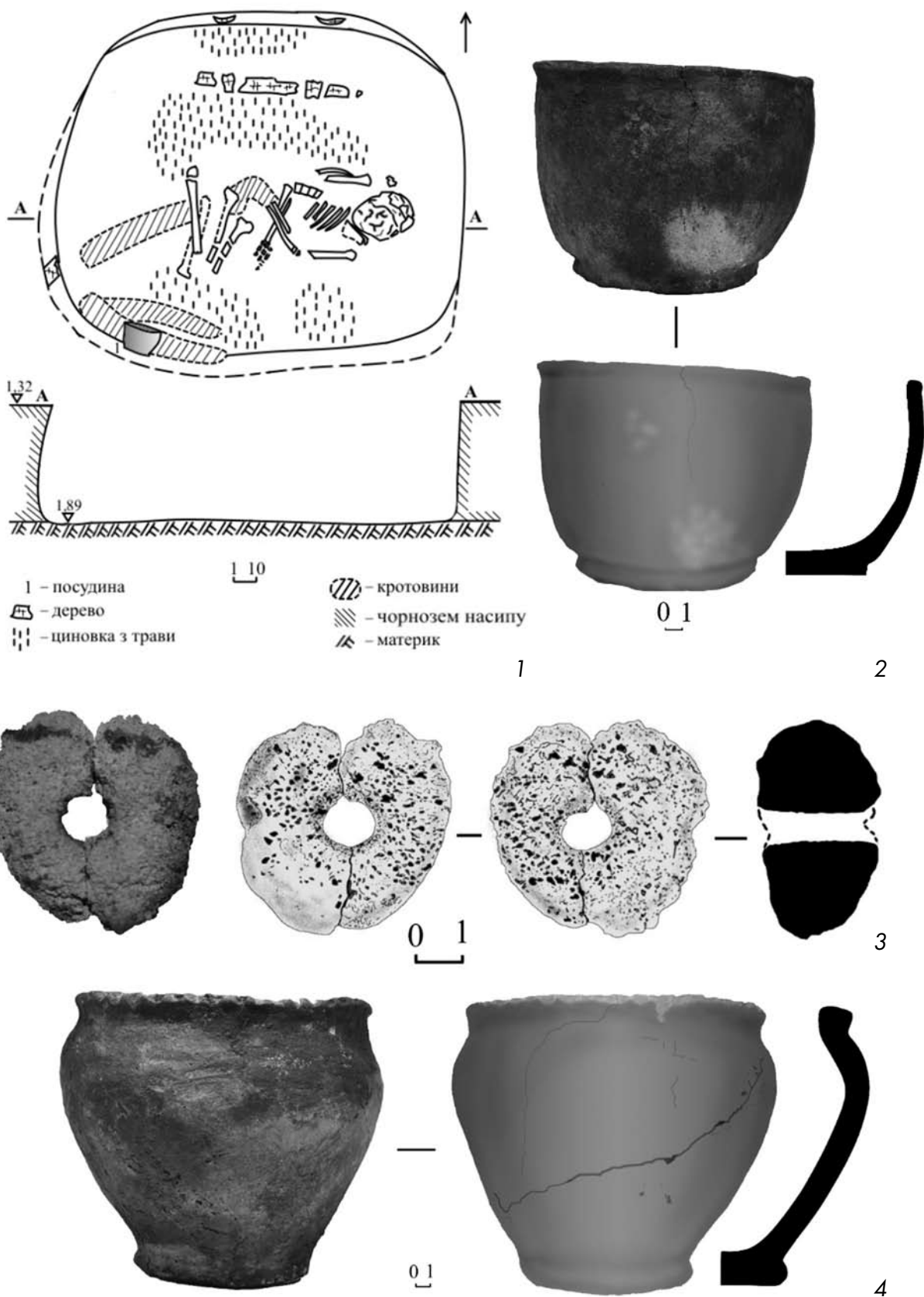

Рис. 7. Поховання 3: план та розріз (1), посудина (2); поховання 4 – виріб з кістки (3), горщик (4)

Інвентар:

1. Мініатюрна ліпна не обпалена мисочка з пласким дном, асиметрична. Колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь — світло-помаранчевий. Висота — 3,5 — 4 см, діаметр вінця — 8,5 см, діаметр денця — 5,2 см (рис. 6, 2).

2. Маленька ліпна посудина банкоподібної форми, асиметрична. Зовнішня поверхня гладка. Колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь — світлий з чорними плямами. На дні — пригар. Висота — 4,7 см, діаметр вінця — 6,5 см, діаметр денця — 7 см (рис. 6, 3).

3. Горщик ліпний з пласким дном, асиметричний. Вінець злегка відігнутий, під ним наліпний пружок/валик з скісними насічками, нанесеними паличкою. Орнамент на фризі у вигляді трикутників вершинами до верху / до низу, нанесений мотузковим штампом. Зовнішня поверхня гладка. Колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь — чорний зі світлими плямами. На дні — пригар. Висота — 23 см, діаметр вінця — 22,5 см, діаметр днища — 12 см, ширина фриза — 6 см (рис. 6, 4).

4. Таця дерев'яна з прямими кутами (40 x 30 см), зотліла (рис. 6, 1).

Поховання 3 (БМЗК), виявлено за 4,2 м на північ, на глибині 1,32 м від R. Впускне у насип к. II (рис. 1).

Яму перекрыли дерев'яними жердинами (d — 2 — 3 см) та плахами, які поклали вздовж ями. Залишки жердин зафіксовані на краях ями. Фрагмент плахи (довжина — 0,75 м, ширина — 0,08 — 0,09 м, товщина — 0,15 м) виявлений за 30 см від північної стінки. Поверх жердин та плах поклали шар трави (товщина тліну — 0,5 см). Дрібні уламки жердин зустрічалися в чорноземному заповненні ями (рис. 7, 1).

Яма в плані прямокутної форми з закругленими кутами, витягнута по лінії схід — захід. Її розміри: довжина — 2 м, ширина — 1,55 м, глибина — 0,57 м від рівня виявлення. Дно на глибині 1,89 м від R. Стінки ями і дно перерізані кротовинами.

Кістяк молодої людини 18 — 20 років лежав на спині, головою на схід (96°). Руки зігнуті в ліктьових суглобах лежали перехрещені вище тазу (на попереку), а кістки кистей на тазі. Кістки ніг зігнуті у колінних суглобах вліво. Кістки збереглися дуже погано. Небіжчик лежав на циновці з трави, яка покривала все дно могили. На відстані 30 см від лівого колінного суглоба у кротовині лежав ліпний горщик (1).

1. Горщик ліпний з пласким дном, банкоподібної форми, асиметричний. Зовнішня поверхня гладка, дно світлого кольору. Колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь — чорний зі світлими плямами. На дні — пригар. Висота — 12,3 см, діаметр вінця — 12 см, діаметр днища — 10,5 см (рис. 7, 2).

Поховання 4 (БМЗК?), виявлено за 39 м на північний захід на глибині 1,35 м від R у бровці. Впускне в насип к. III (рис. 1). Контури ями не простежувалися. Окрім того, вона була зруйнована похованням 5 та лисячим лазом *. In situ збереглася тільки стегнова кістка. Неподалік від неї знайдено виріб з кістки у вигляді кільця (1) поганої збереженості. Поряд з кісткою знайдено також розвал ліпного горщика (2). Горщик, вірогідно, має відношення до цього поховання.

Інвентар:

1. Виріб з кістки у вигляді кільця — $d_{\text{зовнішній}} = 3,5$ см, $d_{\text{внутрішній}} = 1$ см, товщина — 1,7 см (рис. 7, 3). Поганої збереженості, частково залишилися кіркова та губчата кісткові тканини, але повністю відсутнє окістя.

2. Горщик ліпний з пласким дном, асиметричний. Вінець злегка відігнутий. По вінцю нанесено орнамент, вірогідно, пальцем. Зовнішня поверхня гладка. Колір

* Знайдено череп лисиці.

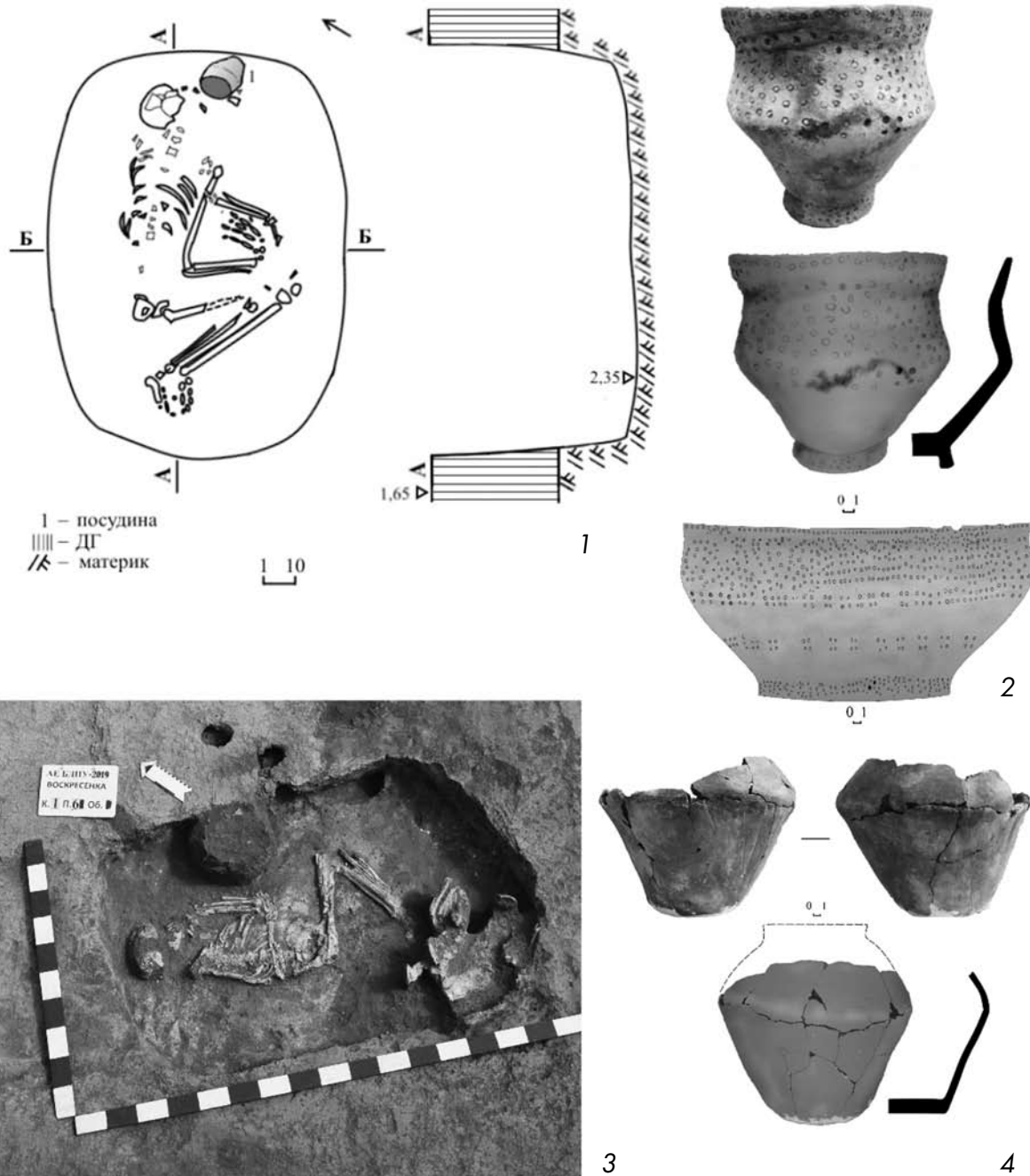

Рис. 8. Поховання 5: план та розріз (1), посудина з п. 5 (2); поховання 6 (3), горщик з п. 6 (4)

зовнішньої та внутрішньої поверхонь — чорний зі світлими плямами. На дні — пригар. Висота — 17,4 см, діаметр вінця — 12 см, діаметр денця — 11 см (рис. 7, 4).

Поховання 5 (БМЗК), виявлене за 38 м на північний захід та на глибині 1,65 м від R. Поховання впускне у насип к. III. Перерізло п. 4 та материковий викид з п. 11 (рис. 1).

Яма в плані овальної форми, витягнута по лінії схід — захід з невеликим відхиленням на південь (рис. 8, 1). Стіни з нахилом до низу. Її розміри: довжина — 1,3 — 1,4 м, ширина — 1,06 — 1,1 м, глибина 0,6 — 0,7 м від рівня виявлення. Дно на глибині 2,35 м від R. Яму перекрили дерев'яними жердинами ($d = 4$ см), які поклали уздовж неї. Залишки жердин зафіксовані на стінах та в засипці ями.

Кістяк чоловіка 30 — 35 років лежав на лівому боці, головою на схід (88°). Права рука зігнута в ліктьовому суглобі під прямим кутом з вигнутою кистю в напрямку до грудної клітини. Ліва рука злегка зігнута в ліктьовому суглобі. Її променева та ліктьова кістки лежали під стегновими кістками ніг поблизу колінних суглобів. Кістки ніг були зігнуті під гострим кутом праворуч (на південь). Кістки збереглися дуже погано. Небіжчик лежав на підсипці з розтертої у порошок каолінової глини (рис. 8, 1). Під східною стінкою, праворуч від черепа, знаходилася ліпна посудина (1).

1. Ліпна посудина кубкоподібної форми, гострореберна, з високим вінцем/шийкою у вигляді розтруба. На невисокому не профільованому піддоні. У верхній частині піддону з боку дна — дві невеличкі дірочки. Вірогідно, що їх зробили для мотузки, на якій його підвішували. По всій поверхні кубка орнамент із кружечків, нанесених руркою, зробленою з порожнистої кістки птаха. На нижній частині орнамент менш щільний. Колір зовнішньої поверхні світлий з чорними плямами, а внутрішньої — навпаки. На дні — пригар. Висота — 16 см, діаметр вінця — 14,7 см, діаметр денця — 8,5 см (рис. 8, 2).

Поховання 6 (ДДБК), основне в кургані II. Виявлено за 3 м на північний захід на глибині 1,6 м від R. Викид з поховання знаходився на рівні стародавнього горизонту на Пд-3 від поховальної ями потужністю 0,15 м (рис. 1). Яма в плані прямокутної форми з закругленими кутами, витягнута по лінії північний захід — південний схід. Південно-східна частина ями порушена кротовинами. Її розміри: довжина приблизно — 1,5 м, ширина — 0,9 м. Заглиблена в материк на 0,2 м. Дно на глибині 0,6 м від рівня стародавнього горизонту та 2,2 м від R. Яма була перекрита дерев'яними плахами (рис. 8, 3). Відбиток однієї з плах перекриття (0,6 x 0,2 x 0,02 м) зафіксовано у північній частині могили в чорноземному заповненні ями. Північно-західна частина ями та частина південної стінки були перериті норами землерийок. У поховальній ямі були поховані три людини.

Кістяк № 1 — молода жінка 16 — 18 років, лежала на спині, головою на північний схід, обличчям на схід. Права рука зігнута в ліктьовому суглобі під прямим кутом лежала вище таза (на попереку). Ліва, зігнута в ліктьовому суглобі під прямим кутом, опиралась ліктем на кисть правої руки. Кисть лівої руки, зігнута під прямим кутом до кісток шиї, знаходилася під нижньою щелепою черепа. Ноги, підігнуті під гострим кутом, впали ліворуч. Кістки стоп ніг відсутні. Збереженість кістяка дуже погана (рис. 8, 3).

Небіжчиця лежала на підстилці з кори, сліди якої зафіксовані поміж стегновими та великими і маломілковими кістками ніг. На схід від лівої руки, під південною стінкою, стояв великий ліпний горщик частково пошкоджений бульдозером (1).

Кістяк 2 — молодий чоловік 20 — 25 років, лежав на спині у південно-східній частині ями, поверх стоп ніг першого кістяка на «подушці» з чорнозему товщиною 10 см. Кістяк був зруйнований кротовиною. За положенням хребців, вірогідно, що він лежав головою на південний схід. Частково збереглися кістки таза, 5 хребців, фрагменти ребер (рис. 8, 3).

Кістяк 3 — декілька фрагментів кісток черепа дитини першого року життя були знайдені на ребрах кістяка 1.

Інвентар:

1. Горщик ліпний, товстостінний, з пласким дном. Не орнаментований. Зовнішня та внутрішня поверхні покриті розчісами. Колір зовнішньої поверхні — світлий

з чорними плямами, внутрішньої — чорний. Висота — 18,7 см, діаметр — 17,7 см, діаметр денця — 11,8 см (рис. 8, 4).

Поховання 7 (БМЗК), впускне в південно-східну частину насипу кургану II. Знаходилося за 4,6 м на схід на глибині 1,8 м від R. Викид з могильної ями лежав на південно-східній полі насипу під досипкою над курганом II. Розміри викиду — 5,5 x 2,2 м, потужність — 0,15 м (рис. 1). Яма в плані прямокутної форми з закругленими кутами, витягнута по лінії північний схід — південний захід (рис. 9, 1). Її розміри: довжина — приблизно 1,63 м, ширина — 0,96 м, глибина — 0,45 м від рівня виявлення. Дно на глибині 2,25 м від R. Вона була перекрита дерев'яними плахами. Фрагмент однієї з них, яка впала, було зафіксовано у заповненні. Його розміри: довжина — 0,95 м, ширина — 0,06 м, товщина — 0,02 м. Заповнення — чорнозем, в якому зустрічалися дрібні уламки дерева. Південно-західний кут ями був переритий норами землерийок.

Кістяк жінки похилого віку 60 — 70 років, лежав на лівому боці, головою на схід (з відхилення в 46° на північ), обличчям на південь, майже впритул до північної стінки. Руки зігнуті в ліктьових суглобах під прямим кутом, перед обличчям. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом. Праве коліно майже впритул до ліктьових суглобів рук. Права стегнова кістка лежала під лівою стегною кісткою, а права великогомілкова кістка лежала поверх лівої стегнової. Ліва великогомілкова кістка лежала поверх правої стопи. Кістки лівої стопи не збереглися. Збереженість кістяка дуже погана. Небіжчиця лежала на рослинній підстилці. Праворуч від черепа зафіксований тлін коричневого кольору (шкіра?). Поряд з кістками рук лежав розтритий землею ліпний горщик (1). Неподалік від лівого коліна лежав кремій (2).

Інвентар:

1. Горщик ліпний з пласким денцем. Вінець відігнутий, деформований з скісними насічками, нанесеними паличкою. Зовнішня поверхня покрита розчісами. Колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь — чорний зі світлими плямами. На дні — пригар. Висота — 18,7 см, діаметр вінця — 17,7 см, діаметр денця — 11,8 см (рис. 9, 2).

2. Кремій 3,5 x 1,2 x 0,6 см (рис. 9, 3).

Поховання 8 (БМЗК) виявлене за 19 м на північний захід в між курганному просторі к. II — III на глибині 1,7 м від R. Викид із поховання розміщений навколо поховальної ями на площі 7,4 x 5,1 м, але значною мірою з Пд-С та Пн-З. Потужність викиду 0,5 м. На відстані 3,5 м від поховання на Пн-З на рівні ДГ на глибині 1,5 м від R зафіксовано майданчик, що складався з золи та органічних залишків (дерево, трава). Майданчик в плані овальної форми, витягнутий по осі Пн-З — Пд-С з розмірами 4,3 x 3 м. Потужність зolistого шару до 0,05 м.

Яма в плані прямокутної форми, витягнута по лінії північний схід — південний захід (відхилення на схід 20°). На висоті 0,7 м кути ями були заокруглені. Її розміри: довжина — 2,1 м, ширина — 1,8 м, глибина — 1,32 м. Дно на глибині — 3,02 м від R (рис. 10, 1). Вона була вирита частково в чорноземі (на глибину 0,3 м) та в материкі. Краї ями обмазали розчином з глини та чорнозему. Ширина промазки на півдні доходила до 0,7 м, а на півночі становила 0,3 — 0,4 м. Також аналогічним розчином обмазали верхні вертикальні частини стін з чорнозему на глибину 0,3 м (рис. 10, 2).

Яму поверх обмазки перекрили дерев'яними плахами. На них поклали шар трави (товщина тліну 0,5 см), довжина якого на півдні доходила до 0,7 м, а на пів-

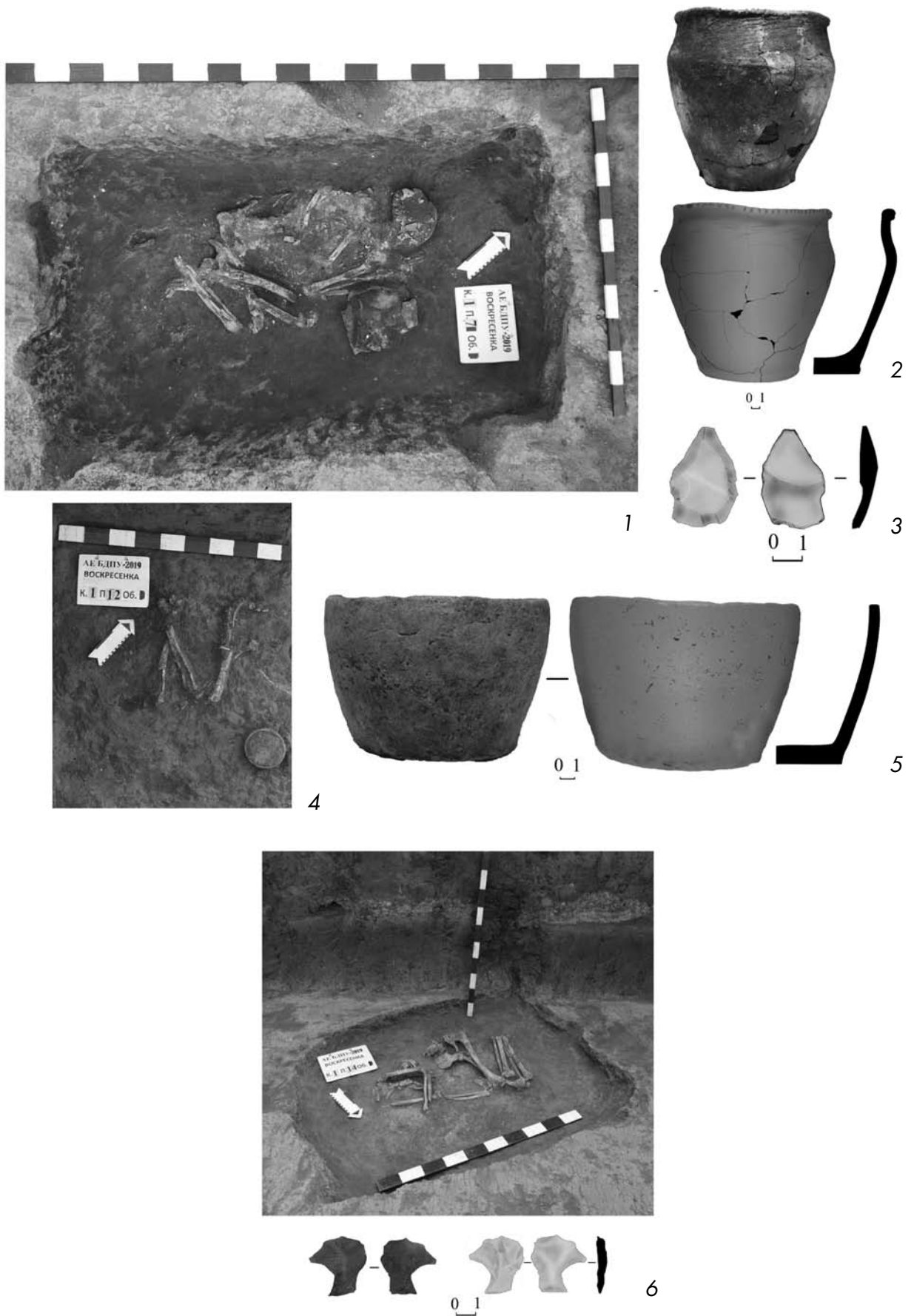
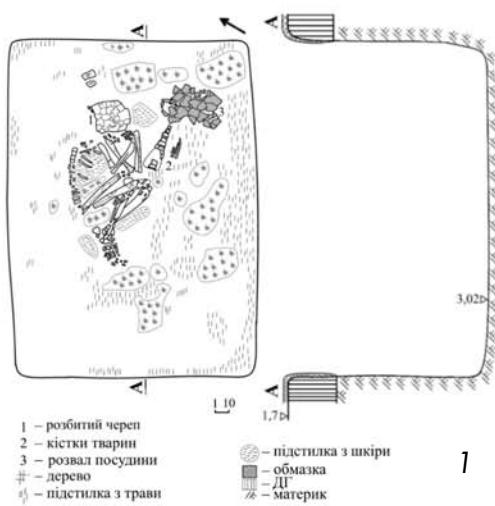

Рис. 9. Поховання 7 (1), горщик (2), кремій (3) з п. 7; поховання 12 (4), горщик з п. 12 (4); поховання 14 (6), кремій (7) з п. 14

2

3

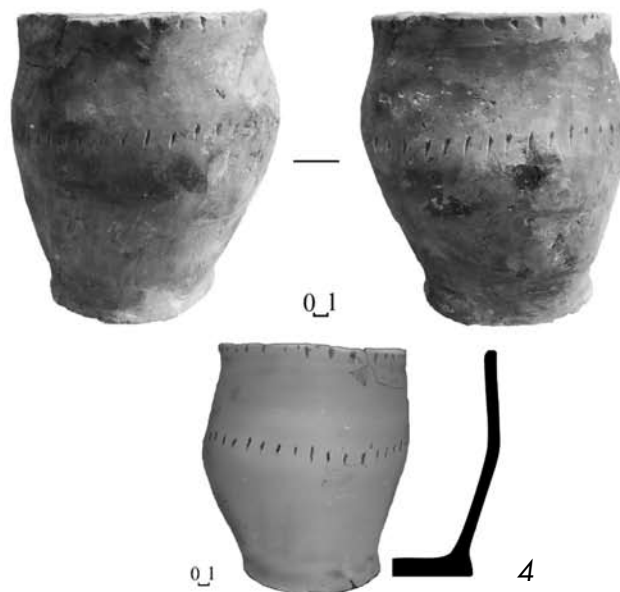

Рис. 10. Поховання 8 (1), обмазка (2), фото п. 2 (3), горщик (4)

ночі до 0,3 — 0,4 м. Плахи поклали вздовж, а на сході поперек ями. Уламки плах різної довжини, шириною 0,1 — 0,15 м й товщиною 0,02 — 0,04 м зустрічалися в чорноземному заповненні, зафіксовані як відбитки на стінах. Заповнення — чорнозем, в якому уламки плах та білий рослинний тлін.

Кістяк людини 50 — 60 років лежав на лівому боці головою на північний схід та обличчям на південь. Руки зігнуті в ліктьових суглобах під гострим кутом, перехрещені. Тобто ліва рука (променева та ліктьова кістки) лежали поверх променевої та ліктьової кісток правої руки. Ліва кисть лежала на правому плечі, а права — перед обличчям зігнута під прямим кутом. Ноги зігнуті під гострим кутом. Кістки правої ноги (малогомілкова та великогомілкова) лежали під стегновою кісткою лівої ноги та поверх малогомілкових та великогомілкових кісток цієї ноги. Права стопа поверх лівої. Кістки збереглися дуже погано, череп розтросчений. Небіжчик лежав на підстилці з трави, яка покривала все дно (рис. 10, 1, 3). За 24 см на південь від черепа лежав розбитий ліпний горщик (1). Навкіс від нього, майже впритул до лівої плечової кістки, лежали крижова кістка та хвостові хребці лошати, а на відстані 7 см — рештки ребер.

1. Горщик ліпний з плоским дном, асиметричний. Вінець відігнутий, деформований з скісними насічками, нанесеними паличкою. Подібні насічки нанесені і на плечиках. Колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь — чорний зі світлими плямами. Висота — 18 см, діаметр вінця — 15 см, діаметр денця — 10,5 см (рис. 10, 4).

Поховання 9 (впускне у насип к. II) — доби бронзи, зруйноване (рис. 1). Виявлено в 4 м на ПД-С на глибині 1,4 м від R. Контури ями не простежені. Східна частина пошкоджена бульдозером. З сходу на захід і в північно-західній частині яму перерізали нори землерійок. Вірогідно, що яма була витягнута по лінії північний схід — південний захід. Виявлена половина дна ями (довжина — 2 м, ширина — 0,6 м), яке покривала рослинна підстилка. Поверх неї зафіксовані уламки плах перекриття, які лежали вздовж ями. У східній частині під стінкою лежали крижова кістка та хвостові хребці дорослої ВРХ (*Bos taurus*). Крижова кістка була орієнтована на південний схід.

Поховання 10 (БМЗК) виявлене в між курганному просторі курганів I — II (північно-західна пола кургану I) в 12,3 м на схід — південний схід на глибині 1,8 м від R (рис. 1). Викид із могильної ями розміщений з південно-західного (4,3 x 2,2 м) і північно-східного (4,3 x 1,9 м) боків ями. Потужність викиду — 0,35 м.

Яма з заокругленими кутами, окрім північно-східного, витягнута по лінії північний схід — південний захід. Її розміри: довжина — 1,7 м, ширина — 1,15 м, глибина — 1,45 м. Дно — на глибині 3,25 м від R. Вона була вирита частково в чорноземі (на глибину 0,3 м) та в материках. Краї ями обмазали розчином з глини та чорнозему (рис. 11, 1 — 2). Ширина промазки на заході доходила до 0,5 м. Аналогічним розчином обмазали верхню (до 0,3 м) чорноземну частину ями. На цій висоті всі кути ями були закруглені. Західна стінка мала невеличкі заступи (5 x 4 см). Поверх обмазки на краї ями поперек неї поклали жердини ($d = 4 - 6,5$ см) та шар трави. Залишки дерева та рослинного покриття (товщиною до 0,3 см) знаходили в заповненні могили.

Кремація, поховання людини у віці 20 — 40 років. Кістки були розкладені по довгій осі ями (0,2 x 0,9 м). Уламок тім'яної кістки черепа лежав у ліпній посудині. На відстані 25 см від північної та 18 см від східної стінок ями лежала ліпна посуда (1) зі слідами перебування в багатті.

1. Ліпна чаша гострореберна, орнаментована. Зовнішня і внутрішня сторони рівні, гладкі. Орнамент нанесений на фризі мотузковим штампом у вигляді трикутників різних розмірів (трикутно-паркетний декор, шеврони), які зверху і знизу окантовані одним рядом мотузки. Колір зовнішньої поверхні: фриз чорний, зі світлими плямами, а низ — навпаки. Внутрішньої поверхні — світлий. На дні — пригар. Висота — 15 см, діаметр вінця — 18,6 см, діаметр денця — 10 см (рис. 11, 3).

Поховання 11 (ДДБК?) основне для кургану III. Виявлено за 37 м на північний захід на глибині 1,65 м від R. Викид із поховання рівномірно розташований навколо ями на рівні стародавнього горизонту. В плані викид овальної форми з розмірами 3,3 x 2,6 м, потужністю 0,4 м (рис. 1).

Яма в плані овальної форми, витягнута по лінії схід — захід. Її розміри: довжина — 1,5 м, ширина — 0,8^{схід} — 0,9^{захід} м, глибина — 0,8 м, глибина від рівня виявлення — 0,4 м. Дно — на глибині 2,45 м від R. Вона була вирита частково в чорноземі та в материк. Краї ями обмазали розчином з глини та чорнозему. Окремі фрагменти обмазки збереглися в південно-східній частині (до 0,55 м). Яму перекрили дерев'яними плахами та шаром трави. Плахи поклали поперек ями. Найбільш зберігся уламок плахи шириною 11 см і товщиною 2 — 4 см. Заповнення — чорнозем, в якому уламки плах та білий рослинний тлінь.

Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на захід та обличчям на північ. Права рука, зігнута в ліктьовому суглобі під прямим кутом, лежала на нижній частині ребер. Ліва рука витягнута вздовж тулуба. Ноги, зігнуті під гострим кутом, впали вліво. Кістки збереглися дуже погано, череп зруйнований кротовиною. Не збереглися променева, ліктьова та кістки кисті лівої руки, великогомілкові та малогомілкові кістки ніг, а також кістки стоп ніг. Небіжчика поклали на підстилку з трави.

Поховання 12 (БМЗК) впускне в насип к. I. Виявлено за 22 м на схід — південний схід на глибині 1,46 м від R (рис. 1). Контури ями в чорноземі насипу не простежено (рис. 9, 4). Окрім того, вона була зруйнована лисячим лазом, норами землерийок та частково бульдозером. Яма перекрита дерев'яними плахами, покладеними вздовж, та шаром трави (товщина 2 — 2,5 см) поверх перекриття. Заповнення — чорнозем, в якому уламки плах та білий рослинний тлінь.

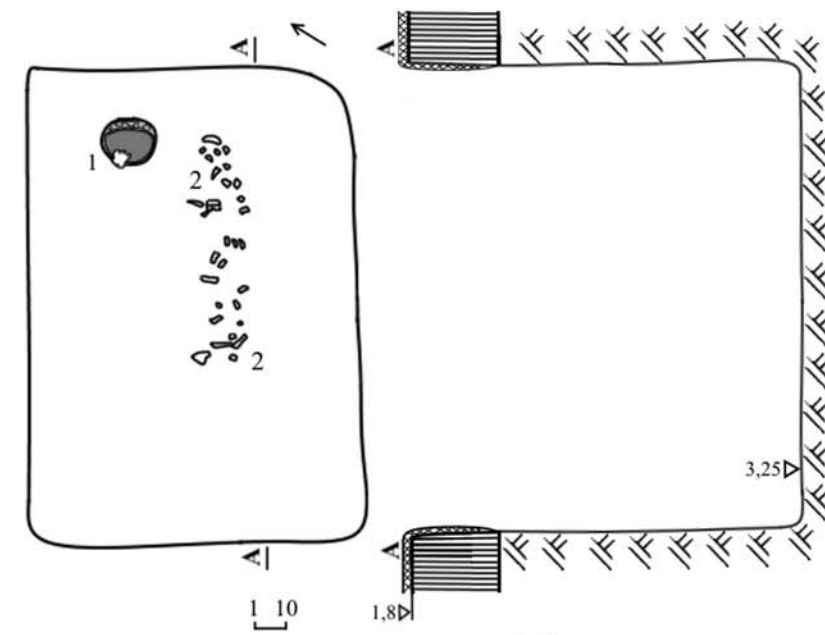
Від небіжчика збереглася тільки нижня частина (три хребці, кістки ніг без стоп). Кістки належали жінці 40 — 49 років. Вірогідно, вона лежала на лівому боці, головою на схід (?). Ноги зігнуті в колінах під кутом. Права нога лежала поверх лівої. За 0,2 м на південний схід від грудної клітини стояв ліпний горщик (1).

Інвентар:

1. Ліпна посудина банкоподібної форми. Зовнішня поверхня гладка. Без орнаменту. Колір зовнішньої та внутрішньої поверхонь — світлий з чорними плямами. На дні — пригар. Висота — 10 см, діаметр вінця — 14,5 см, діаметр денця — 11,2 см (рис. 9, 5).

Поховання 13 (інгульська катакомбна культура) основне для кургану I (рис. 1). Знаходилося за 22 м на південний схід на глибині 1,6 м від R на рівні ДГ. Викид був розміщений рівномірно навколо вхідного колодязя у катакомбу. В плані мав круглу форму розміром 2,4 x 2,6 м, потужністю 0,2 м.

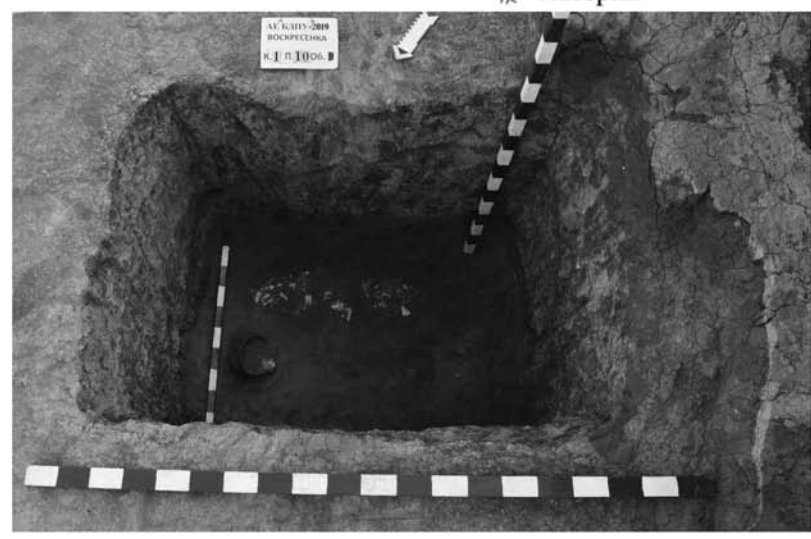
Вхідний колодязь в плані округлої форми (1,15^{схід-захід} x 1,18^{південь-північ} м), впусканий в материк (вологий суглинок) на 0,55 — 1 м. Зі сходу на глибині 0,55 м від рівня виявлення була вирізана сходинка (довжина — 1,16 м, ширина — 0,4 м) під

1 - посудина
2 - обпалені кістки

▨ - обмазка
||||| - ДГ
/ - материк

1

2

3

Рис. 11. Поховання 10 (1), обмазка (2), чаша (3)

Рис. 12. Поховання 13: план та розрізи (1), вхідний колодезь (2), камера (3), модельований череп, очні пробки з вохри (4), стопи ніг та дерев'яна чаша (5), кремінь (6), сокира-молот (7)

нахилом до заходу (рис. 12, 1 — 2). Заповнення колодязя: по контуру — чорнозем, по центру — вологий суглинок, глина. Його засипали у давнину, так щоб не було видно.

Лаз (вірогідна ширина 0,5 м) вів до камери овальної форми (2,1 x 1,5 м) витягнутої по лінії південний захід — північний схід. Її дно зафіксовано на глибині 3,7 м від R та 2,1 м нижче рівня виявлення вхідного колодязя. Склепіння впало в давнину. На дні зафіксована підсипка з розтертої у порошок каолінової глини.

Кістяк дорослої людини (можливо жінки) * 35 — 45 років на зріст 1,7 — 1,72 м, лежав на спині у витягнутому положенні, головою на південний захід. Руки витягнуті вздовж тулуба. Ліва ліктьова кістка лежала на тазі. Стопи ніг повернуті у протилежні боки. Їх кістки лежали не в анатомічному порядку (рис. 12, 1, 3).

Модельований череп (здавлений) лежав трохи осторонь на лівому боці, лицем на схід. В очниці були вставлені конусоподібні пробки з суміші вохри та суглинку з прокресленими оком і віями. На лобі вохрою нанесли орнамент у вигляді двох плям, розташованих над очними западинами/орбітами (рис. 12, 4). Зліва від черепа та під ним зафіксований темно-коричневий тлін (шкіра?) та червона вохра.

На дні камери, перед лазом, перпендикулярно кістяку, виявлено два відбитки стоп ніг, зроблених яскраво-червоною вохрою (рис. 12, 5). Довжина стоп — 21 — 24 см (зліва направо), ширина лівої 6 — 8 см, ширина правої 5 — 11 см. Відстань між великими пальцями — 2 см, а поміж п'ятками — 14 см.

На правій ключиці лежала кам'яна сокира-молот (1), на відстані 35 см від правого колінного суглоба лежав відщеп кременю (2), за 42 см на схід від правої плечової кістки, майже впритул до східної стінки, виявлено рештки дерев'яної посудини (3).

Інвентар:

1. Кам'яна шліфувана бойова сокира-молот з просвердленою по центру втулкою та з ребром жорсткості з насічками. Спинка злегка вигнута. З обох боків зображення лабрису (?) Розміри: загальна довжина — 11,2 см, довжина леза — 6,5 см, ширина леза — 0,2 — 4,5 см, товщина леза — 2,5 — 3,5 см, діаметр обуха — 2,6 см, діаметр втулки — 2,1^{зверху} — 2^{знизу} см (рис. 12, 7).

2. Відщеп кременю 3,2 x 2,7 x 1 см (рис. 12, 6).

3. Дерев'яна кругла чаша розсипалася. d = 12 см (рис. 12, 5).

Поховання 14 (ДДБК ?), основне в кургані IV. Виявлено за 70 м на північний захід на глибині 1,65 м від R. Викид з поховання потужністю 0,2 м, знаходився з Пн-З боку від поховальної ями (рис. 1). Яма прямокутної форми з закругленими кутами, витягнута по лінії південний схід — північний захід. Її розміри: довжина — 1,5 м, ширина — 1,1 м, глибина — 0,6 м з рівня ДГ та 0,12 м від рівня виявлення. Дно зафіксовано на глибині 2,25 м від R (рис. 9, 6). Вона була вирита частково в чорноземі та в материках. Яму перекрили дерев'яними плахами. Заповнення — чорнозем, в якому уламки плах.

Кістяк чоловіка 50 — 60 років лежав на спині. Череп відсутній, тому що цю частину ями перерізала кротовина. Виходячи з положення кістяка, небіжчика поклали головою на схід та обличчям на північ. Ліва рука, зігнута в ліктьовому суглобі під прямим кутом, лежала на ребрах. Права рука витягнута вздовж тулуба, зігнута кисть впиралася в колінний суглоб лівої ноги. Ноги зігнуті під гострим кутом, впали праворуч. Окрім черепа, не збереглися кістки кисті лівої руки, частина ребер, ліва частина таза та кістки стоп ніг (рис. 9, 6). Дно ями під небіжчиком

* Згідно визначення д. м. н., професора Л. Ф. Каськової та к. м. н. А. В. Артемьєва.

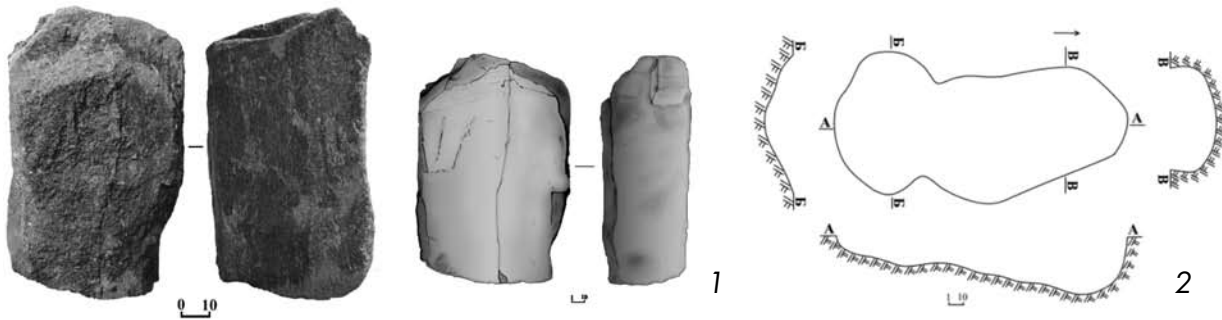

Рис. 13. Антропоморфна стела (1); поховання 15 (2)

промазали тонким шаром розчину з жовтої глини. На північ від лівої руки лежав кремій (1).

1. Кремій 3,1 x 2,1 x 0,4 см (рис. 9, 7).

Поховання 15* (ККІС) знаходилося в кургані III, за 8,6 м на південний захід та на глибині 1 м від R (рис. 1).

Кенотаф. Вхідний колодязь в плані округлої форми (0,63_{схід-захід} x 0,94_{південь-північ} м), впущений в материк на 0,3 – 0,34 м. Дно під нахилом з півдня на північ. Камера овальної форми (1,3 x 0,3 – 0,84 м) знаходилася з півдня. Дно під нахилом з півдня на північ. На дні вхідного колодязя та камери зафіксований білий рослинний тлін. Заповнення – чорнозем (рис. 13, 2).

Знахідки в насипу кургану

У насипі кургану за 50,5 м на північний захід на глибині 0,97 м від R був знайдений оброблений гранітний камінь, визначений як антропоморфна стела (рис. 13, 1)**. Вона має вигляд плоскої прямокутної плити розмірами: висота по центру – 98 см, ширина – 44_{низ} – 58_{верх} см, товщина – 35 см (праворуч) і 23 см (ліворуч). Знизу скіс (праворуч – ліворуч).

На лицевому боці проглядається схематичне зображення людини зроблене в техніці плоского рельєфу. Тулуб людини до умовного поясу поділяється на дві частини (висота – 92 см, ширина «поясу» – 44 см). Невеличка «голова» (висота – 12 см, ширина – 12 – 13 см) переходить в широкі «плечі» (ширина – 56 см). Ліва рука до ліктя (34 см), права – трохи довша (41 см), але менш пророблена. Зворотний бік стели має гладку поверхню, на якій, зліва за «головою» вибита ніша підпрямокутної форми (глибина – 8 см, довжина – 41 см, ширина – 14 см).

Висновки

Курган знаходився на території, недостатньо дослідженій в археологічному плані у попередні часи. За археологічними критеріями він належить до так званої групи «довгих курганів» доби бронзи, проблеми дослідження яких неодноразово привертала увагу фахівців як до пам'яток зі складною архітектонікою та етносоціальною складовою. Тому особлива увага була приділена методиці розкопок, стратиграфічним спостереженням, у тому числі засобам заповнення між курганних просторів, використанню насипу (стела) тощо.

Поховальний обряд носіїв катакомбної, зрубної та бабинської культур у цьому кургані мав деякі особливості. *По-перше*, поховання 13 ККІС належало жінці, але інвентар традиційно чоловічий – бойова сокира-молот. Окрім того, це поховання з модельованим черепом. Такі поховання відомі у Північному

* У звіті об'єкт 2.

** Ймовірно, що антропоморфна стела пов'язана із похованням 1.

Причорномор'ї та Приазов'ї. Зокрема у Запорізькій області [6, сс. 53 – 66; 7, сс. 201 – 205, рис. 18].

По-друге, декілька неординарних поховань БМЗК. Перше – це поховання 2 у цисті, яка мала огороження. До складу поховального інвентарю входила дерев'яна таця відділу I–TA [8, сс. 39 – 38; 9, сс. 224 – 226, рис. 1]. Залишки м'ясної їжі на таці, ретельно зроблена циста та велика досипка свідчать про особливий статус похованого [10, сс. 29 – 30, 35]. Друге неординарне – поховання 10 – кремація. Частка таких поховань у Північному Приазов'ї складає всього 1,8 % [11, с. 116, табл. 8]. Не типову конструкцію мали поховання 8 та 10 – ями з обмазкою.

По-третьє. Дискусію викликала атрибуція культурної приналежності поховання 5. За В. Отрощенком це БМЗК, а згідно Р. Литвиненко – пізній етап ДДБК.

По-четверте, у похованні печеніга (п. 1) були розкопані прикраси вузди кінського наголів'я – посріблені накладки/бляшки та наконечники.

Отже, попередні аналізи отриманого матеріалу дозволяють привернути увагу дослідників стародавньої історії України до поховань, маловідомих на території регіону. Результати розкопок, без сумніву, посприяють розумінню історичних та етносоціальних процесів на зазначеній території.

Бібліографія

1. Папанова В. А., Тощев Г. М., Каїра Ф. В., Курганний могильник доби бронзи Пологи I // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2019. – № 19. – С. 81 – 98.
2. Папанова В. А., Тощев Г. М., Каїра Ф. В., Короткий О. В. Звіт. Розкопки курганних могильників № 2007 і № 2417 (м. Пологи та с. Пологи Пологівського району Запорізької області) у 2018 р. // Пологівський посох. – Київ – Запоріжжя: Видавець О. Філюк, 2020. – С. 8 – 45.
3. Отрощенко В. В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. – К., 1976. – Ч. 1. – С. 16 – 18.
4. Ковалева И. Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: ДГУ, 1988 – С. 20 – 32.
5. Макаревич А. В. До питання про походження довгих могил (IV – III тис. до н. е.) // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 57 – 68.
6. Кубишев А. І., Пустовалов С. Ж. Модельовані черепи інгульської катакомбної культури з пониззя р. Молочної // Наукові Записки НА УКМА. Теорія та історія культури. – К.: НА УКМА, 2001. – Т. 20 – 21. – С. 53 – 66.
7. Папанова В. А., Тощев Г. Н., Голик А. А. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы в Северном Приазовье // ССПК. – Т. XX. – К., 2017. – С. 178 – 229.
8. Мінакова К. Дерев'яний посуд з поховань інгульської катакомбної культури // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2015. – № 15. – С. 84 – 94.
9. Мінакова К. В. Дерев'яний посуд із поховань зрубної культурно-історичної спільності // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2015. – Т. 23, вип. 23. – С. 221 – 230.
10. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества. – Донецк: ИА НАНУ, 2004. – 204 с.

11. Забавін В. О. Зрубна культура Північного Приазов'я (за матеріалами поховальних пам'яток). — Дис. на здобуття ступені к. і. н. — К., 2018. — URL: https://iananu.org.ua/images/.../2019_Zabavin_Probyigolova.docx

Папанова В. А., Ляшко С. Н., Каира Ф. В.

Раскопки длинного кургана эпохи бронзы возле с. Воскресенки Пологовского района

В статье рассматриваются итоги раскопок археологической экспедиции Бердянского государственного педуниверситета в 2019 году возле с. Воскресенка, Пологовского района Запорожской области. Длинный курган образовался вследствие соединения насыпей 4-х кураганов досыпками. Первичные курганы насыпали носители катакомбной, срубной и бабинской культур. Под ними и в досыпках исследовано 14 захоронений эпохи бронзы и 1 средневековья. Зафиксирован ряд особенностей погребального обряда: захоронение с моделированным черепом в катакомбе (п. 13), кремация (п. 10) и обмазка стен в верхней части, а также вокруг могильных ям срубников (пп. 8, 10). Погребальный инвентарь представлен каменным топором-молотом (катакомбное погребение), лепными сосудами разной формы (в бабинских и срубных погребениях). Редкой формы сосуд раскопан в п. 5, а в погребениях катакомбной (п. 13) и срубной (п. 2) культур, зафиксированы остатки деревянных чаши и подноса. Результаты раскопок расширяют информацию о населении эпохи бронзы в Северном Приазовье.

Papanova V. A., Lyashco S. N., Kaira F. V.

Excavations of a long burial mound of the Bronze Age near the village of Voskresenka

The article considers the results of the excavations of the archaeological expedition of Berdiansk State Pedagogical University in 2019 near the village of Voskresenka, Pologovsky district of Zaporizhzhia oblast. The long mound was formed as a result of joining embankments of four mounds with fillings. Primary burial mounds were poured by representatives of the Catacomb, Zrybny and Babinskaya cultures. 13 burials of the Bronze Age and 1 of the Middle Ages were investigated under them and in the fillings. A number of features of the funeral rite have been recorded: a burial with a simulated skull in a catacomb (burial 13), cremation (burial 10), and coating of the walls in the upper part and around the grave pits of the loggers (burial 8, 10). The burial inventory is represented by a stone hammer-ax (catacomb burial), molded vessels of various shapes (in Zrybny and Babinskaya burials). A vessel of a rare shape was excavated in item 5, and the remains of a wooden bowl and a tray were found in the burials of the Catacomb (burial 13) and Zrybny (burial 2) culture. The results of the excavations expand the information about the population of the Bronze Age in the Northern Azov region.

АНТОНОВ А. Л.

ИССЛЕДОВАНИЕ КУРГАНА У С. ГИРСОВКА *

В июле — августе 2017 г. археологической экспедицией Запорожского областного краеведческого музея проводились охранные раскопки курганов у с. Гирсовка Гирсовского с/совета Приазовского района Запорожской области.

Курганный могильник № 2026, состоящий из трех насыпей, выявлен в 1979 году экспедицией ИА АН УССР под руководством Б. М. Левченко и В. Н. Левченко. Расположен он в 1,5 км на СВ от северной окраины с. Гирсовка (рис. 1, 1), взят на учет решением № 354 от 23. 10. 84 «Перелік об'єктів архео-

* Публикуется часть отчета Археологической экспедиции ЗОКМ.

логії місцевого значення Запорізької області, пропонувані для включення в Державний реєстр нерухомих пам'яток України».

Курган 1 (46°39,646 N; 35°24,725 E) координатні точки установлені з допомогою GPS навігатора **Magellan eXplorist 300**, система координат Pulkovo 42 (1), знаходиться в візуальному центрі насипи висота $\approx 1,6$ м, діаметр ≈ 55 м (сейчас і в дальнішому розміри установлені візуально). Поверхність распахивається, розположен в 1,43 км на ССВ (39°) от в'їзда в с. Гирсовка по дорозі из г. Мелітополя.

Курган 2 (46°39,642 N; 35°24,770 E) висота $\approx 0,6$ м діаметр ≈ 40 м, поверхність распахивається, розположен в 58 м на В (98°) от кургана 1.

Курган 3 (46°40,354 N; 35°25,485 E) висота $\approx 0,2$ м діаметр ≈ 25 м, поверхність распахивається, розположен в 1,63 км на ССВ (36°) от кургана 1.

Необхідність дослідження була обумовлена руйнуванням пам'яток сільськогосподарської діяльністю і будівництвом проселочної дорозі.

Кургани досліджувалися на снос методом паралельних траншей з оставленням контрольних бровок. Репер устанавлювався в умовному центрі — найвищій точці насипи. Замери глибин зроблені от репера, а також з рівня впуску погребеній в случає, если он был установлен.

Курган 3

Висота кургана — 0,2 м, діаметр — 23 м. Насипь довге время подвергалась сільськогосподарської обробці. Ізначально на поверхності кургана знаходився виноградник, зате́м, после корчевки, восточная часть заросла дере́вьями, а западная подвергалась распашке. Траншеи прокладались по лінії С — Ю, с небольшим отклонением по направлению рядов лесополосы.

В кургане обнаружено 22 погребения, из них 3 — ямной культуры (пп. 2, 3, 15 — основное (?), 6 — катакомбного времени (пп. 14, 17, 18, 19, 21, 22), 2 — срубной культуры (пп. 9, 10), 2 — скифского времени (пп. 1, 5), 1 — кочевническое (п. 16), 2 — позднесредневековых (пп. 6, 7) и 5 неопределенных: эпохи бронзы (пп. 11, 12, 13), предположительно скифского времени (п. 8), неопределенное (п. 4). Погребение 20 находится в катакомбном «кругу», но по конструкции не является катакомбным.

Стратиграфия

Из-за малой высоты стратиграфию кургана проследить нельзя. Глубина залежания материка в центре составляла 0,5 м, по границе материка, под суглинком, отмечена заизвесткованность. Граница насипи — «сплывы» находилась в 10 и 11 м от репера (рис. 1, 2).

Так как катакомбные погребения устраивались по границе первичной насипи, можно предположить, что центральным, основным, погребением для кургана было погребение 15 (?). Но есть вероятность, что центральное погребение было устроено на небольшой глубине и поэтому было разрушено селхозработами и грызунами. В центре находилось большое пятно, уходившее под центральную бровку, но при исследовании была выявлена нора больших размеров.

В насипи в районе репера были найдены фрагмент лепного сосуда (1), фрагменты лепного сосуда красного цвета (2) и бронзовый наконечник стрелы (3). В норе под центральной бровкой найдены каменный растиральник (4) и бронзовый наконечник стрелы (5).

Описание находок из насипи

1. Фрагмент лепного сосуда (рис. 1, 3) с уплощенным по верху краем венчика, четко выраженным ребром. В промежутке между краем венчика и ребром

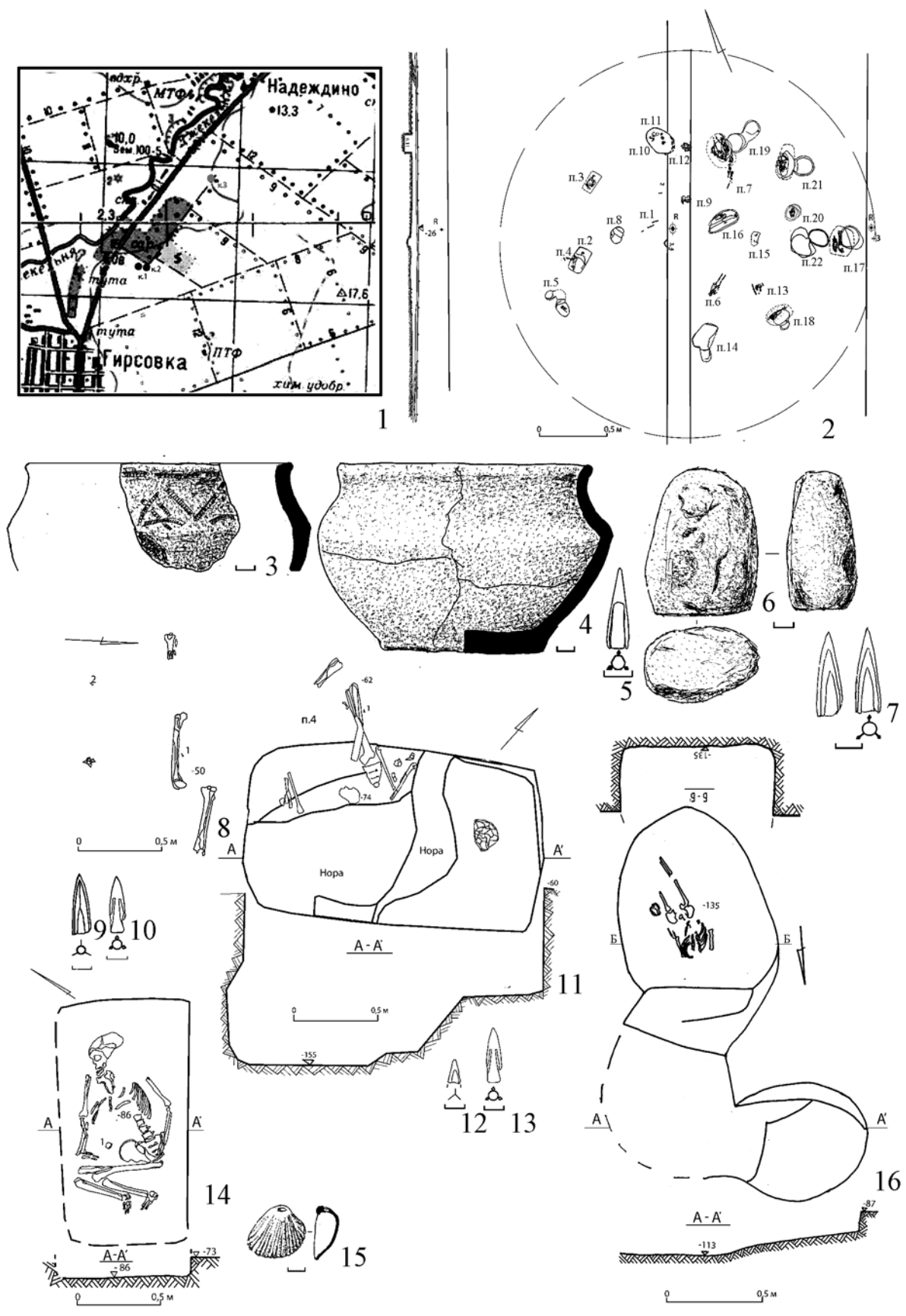

Рис. 1. 1. Схема расположения курганного могильника; 2 – общий план к. 3;
 3 – 7 – находки из насыпи; 8 – п. 1; 9, 10 – находки из п. 1;
 11 – планы п. 2, 4; 12, 13 – находки из п. 4; 14 – п. 3; 15 – раковина из п. 3; 16 – п. 5

сосуд украшен орнаментом в виде горизонтальной линии проходящей чуть ниже края венчика, от нее вниз изображен зигзаг в виде треугольников. Внутреннее поле треугольников направленных острием вверх заполнено наклонными слева направо линиями. По краю ребра, возможно, проходит горизонтальная линия. Орнамент сделан штампом. Обжиг слабый, черепок слоится, отмечены примеси песка, шамота, дресвы, растительные.

Размеры: восстановленный диаметр венчика — 15 см, толщина венчика — 0,9 см, толщина стенки — 0,6 см.

2. Фрагменты лепного сосуда (рис. 1; 4) с закругленным по верху отогнутым наружу краем венчика, горлом-перехватом, четким ребром в верхней трети высоты сосуда, стенками, сужающимися к плоскому дну с поддоном. Поверхности тщательно заглажены, внешняя — поддошена. Тесто серого цвета, сыплется, отмечены примеси песка, мелкой дресвы, растительные.

Размеры: восстановленные диаметры венчика — 14 см, горла — 13,5 см, ребра — 16 см, диаметр дна — 8,8 см, высота сосуда — 9,8 см, высота поддона — 0,6 см, толщина стенки — 0,5 — 0,7 см, толщина дна — 1,2 см.

3. Наконечник стрелы бронзовый (рис. 1, 5) скифского времени трехгранный с П-образным ложком, достигающим до 2/3 высоты наконечника и гранями, срезанными вровень втулки. Размеры: высота — 2,9 см, вес — 1,93 гр.

4. Растиральник каменный (рис. 1, 6) трапециевидной формы, уплощенный, широкие стороны неровные, узкие стороны закруглены, основание уплощено и заполировано, в сечении овальное. Размеры: высота — 7,4 см, основание — 5,6 x 3,5 см, ширина — 4,2 — 5,2 см, толщина — 3 — 3,8 см.

5. Наконечник стрелы бронзовый (рис. 1, 7) скифского времени трехлопастный с ложком, достигающим до острия и лопастями, срезанными вровень втулки. Размеры: высота — 3,2 см, вес — 2,73 гр.

Погребение 1 — скифское (?) (рис. 1, 8). Обнаружено в 1,3 м к западу от R кургана на глубине 0,5 м по костям. Конструкция погребения не прослежена.

Погребенный, мужчина 25 — 30 лет *, скелет разрушен полностью, сохранились кости ноги, и часть плечевой кости. Кости располагались по линии запад — восток. Возле берцовой кости ноги найден бронзовый наконечник стрелы (1), еще один наконечник (2) находился в 40 см от него.

1. Наконечник стрелы бронзовый (рис. 1, 10) трехгранный с П-образным ложком, достигающим до верхней трети высоты наконечника и гранями, срезанными выше сильно выступающей втулки. Размеры: высота — 2,8 см, вес — 1,83 гр.

2. Наконечник стрелы бронзовый (рис. 1, 9) трехлопастный с ложком, достигающим до острия и лопастями, срезанными вровень скрытой втулки. Размеры: высота — 3 см, вес — 2,64 см.

Погребение 2 — ямное (?) (рис. 1, 11). Обнаружено в 6,3 м к западу от R кургана на глубине 0,6 м по пятну заполнения. Погребальная яма подпрямоугольной в плане формы размерами 1,78 x 1,15 м, длинной осью ориентирована по линии ЮЗ — СВ. Ровные стенки опускаются к плоскому дну на глубину 1,15 м. Все дно ямы занимает нора. Скелет погребенного мужчины (?) (возраст Adultus) разрушен полностью, сохранился только фрагмент черепа, обнаруженный в северо-восточной части. Погребение безинвентарное.

* Антропологический материал обработан старшим научным сотрудником отдела физико-природных методов исследования в археологии ИА НА Украины к. и. н. Литвиновой Л. В.

Погребение 3 — ямное (рис. 1, 14). Обнаружено в 6,7 м к востоку от R на глубине 0,73 м. Яма, подпрямоугольной в плане формы, размерами 1,5 x 0,8 м, длинной осью ориентирована по линии СВ — ЮЗ. Погребенная женщина в возрасте не более 25 лет уложена в центре, скорчено на правом боку головой на северо-восток. Руки: правая направлена к коленям, левая чуть согнута в локте, кисть находится на крыле таза. Ноги согнуты под острым углом в тазобедренном и коленном суставах. Между кистью правой руки и тазом найдена раковина (1).

1. Одна створка двустворчатой раковины (рис. 1, 15). Вид морских двустворчатых моллюсков из семейства сердцевидок. В макушке сделано (?) отверстие для подвешивания (?). Размеры: 3,5 x 3 см, высота — 1,5 см, диаметр отверстия — 0,4 см.

Погребение 4 — неопределенное. Найдено при исследовании погребения 2 (рис. 1, 11), разрушило юго-западный угол. Сохранились кости ног, рук и таза.

По сохранившимся костям можно предположить, что погребенный мужчина в возрасте Adultus лежал вытянуто на спине головой на запад. Возле берцовых костей найден наконечник стрелы бронзовый (1). В засыпке был обнаружен еще один фрагмент наконечника (2). Погребение разрушено грызунами.

1. Наконечник стрелы бронзовый (рис. 1, 13) трехгранный с П-образным ложком, достигающим до верхней трети высоты наконечника и гранями, срезанными выше сильно выступающей втулки. Размеры: высота — 2,4 см, вес — 1,85 гр.

2. Фрагмент трехлопастного наконечника стрелы бронзового (рис. 1, 12) с ложком, достигающим до острия. Высота — 1,1 см.

Погребение 5 — скифское (рис. 1, 16). Обнаружено в 10,2 м на запад от R на глубине 0,87 м по пятну заполнения входной ямы круглой формы диаметром 0,65 м.

Погребение представляет собой катакомбу с круглой в плане входной ямой с прямыми вертикальными стенками, опускающимися к наклонному дну на глубину 0,98 м. Дно входной ямы опускается в восточную сторону, к дромосу. Дромос Г-образной формы полого опускается к погребальной камере овальной в плане формы размерами 0,95 x 0,78 м, длинной осью ориентированной по линии С — Ю. Дно камеры находится на глубине 1,35 м. В центре камеры, вытянуто на спине головой на ССЗ уложен скелет ребенка в возрасте 12 — 18 месяцев. Руки — вдоль тела, ноги вытянуты. Погребение безинвентарное.

Погребение 6 — позднее средневековье (?) (рис. 2, 1). Найдено в 5,2 м к ЮЮВ от R на глубине 0,5 м. Погребенный ребенок в возрасте 13 — 15 лет уложен вытянуто на спине головой на ЮЗ. Руки — вдоль тела, ноги вытянуты. Череп лицевой частью повернут к левому плечу. Погребение безинвентарное.

Погребение 7 — позднее средневековье (?) (рис. 2, 2). Найдено в 5,2 м к В от R на глубине 0,28 м. Погребенный (пол определить невозможно) в возрасте не более 25 лет был уложен вытянуто на спине головой на ССВ. Скелет частично разрушен, руки — вдоль тела, ноги вытянуты. Череп лицевой частью повернут к правому плечу. Погребение безинвентарное.

Погребение 8 — неопределенное, возможно, скифское (рис. 2, 3). Найдено в 3,8 м к З от R на глубине 0,73 м по пятну заполнения.

Погребальная яма овальной в плане формы длинной осью вытянута по линии ССВ — ЮЮЗ. Прямые вертикальные стенки опускаются к плоскому дну на глубину 0,88 м. Погребение разрушено грызунами. Скелет погребенного отсутствует, кенотаф (?). В заполнении найдены фрагменты лепного миниатюрного сосуда (1),

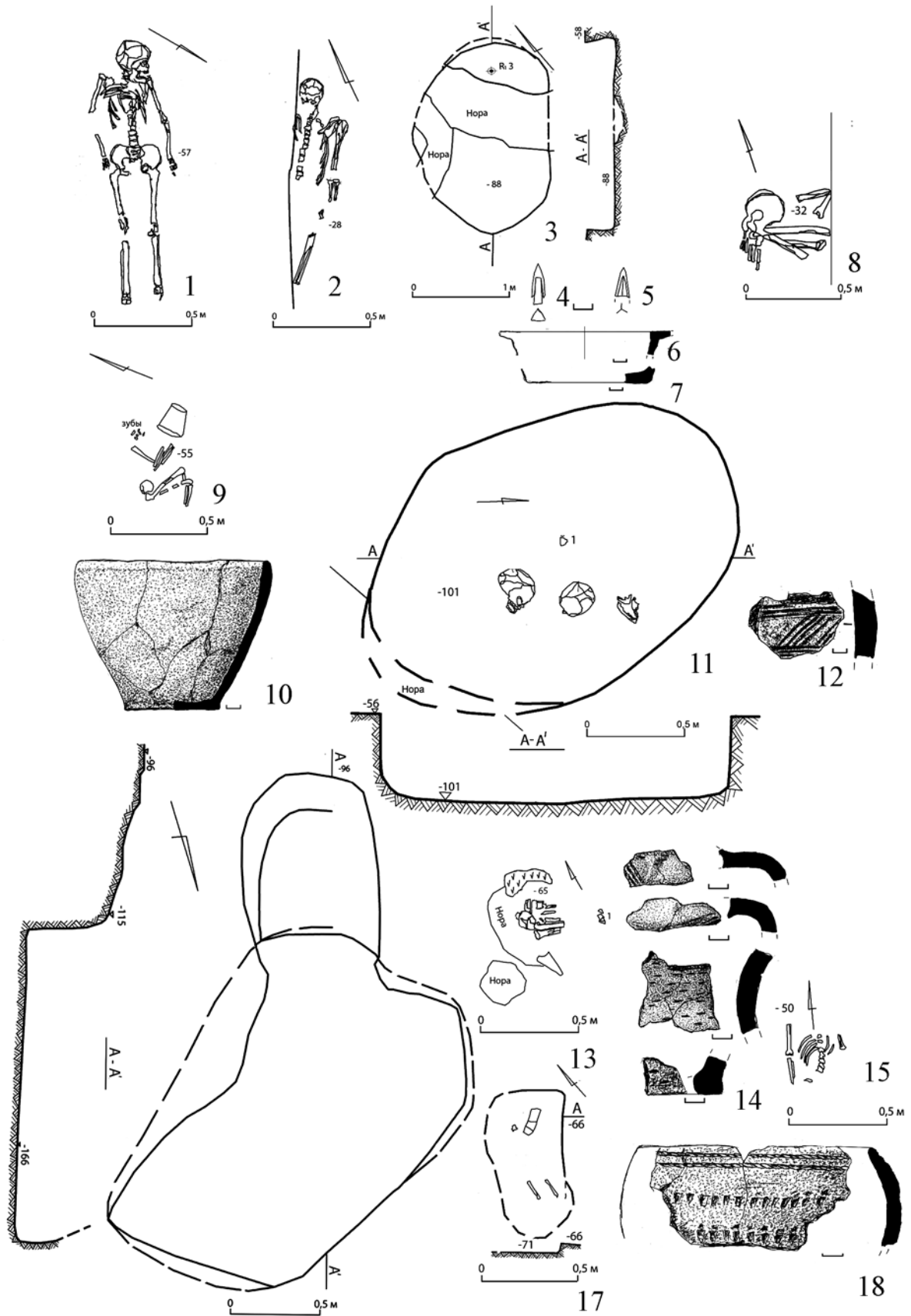

Рис. 2. 1 – п. 6; 2 – п. 7; 3 – п. 8; 4 – 7 – находки из п. 8; 8 – п. 9; 9 – п. 10;
 10 – сосуд из п. 10; 11 – п. 11; 12 – фрагмент сосуда из п. 11; 13 – п. 12;
 14 – находки из п. 12; 15 – п. 13; 16 – п. 14; 17 – п. 15; 18 – фрагмент сосуда из п. 15

наконечник стрелы бронзовый (2), фрагмент наконечника стрелы бронзового (3), фрагмент гончарного сосуда с ручкой (4).

1. Фрагменты миниатюрного лепного сосуда с плоским дном без закраины (рис. 2, 7). В тесте отмечены примеси песка, мелкой дресвы, растительные. Восстановленный диаметр дна — 8 см, толщина фрагмента — 0,6 см.

2. Трехгранный втульчатый наконечник стрелы бронзовый (рис. 2, 4) с П-образным ложком, достигающим до верхней трети высоты наконечника и гранями, срезанными выше сильно выступающей втулки. Высота — 2 см, вес — 1,24 гр.

3. Фрагмент трехлопастного наконечника стрелы бронзового (рис. 2, 5) с ложком, достигающим до острия. Высота — 1,5 см.

4. Фрагмент гончарного красноглиняного кувшина (?) с ручкой (рис. 2, 6) прикреплённой с внешней стороны к краю венчика. Размер — 3,6 x 2,2 см, сечение ручки — 2,5 x 0,8 см.

Погребение 9 — срубное (?) (рис. 2, 8). Найдено в 2,5 м к СВ от R на глубине 0,32 м, в восточном профиле центральной бровки. Погребальная конструкция не прослеживается. Погребение разрушено, сохранились кости таза, ног и частично рук. По сохранившимся костям можно предположить, что погребенный (пол определить невозможно) в возрасте Adultus был уложен скорчено на левом боку головой на северо-восток (?). Плечевые кости рук направлены к коленям, ноги согнуты под очень острым углом в тазобедренных и коленных суставах, пятки подтянуты к тазу. Погребение безинвентарное.

Погребение 10 — срубное (рис. 2, 9). Найдено в 7 м к С от R на глубине 0,55 м. Погребальная конструкция не прослеживается, находилось в границах пятна заполнения погребения 11. Погребенный ребенок уложен скорчено на левом боку головой (череп разрушен, сохранилась часть зубов) на СВ. Руки согнуты в локтях, кисти перед лицом. Ноги согнуты под прямым углом в тазобедренных суставах и под острым углом в коленных. Возле кистей погребенного, возможно, перед лицевой частью черепа находился лепной сосуд (1).

1. Фрагмент лепного банковидного сосуда (рис. 2, 10) с закругленным по верху краем венчика и стенками, сужающимися к плоскому дну с небольшой закраиной. Тесто плотное, отмечены примеси песка, мелкой дресвы, растительные.

Размеры: высота — 11 см, восстановленные диаметры венчика — 14 см, дна — 7,5 см, толщина стенки — 0,6 см, дна — 0,8 см.

Погребение 11 — эпоха бронзы, ямное (?) (рис. 2, 11). Найдено в 5,5 м к С от R на глубине 0,56 м в западном профиле центральной бровки. Погребальная яма овальной в плане формы размерами 1,95 x 1,45 м, длинной осью ориентирована по линии СЗ — ЮВ. Стенки ровные, вертикально опускались к ровному дну на глубину 1 м.

На дне, в центральной части, находились два черепа погребенных (один принадлежал женщине в возрасте 25 — 30 лет, второй принадлежал ребенку 5 — 6 лет). Один лежал на боку, другой стоял вертикально, возможно, уложены так при погребении, так как две нижние челюсти находились вместе в 0,1 см от черепа 2. Остальные кости отсутствуют. В заполнении погребения найден фрагмент лепного сосуда (1).

1. Фрагмент лепного толстостенного сосуда (рис. 2, 12), обе поверхности затерты штампом. На внешней поверхности возможно штампом, нанесен орнамент, так как промежуток между горизонтальными полосами заполнен наклонными лини-

ями. Тесто рыхлое, отмечены примеси песка, шамота, дресвы, растительные. Размеры: 7,2 x 4,7 см, толщина — 1,5 см.

Погребение 12 — эпоха бронзы, ямное (?) (рис. 2, 13). Найдено в 6 м к ССВ от R на глубине 0,65 м в восточном профиле центральной бровки. Погребение разрушено, сохранились кости таза и бедренные кости ног. По сохранившимся костям можно предположить, что погребенный взрослый (пол определить невозможно) лежал скорчено на левом боку головой в северную сторону. Дно, все изрыто норами, укрыто коричневым тленом. В 0,3 м от костей ног найдены фрагменты лепного сосуда (1).

1. Фрагменты лепного сосуда (21 шт.) (рис. 2, 14) с широким выделенным плечиком (?), стенками вогнуто (?) сужающимся к плоскому дну без закраины. Сосуд украшен по плечу линиями, выполненными отпечатком веревочки. По стенкам, до дна, сосуд украшен пунктирными линиями, сделанными ногтевыми вдавлениями. Внешняя поверхность светло-коричневого цвета, на плечике сохранились следы окрашивания (?). Тесто рыхлое, отмечены примеси песка, шамота, дресвы, растительные.

Размеры: наибольший фрагмент — 4,7 x 4,8 см, толщина на плечике — 0,8 см, стенки — 0,9 см, дна — 1,1 см.

Погребение 13 — неопределенное, эпоха бронзы (?) (рис. 2, 15). Найдено в 7,5 м к ЮВ от R на глубине 0,5 м. Погребальная конструкция не прослежена, скелет погребенного разрушен, сохранились кости правой руки и часть грудной клетки. По сохранившимся костям можно предположить, что погребенный — ребенок в возрасте *Infantilis-I* лежал головой в северную сторону. Погребение безинвентарное.

Погребение 14 — катакомбное, кенотаф (рис. 2, 16). Найдено в 9,3 м к Ю от R на глубине 0,96 м, по пятну заполнения входной ямы, овальной в плане формы размерами 0,9 x 0,8 м, длинной осью ориентированной по линии ЮЮЗ — ССВ. Дно входной ямы полого опускается к погребальной камере, имеет ступеньку высотой 5 см. Входная яма отделена от камеры ступенькой высотой 0,45 м. Катакомба, овальной в плане формы размерами 2,3 x 1,4 м, длинной осью ориентирована по линии З — В. Дно ровное, на глубине 1,66 м. Погребение безинвентарное.

Погребение 15 — ямное, основное (?) (рис. 2, 17). Найдено в 6 м к В от R на глубине 0,66 м. Погребение сильно разрушено, сохранилась часть северной и восточной стенок, по ним можно предположить, что яма была подпрямоугольной формы, длинной осью ориентирована по линии ЮЗ — СВ. Стенки сужались к плоскому дну на глубину 0,71 м. В центре ямы уложен погребенный, скелет разрушен, сохранились бедренные кости ног. По положению ног можно предположить, что погребенный ребенок в возрасте *Infantilis-I* лежал скорчено на спине головой в сторону севера (?). В северной части, вероятно, возле головы находился фрагмент лепного сосуда (1).

1. Фрагмент лепного сосуда (рис. 2, 18) закрытого типа с закругленным по краю венчиком загнутым внутрь сосуда. Сосуд украшен под внешним краем венчика двумя горизонтальными линиями, выполненными отпечатками веревочки. В 1 см ниже находятся два (?) ряда вертикальных отпечатков в виде точки над перевернутым вершиной вниз треугольником. Поверхность сосуда черного цвета, затерта. Тесто рыхлое, сыплется, отмечены примеси песка, шамота, дресвы, растительные. Размеры: восстановленный диаметр венчика — 12 см, толщина стенки — 0,6 см.

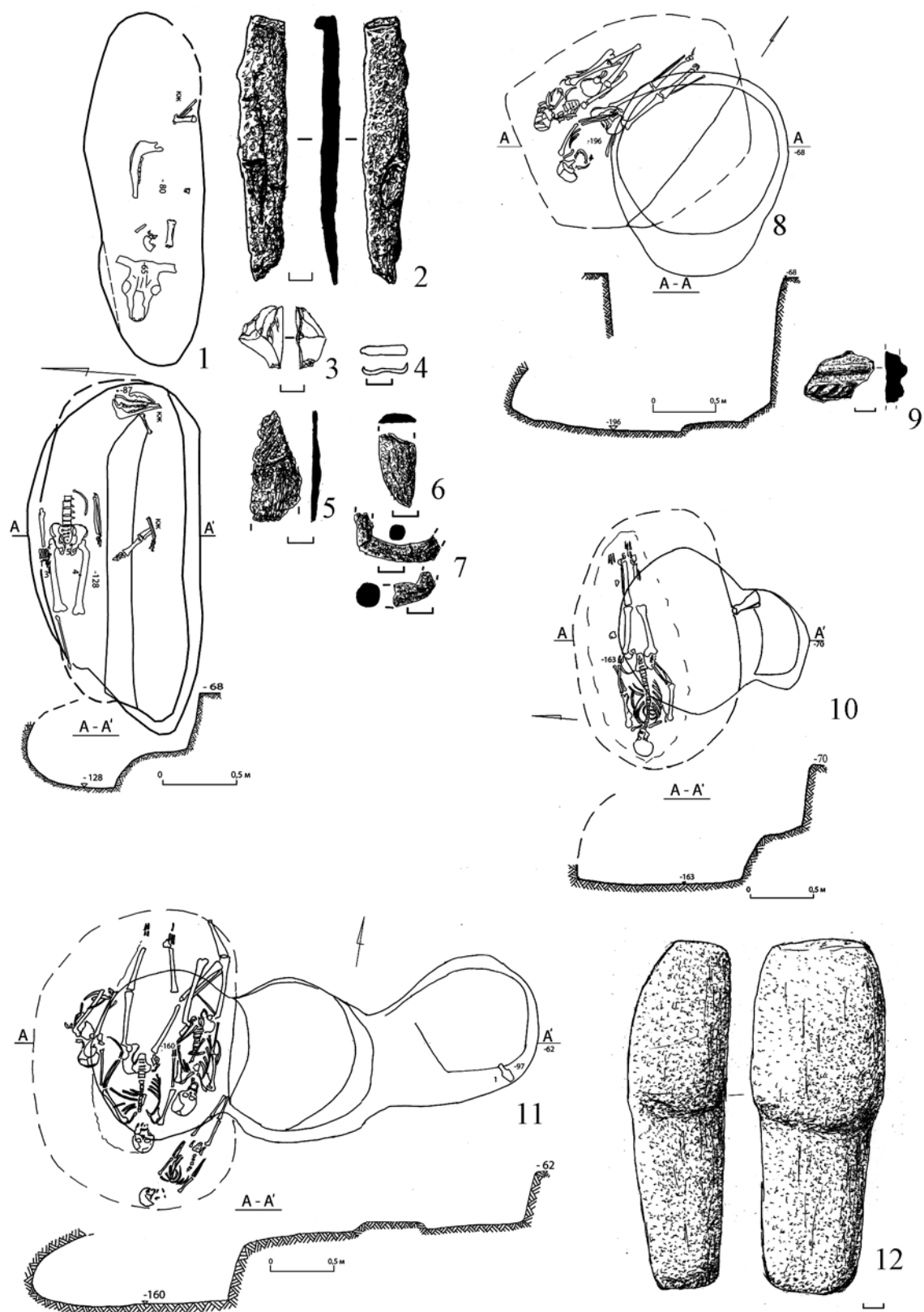

Рис. 3. 1 – п. 16; 2 – 7 находки из п. 16; 8 – п. 17; 9 – фрагмент стенки сосуда из п. 17; 10 – п. 18; 11 – п. 19; 12 – растиральник – пест из п. 19.

Погребение 16 — средневековое (рис. 3, 1). Найдено в 2,7 м к ВЮВ от R на глубине 0,65 м по пятну входной ямы продолговатой овальной формы размерами 2,4 x 0,8 м, вытянутой длинной осью по линии З — В. Погребальная конструкция представляет собой яму с подбоем. Входная яма заполнена костями животных (всего 75 костей от крупного рогатого скота, овец и козули). Подбой находился с северной стороны, отделен от входной ямы ступенькой высотой 0,25 см.

Скелет погребенного разрушен (погребение ограблено в древности), отсутствует череп и грудная клетка. Умерший мужчина в возрасте *Adultus* был уложен вытянуто на спине головой на восток, руки — вдоль тела. Возле кисти правой руки найдено кресало с кремнем (1). В заполнении обнаружены фрагменты железной скобы (2), фрагмент ножа (3), фрагмент железного изделия (4), бронзовая скоба (5).

1. Кресало (?) железное с кремнем (рис. 3, 2, 3). Пластина подпрямоугольной в плане формы, один конец загнут, другой — заужен (возможно, из-за коррозии). Она овальная в сечении. Кремень пирамидальной формы, на «вершине» сохранились следы соприкосновения с огнем (?). Пластина длиной 11 см, ширина от края к краю — 1,6 — 2 — 1,3 см, толщина — 0,7 см; кремень — 2,8 x 2 x 1,3 см.

2. Фрагменты пряжки (рис. 3, 7) железной, рамка подпрямоугольной в плане формы круглая в сечении. Длина наибольшего фрагмента — 3,5 см, диаметр сечения — 0,7 — 0,9 см.

3. Фрагмент однолезвийного железного ножа (рис. 3, 6). Острие с горбатой (?) спинкой. Одна сторона лезвия плоская, другая — выпуклая. Лезвие в сечении — сегментовидное. Размеры: длина — 2,8 см, ширина — 1,5 см, толщина — 0,4 см.

4. Фрагмент железного изделия (рис. 3, 5). Возможно часть ножа в районе крепления ручки (?). Размеры: общая длина — 4,2 см, ширина — 1,9 см, толщина — 0,2 см.

5. Скоба бронзовая (рис. 3, 4) п-образная с плоской прямоугольной «спинкой» и зауженными, короткими зубцами. «Спинка» выгнута внутрь в центральной части. Размеры: общая длина — 1,7 см, ширина спинки — 0,4 см, толщина — 0,1 см. Высота зубцов — 0,3 см, ширина — 0,3 см.

Погребение 17 — катакомбное (рис. 3, 8). Найдено в 12,5 м к ЮВ от R на глубине 0,68 м, по пятну заполнения входной ямы, овальной в плане формы, размерами 1,65 x 1,45 м. Входная яма длинной осью ориентирована по линии ССЗ — ЮЮВ. Ровные стенки сужались, на глубине 1,7 м вдоль восточной стенки была устроена ступенька высотой 0,15 м. Пол входной ямы находится на глубине 1,86 м. Вход в камеру находится с западной стороны ямы, отделен ступенькой высотой 0,05 м. Камера овальной в плане формы, размерами 2,1 x 1,35 м, длинной осью вытянута по линии С — Ю. Дно камеры находится на глубине 1,96 м.

Погребение парное. Скелет номер 1, принадлежал женщине (?) в возрасте 18 — 22 лет, находился ближе к входу, уложен, вытянуто на спине головой на юг, руки вдоль тела, кисти в районе таза. Череп деформирован, возле него отмечены крупинки охры красного цвета.

Скелет 2, принадлежал мужчине в возрасте 25 — 30 лет, находился в глубине камеры, за скелетом 1, представляет собой расчленение. Кости погребенного уложены пакетом: между бедренными костями уложены берцовые кости, плечевые, крылья таза. К югу от этой части находятся кости лопаток, крестца и нижняя челюсть, завершает всю конструкцию череп. Кости пальцев, хребта

и ребер уложены по всей длине. В захоронении, среди костей, обнаружены фрагменты черепа ребенка в возрасте до 1 года (скелет 3). В заполнении входной ямы найден фрагмент лепного сосуда (1).

1. Фрагмент лепного сосуда (рис. 3, 9) украшенного двумя горизонтально расположенными валиками, трапециевидными в сечении. Один — гладкий. второй — разделен косыми насечками. Фрагмент сильно заизвесткован. Его размеры — 3,6 x 2,2 см, толщина по стенке — 0,7 см, толщина по валику — 1,1 см.

Погребение 18 — катакомбное (рис. 3, 10). Найдено в 10,8 м к ЮВ от R на глубине 0,7 м, по пятну заполнения входной ямы, овальной в плане формы размерами 0,85 x 0,6 м, длинной осью ориентированной по линии запад — восток. Стенки ямы сужаются к наклонному полу на глубине 1,19 — 1,26 м. Вход в камеру устроен в северной стороне ямы. С правой, восточной, стороны у входа установлена лопатка КРС *, суставной частью вверх. Входная яма отделена от камеры ступенькой высотой 0,35 м. Камера овальной в плане формы размерами 2,05 x 1,35 м длинной осью ориентирована по линии З — В. Погребенный, мужчина в возрасте 20 — 22 лет, находился в центральной части камеры, был уложен вытянуто на спине головой на запад. Руки уложены вдоль тела, чуть согнуты в локтях, кисти находились на крыльях таза. Ноги вытянуты. В теменной части черепа имелся пролом (?). Под скелетом находилась подстилка коричневого цвета с вкраплениями охры. Погребение безинвентарное.

Погребение 19 — катакомбное (рис. 3, 11). Найдено в 9 м к СВ от R на глубине 0,62 м, по пятну заполнения входной ямы, овальной в плане формы размерами 1,2 x 1,1 м, длинной осью ориентированной по линии ЮЗ — СВ. Стенки ямы сужаются к наклонному полу на глубине 1,03 — 1,08 м. В восточной части входной ямы, у стенки, на глубине 0,97 м, обнаружен каменный растиральник — пест (1). С северо-западной стороны устроен порожек высотой 0,05 м, отделяющий входную яму от дромоса. Со стороны дромоса высота порожка составляет 0,07 м. Дромос имеет округлую в плане форму диаметром 1,3 м, дно на глубине 1,07 — 1,16 м, неровное, имеет наклон в сторону камеры. Вход в камеру устроен в западной стороне дромоса. Камера отделена от дромоса ступенькой высотой 0,45 м. Камера овальной в плане формы, длинной осью вытянута по линии С — Ю, размерами 2,4 x 1,6 м.

Погребение парное (четыре скелета).

Скелет I принадлежал мужчине в возрасте 30 — 35 лет, центральный, основной, уложен в центре камеры, вытянуто на спине головой на юг. Руки вдоль тела, левая чуть согнута в локте, кисть на бедре. Кисть правой руки лежала на локте левой руки скелета II. Ноги вытянуты, правая согнута в колене и повернута наружу (возможно, отвалилась в процессе разложения). Погребенный был уложен на подстилку коричневого цвета.

Скелет II принадлежал женщине (?) в возрасте 18 — 22 года, (расчленение) находился между скелетом I и ступенькой. Расчлененным останкам придавалось, относительное, анатомическое положение (?). Скелет уложен вытянуто на спине головой на юг. Голова отделена, нижняя челюсть лежала под шейными позвонками. Часть костей предплечья находилась между ребер. «Атлант» находился у правого крыла таза. Хребет разделен (?), и уложен частями (?). Под крылом таза

* Анализ остеологического материала провела доцент кафедры всемирной истории и методологии науки Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского к. и. н. Секерская Е. П.

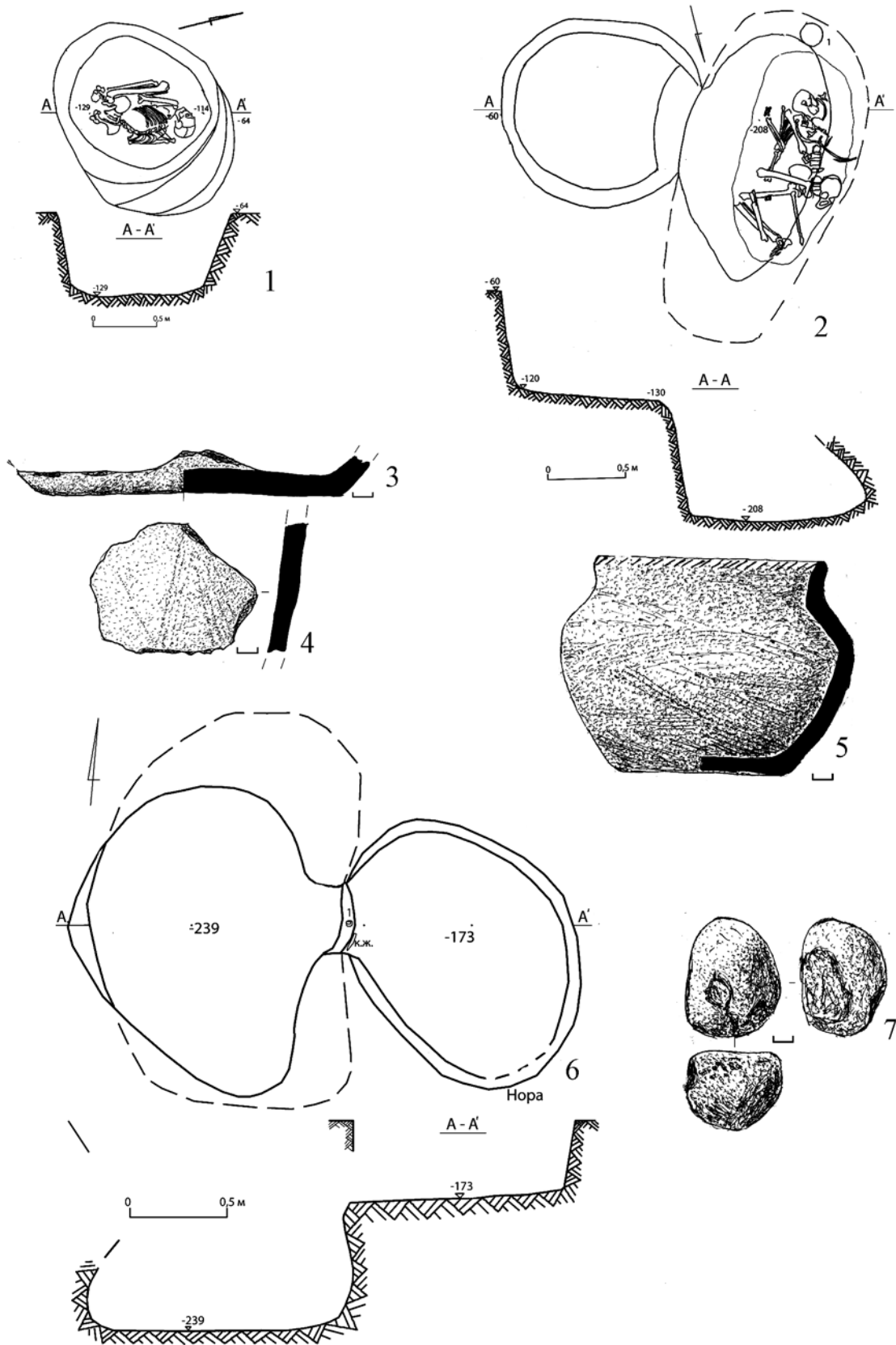

Рис. 4. 1 – п. 20; 2 – п. 21; 3 – 5 – находки из п. 21; 6 – п. 22; 7 – растиральник из п. 22

по направлению к средней части левой бедренной кости лежала малая берцовая кость, большая берцовая кость правой ноги находилась на месте. Берцовые кости левой ноги лежали под бедренными костями. Под головой погребенного находилась подстилка с охрой.

Скелет III принадлежал ребенку в возрасте 6 – 7 лет, расчленение. Был уложен между головами погребенных I и II и южной стенкой камеры, вытянуто на спине головой на юго-запад. Отсутствуют шейные позвонки и кости кистей и стоп.

Скелет IV принадлежал *Juvenis* в возрасте 15 – 17 лет, «пакет», череп уложен с южной стороны. Верхний слой – коленные чашечки, крылья таза на черепе и рядом, позвонки, ребра, пятки, одна пятка, возможно от другого скелета (состояние кости отличается от других в «пакете») лежала между бедренными костями. Там же, между бедренными костями, но ниже, находились кость руки, берцовая поперек. Нижняя челюсть лежала ниже головки бедренной кости, берцовые уложены наискось. Кости предплечий уложены вдоль «пакета» со стороны стены.

1. Растиральник – пест каменный (рис. 3, 12) в виде двух соединенных в месте большего основания разновеликих усеченных конусов. Место соединения находится на разном расстоянии от торцов. Одна часть уже и длиннее второй. Одна сторона по всей длине плоская. Торцы уплощенные. Поверхности гладкие. Размеры: общая длина – 17,5 см, длина тонкой части – 9 см, торец тонкой части – 4,2 x 2,6 см, размер у соединения – 5,8 x 4,7 см, длина толстой части – 8,5 см, торец – 5 x 3 см, размер толстой части у соединения – 6,8 x 5 см.

Погребение 20 – эпоха бронзы, ямное (?) (рис. 4, 1). Обнаружено в 8,5 м к В от R на глубине 0,64 м, по пятну заполнения погребальной ямы, овальной в плане формы размерами 1,48 x 1,3 м, длинной осью ориентированной по линии ЮЗ – СВ. Стенки неровные, сужаются к неровному полу на глубине 1,29 м, размер по дну – 1,1 x 0,9 м.

Погребенный, мужчина в возрасте 30 – 35 лет, уложен сильно скорчено на правом боку головой на ССВ, впоследствии завалился на грудь. Руки согнуты в локтях, кисти перед лицом. Ноги согнуты под очень острым углом в тазобедренных и коленных суставах, бедренные и берцовые кости соприкасались лежа друг на друге. Голова и ступни находились на подьемах. Возможно, умерший был положен в погребение скорчено спиной вверх (?), позвонки хребта и крестца находятся вверху скелета. Погребение безинвентарное.

Погребение 21 – катакомбное (рис. 4, 2), найдено в 10 м к В от R на глубине 0,6 м, по пятну заполнения входной ямы, круглой в плане формы диаметром 1,25 м. Стенки ровные, сужаются ко дну на глубину 1,2 м. Дно наклонное понижается к входу в погребальную камеру, устроенную в западной стенке. Камера овальной в плане формы размерами по дну 2,2 x 1,15 м, длинной осью вытянута по линии ССВ – ЮЮЗ, отделена от входной ямы высокой, 0,8 м, ступенькой. Дно неровное, имеет понижение в центральной части. В заполнении камеры обнаружены кости человека (пол определить невозможно) в возрасте *Adultus-maturus*, не принадлежащие погребенному, фрагмент дна лепного сосуда (1), фрагмент стенки лепного сосуда (2).

Погребенный, мужчина в возрасте 50 – 55 лет, уложен в центральной части камеры скорчено на правом боку головой на СВ. Левая рука согнута в локте, кисть перед лицом, точнее перед черепом т. к. череп перевернут, нижняя челюсть находится под ним. Правая рука вытянута к ногам, кисть под бедренной костью. Ноги

согнуты под острым (?) углом в тазобедренных суставах и под острым углом — в коленных. Скелет развернут на спину, возможно, развалился в процессе тления, но возможно, было расчленение т. к. череп, позвонки и ребра находятся не в анатомическом порядке. За головой погребенного, у южной стенки, находился лепной сосуд, перевернутый вверх дном. При поднятии сосуда обнаружилось, что внутренняя поверхность покрыта слоем красной охры. Дно вокруг погребенного окрашено красной охрой, слой — толщиной до 1 см.

1. Фрагмент лепного сосуда (рис. 4, 3) с плоским дном без закраины. Тесто рыхлое, сыплется, отмечены примеси песка, шамота, дресвы, растительные. Диаметр дна — 15 см, толщина — 1,2 см.

2. Фрагмент стенки лепного сосуда (рис. 4, 4), возможно, от сосуда с плоским дном. Поверхность светло-коричневого цвета, затерта штампом, ангобирована (?). Внутренняя сторона черного цвета, покрыта сажей. В тесте отмечены примеси песка, шамота, дресвы, растительные. Размеры: 8 x 6,4 см, толщиной 0,8 см.

3. Лепной сосуд (рис. 4, 5) с закругленным по верху краем венчика, вертикальным невысоким горлом, плечиком-перегибом и стенками, округло сужающимися к вогнутому дну без закраины. Венчик по внешнему краю украшен орнаментом в виде косых насечек. Поверхности ангобированы (?), красного цвета (внутренняя полностью, внешняя до плечика), затерты косыми расчесами, выполненными штампом (внутренняя поверхность полностью, внешняя — от плечика до дна). Тесто рыхлое серого цвета, обжиг слабый. В тесте отмечены примеси песка, шамота, дресвы, растительные. Размеры: высота — 11,3 см, высота горла — 2,5 см, диаметр венчика — 11,7 см, диаметр плечика — 15 см, диаметр дна — 9,5 см, толщина венчика — 0,9 см.

Погребение 22 — катакомбное, кенотаф (рис. 4, 6). Найдено в 10,3 м к ВЮВ от R на глубине 1,32 м, по пятну заполнения входной ямы, овальной в плане формы размерами 1,35 x 1,1 м, длинной осью ориентированной по линии СЗ — ЮВ. Стенки ровные, сужаются к плоскому дну на глубину 1,73 м. Вход в камеру устроен с западной стороны. С левой стороны у входа в камеру обнаружены фрагменты лопатки КРС, за ней найден каменный растиральник (1). Камера бобовидной в плане формы размерами 2,0 x 1,3 м, длинной осью ориентирована по линии С — Ю, отделена от входной ямы ступенькой высотой 0,7 м.

1. Растиральник каменный (рис. 4, 7) яйцевидной в плане формы с одной уплощенной стороной. Размеры: 6,2 x 5 x 4,5 см.

Антонов А. Л.

Дослідження кургану біля с. Гірсівка

Дана публікація спрямована на введення в науковий обіг матеріалів отриманих при дослідженні курганів біля с. Гірсівка Приазовського району — унікальних археологічних знахідок виявлених в похованнях.

Antonov A. L.

Study of the Kurgan near Hirsivka village

This article is aimed at introducing for scientific use the materials obtained during the kurgans' study near Hirsivka village of Pryazovskyi district: the unique archaeological finds revealed in the burials.

СКИФСКИЕ МЕЧИ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ЗОКМ

Вооружению скифских воинов посвящено довольно много статей и монографий. Одной из первых исследовательниц, которая составила классификацию скифского оружия, была А. И. Мелюкова [1]. Несмотря на то, что ее работа «Вооружение скифов» вышла больше полувека назад (1964 г.), она не утратила своего значения по сей день. На классификацию, приводимую в работе, ссылаются многие авторы, занимающиеся этой проблематикой. Несомненно, появление новых находок оружия вносит свои коррективы в эту классификацию, дополняя ее.

В коллекции Запорожского областного краеведческого музея хранятся полтора десятка скифских мечей, целых и во фрагментах. Большая часть фрагментированных мечей не поддается определению, так как от них сохранились только маловыразительные куски лезвий. Из почти целых экземпляров три уже были опубликованы самими исследователями. Это двухлезвийный меч V в. до н. э., обнаруженный в к. № 7 экспедицией Института археологии при раскопках курганного могильника в урочище Носаки [2, с. 124, рис. 25]. В связи с тем, что он был обнаружен в кургане, в котором отсутствовало какое-либо захоронение, а сам меч установлен в насыпи острием вниз, Ю. В. Болтрик считает, что здесь находилось жертвенное место, и оружие посвящено богу войны Арею [2, сс. 63 – 64]. Второй двухлезвийный меч был обнаружен в 1987 г. в к. 4, п. 2, раскопанном у Белозерского лимана в Каменско-Днепровском районе Запорожской области. Автор раскопок Плешивенко А. Г. датировала его IV в. до н. э. [3, с. 61, рис. 6, 3]. Третий меч — однолезвийный, относится к редко встречаемым экземплярам. Обнаружен он был в 1994 г. экспедицией Запорожского национального университета на Мамай-Горе в к. 137. п. 8. Авторы датируют его концом V — IV вв. до н. э. [4, с. 65, рис. 28, 2]. Следует отметить, что это не единственная находка на Мамай-Горе. Еще один, ранее обнаруженный меч, хранится в историко-археологическом музее г. Каменки-Днепровской Запорожской области [5, с. 131, рис. 39, 2]. В нашем распоряжении, для описания, находятся еще пять мечей неплохой сохранности, все они представлены в экспозиции зала «Скифия», как и упомянутые выше три экземпляра. Изображение еще одного меча имеется на каменной скульптуре, также демонстрируемой в скифском зале [6]. К сожалению, мечи, о которых будет идти речь ниже, депортированы. В лучшем случае информация о месте их обнаружения ограничивается географическим обозначением: Крым, Запорожская или Днепропетровская области. Тем не менее, автор считает нужным ввести их в научный оборот, как образцы скифского оружия. Два меча были подарены музеем запорожским коллекционером Л. Г. Петрашиным, еще два — переданы через А. И. Авдеенко и один куплен у коллекционера С. А. Уткина.

1. Меч-акинак (Арх-3704) железный с брусковидным навершием, длина которого превышает ширину стержня рукояти, и массивным почковидным перекрестием. Клинок треугольной формы, по центру проходит выступающее ребро жесткости, в разрезе он имеет форму вытянутого ромба. Общая длина меча составляет 42,6 см, из них на клинок приходится 28 см. Ширина лезвия у основания составляет 3,5 см, ближе к концу — 1 см. Рукоятка имеет углубление в средней части за счет выступающих по краям валиков. Ее длина — 8 см, ширина — 3,5 см. Перекрестие вогнуто в нижней части, края его заокруглены, размеры

Рис. 1

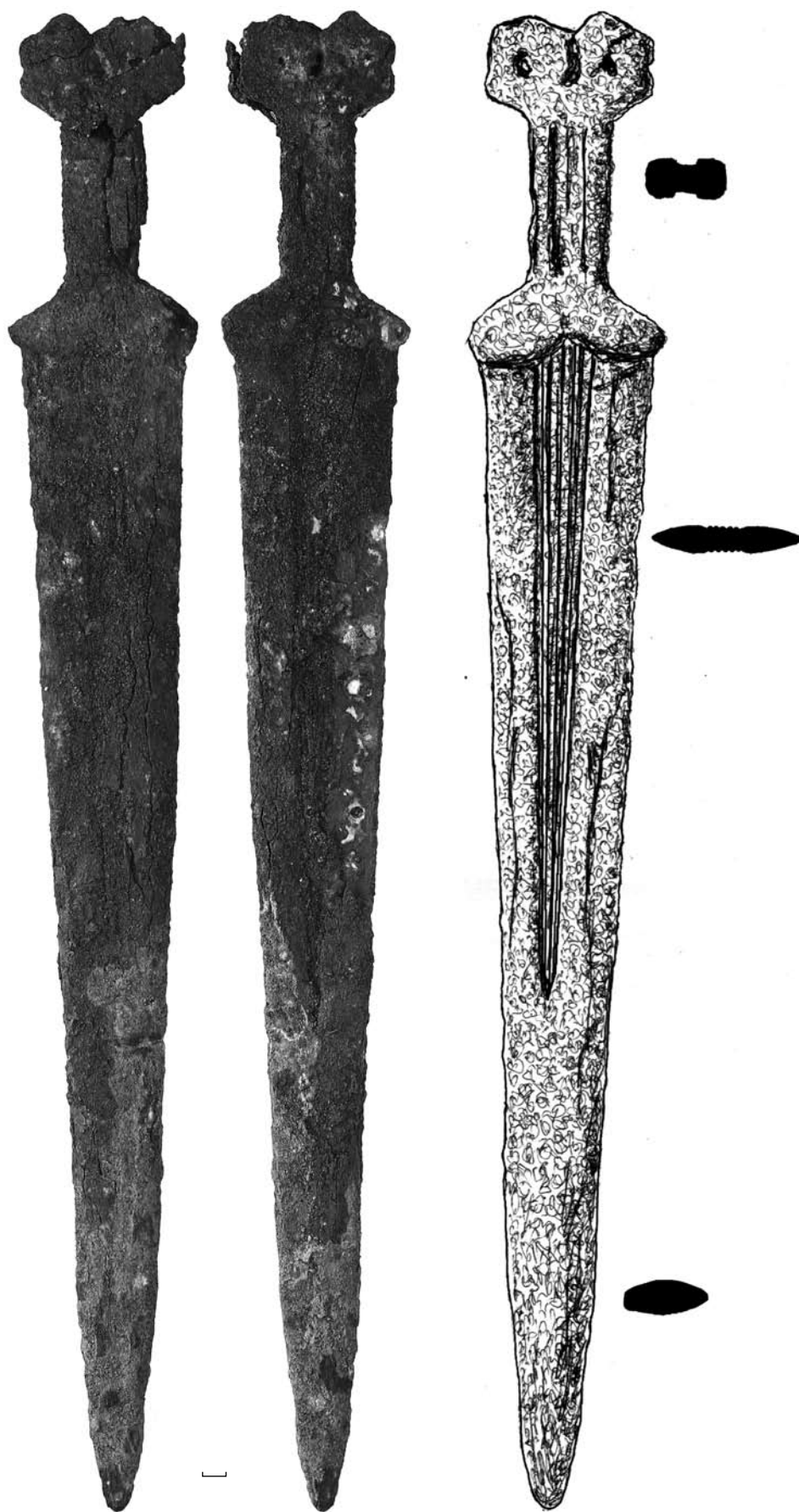

Рис. 2

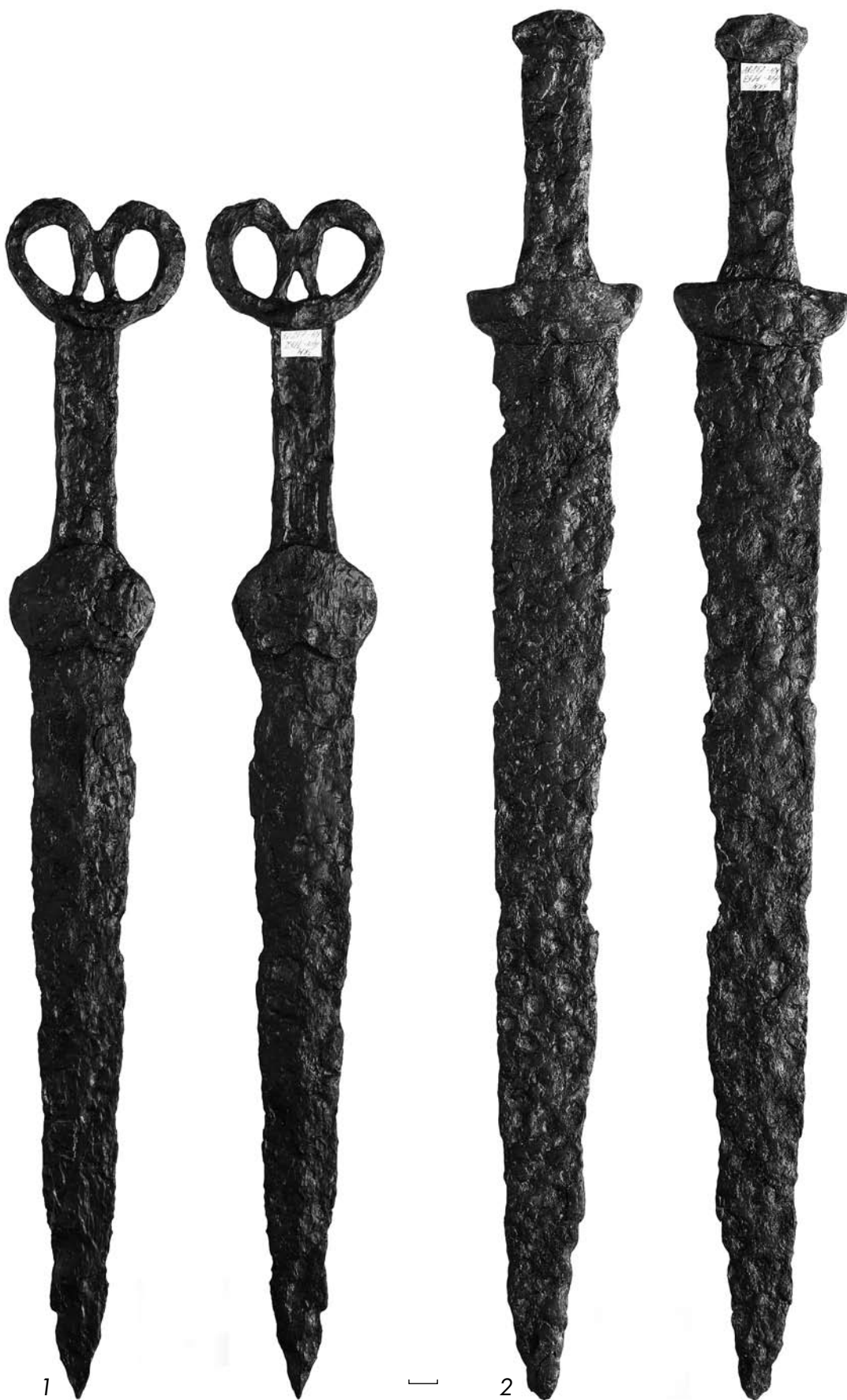

Рис. 3

составляют 5,7 x 1,3 см. Брусковидное навершие имеет размеры 7,7 x 4,7 см. Лезвие частично коррозировано (рис. 1, 1).

Куплен был у коллекционера Уткина С. А. в 1988 г. По невнятному сообщению найден в Днепропетровской или Запорожской области.

По классификации А. И. Мелюковой подобные мечи относятся к I отделу, 1 типу и датируются второй пол. VI – V вв. до н. э. Близкие аналогии нашему мечу имеются среди находок раннескифского времени в бассейне р. Рось. В частности, это меч из Медвина [7, с. 46, рис. 36, 13], случайные находки близ Чигирина, Журовки, Рыжановки [1, табл. 13] отдельная находка кинжала из бывшего Каневского уезда и к. 77, раскопанного у с. Куриловки [7, с. 30, рис. 23, 12; с. 34, рис. 25, 4].

2. Меч-акинак железный (Арх-7272). Клинок вытянутой треугольной формы, плавно сужающийся к острию. Навершие серповидное, расстояние между концами составляет 4,6 см, ширина – 0,7 см, перекрестие почковидное, размерами 4,6 x 2,8 см. Рукоять гладкая, длиной 6,5 см, шириной 2,2 см. Общая длина меча – 48 см, из них на клинок приходится 37,5 см, ширина его у основания – 3,3 см, ближе к острию – 1 см (рис. 1, 2).

Место находки неизвестно. Передал в музей Петрашин Л. Г. в 2014 г.

Относится к мечам II отдела, 3 типа. Полной аналогии ему мы не нашли. Близок к нему по форме навершия меч, случайно обнаруженный у с. Волковцы [1, табл. 20, 3]. Поскольку и наш экземпляр, и меч из Волковиц не имеют конкретной привязки к датированным памятникам, время их бытования можно определить лишь приблизительно – V – IV вв. до н. э.

3. Меч-акинак железный (Арх-6543). Клинок треугольный, массивный с зооморфным навершием в виде двух закрученных фигур и бабочковидным перекрестием. Общая длина – 60,5 см, из них на клинок приходится 46 см. Ширина лезвия у основания – 6,5 см, ближе к концу – 1,1 см. По центру клинка из-под перекрестия, проходит узкое треугольное углубление, украшенное пятью вертикальными бороздками (рис. 2). Рукоять прямоугольная с узкими выступающими валиками вдоль длинных сторон. Длина ее – 6,5 см, ширина – 3,3 см. Перекрестие в виде узкой бабочки размерами 7,5 x 2,6 см. Размеры навершия составляют 6,5 x 3,9 см.

По сведениям Л. Г. Петрашина, подарившего меч музею в 2006 г., найден он был где-то под Симферополем, в Крыму.

Подобные мечи, по классификации А. И. Мелюковой, относятся ко II отделу. Почти полную ему аналогию можно увидеть в изображении клинка, хранящегося в ГКИМ (место находки неизвестно) и мече, обнаруженном в Екатеринославской губернии [1, табл. 20, 8, 11]. Датируются они концом VI – V вв. до н. э.

4. Меч-акинак (Арх-7152) железный. Клинок треугольный, широкий у основания, плавно сужается к острию. Рукоять с узкими рельефными бортиками вдоль длинных краев, прямоугольная по форме. Перекрестие почковидное, размерами 5 x 3,6 см, концы его незначительно выступают за края клинка. Навершие в виде двух высоких волют, концы которых касаются основания рукояти (рис. 3, 1). Общая длина меча – 40 см, из них на клинок приходится 25 см. Ширина его у основания составляет 3,6 см, ближе к концу – 1 см. Длина рукояти – 7,3 см, ширина – 2,1 см. Навершие имеет ширину 6,4 см и высоту – 4,2 см,

Место находки меча неизвестно, по легенде изъято у грабителей курганов. Подарено музею в 2012 г. Авдеенко А. И.

Рис. 4

Судя по классификации А. И. Мелюковой, относится к мечам II отдела, 1 типа и датируется к. VI – V вв. до н. э. Встречены такие мечи в Крыму, Ольвии, и на территории савроматов, в Прикамье, на Северном Кавказе.

5. Меч-акинак железный (Арх-7153) с коротким подовальным навершием и бабочковидным перекрестием. В нижней части, примыкающей к лезвию, имеется треугольный вырез. Клинок треугольный, широкий у основания, плавно сужается к концу. Общая длина меча – 48 см, из них длина клинка – 36,5 см. Ширина лезвия в верхней части – 4,3 см, ближе к концу – 1,1 см. Рукоять прямоугольная, гладкая, длиной 7,2 см и шириной 2 см. Размеры перекрестия составляют 6 x 2,3 см, длинные концы его выступают на 1 см от основания клинка. Навершие имеет размеры – 3,2 x 1,5 см (рис. 3, 2).

Место находки меча неизвестно, по легенде изъято у грабителей курганов. Подарено музеем в 2012 г. Авдеенко А. И.

По классификации А. И. Мелюковой относится к I отделу 3 типу и датируется IV – пер. пол. III вв. до н. э. Подобные мечи были обнаружены в курганах Северного Причерноморья и в Крыму. В частности в к. 17 Никопольского могильника и в п. 9 из могильника у с. Фронтное [8, с. 203, рис. 6, 12].

6. Изображение акинака на скульптуре из Ясиноватого. Клинок с параллельными лезвиями, сужающимся в последней трети к острию. Навершие и перекрестие — брусковидные. Датируется сама стела V в. до н. э., об этом же свидетельствует изображение меча (рис. 4).

Все представленные мечи изготовлены методомковки, при этом клинок и стержень для рукоятки отковывались одновременно. Перекрестия и навершия приварены были позже. Эта технология изготовления хорошо просматривается на описываемых мечах. Хотя и существовали определенные традиции в изготовлении этого оружия, полностью одинаковых клинков нет. Они отличаются как размерами, так и элементами оформления.

В свое время автор обещала Вячеславу Мурзину дать эту статью в его юбилейный сборник, но жизнь распорядилась иначе. В связи со смертью В. А. Мурзина, сборник так и не был сформирован. Мы выполняем наше обещание в память о нем.

Библиография

1. Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. — Вып. Д1-4. — М.: Наука, 1964. — 91 с.
2. Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозалевский Б. Н., Савовский И. П. Курганский могильник в уроч. Носаки // Курганские могильники Рясные могилы и Носаки. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 61 — 158.
3. Плешивенко А. Г. Скифский курган у Белозерского лимана // Курганы Степной Скифии. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 53 — 72.
4. Андрух С. И., Тощев Г. Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье: ЗНУ, 2009. — Кн. IV. — 312 с., 2 прил., ил.
5. Ляшко С. Н. Скифское изваяние из района Днепровского Надпорожья // СА. — 1983. — № 2. — С. 224 — 228.
6. Андрух С. И., Тощев Г. Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье: ЗНУ, 1999. — Кн. I. — 232 с., 3 прил.
7. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К.: Наукова думка, 1981. — 159 с.
8. Цвек О. В. Могильник скифского і сарматського часу на Керченському півострові // Археологія. — 1968. — Т. XXI. — С. 199 — 205.

Попандопуло З. Х.

Скіфські мечи з колекції ЗОКМ

У статті розглядається колекція скіфських мечей кінця VI — V ст. до н. е., які демонструються в залах археології Запорізького обласного краєзнавчого музею. На прикладі цих речей розглядаються різні типи подібної зброї.

Popandopulo Z. H.

Scythian swords from the ZOKM collection

The article considers the collection of Scythian swords of the end of VI — V centuries. BC, which are displayed in the halls of archeology of the Zaporizhzhia Regional Museum of Local Lore. On the example of these things, different types of such weapons are considered.

ІСТОРІЯ ЗАВОДУ ТОМИЛЬНОГО ЧАВУНУ «А. Я. КОП ТА ГЕЛЬКЕР» У М. ОЛЕКСАНДРІВСЬКУ

На межі ХІХ — ХХ століть промисловість нашого краю стрімко розвивається. На території м. Олександрівська та прилеглих населених пунктів з другої половини ХІХ ст. з'являється все більше промислових підприємств. Безпосередній вплив на зростання продуктивних сил економіки Запорізького краю у другій половині ХІХ ст. чинив розвиток транспортної галузі, в першу чергу будівництво залізниць. Поступово з'являються цілі промислові династії. Однією з таких була родина менонітів Копів. Починаючи з 1861 р. представниками цієї династії було засновано чотири промислових підприємства, які пізніше були об'єднані в акціонерне товариство «А. Я. Коп та Гелькер». В даному дослідженні на джерелах Державного архіву Запорізької області буде розглянуто історію одного з заводів Копів — Ливарного заводу томильного чавуну А. Я. Коп та Гелькера.

Перше підприємство Копів — «Завод землеробських машин та знарядь» було засновано у 1861 р. на території колонії Хортиці, Катеринославського повіту Катеринославської губернії. Завідувачем на підприємстві значився сам власник Абрагам Якович Коп. Головні вироби заводу — букера, сівалки, жатки, кукурудзяні молотарки, січкарні, елеватори. Щорічно виготовлялося продукції на 108 тисяч крб. Станом на 1910 рік на хортицькому підприємстві Коп працював 81 робітник. За описом у наявності був один двигун, потужністю 12 кінських сил [1]. Другий — «Завод землеробських машин та знарядь і обладнання борошномельних млинів» був заснований у 1864 р. на території менонітської колонії Кічкас Хортицької волості Катеринославського повіту. Завідувачем виробництва був А. Я. Коп. Виготовлялися на підприємстві: жнивні машини, молотарки, сівалки, букери, вальцеві верстати, зерноочисні машини, поставки для жорен. Річне виробництво обчислювалося 180 тис. крб., працювало на заводі 104 робітники. Двигун був один, потужністю 100 кінських сил [2]. Пізніше, у 1889 році Копом Абрагамом Яковичем в кол. Шенвізе Петровсько-Строгановської волості Олександрівського повіту було засновано ще одне підприємство, де виробляли сільськогосподарський реманент — «Завод землеробських машин та знарядь» з двома двигунами, потужністю 72 кінські сили. На 1910 р. річне виробництво обчислювалося 600 тис. крб., працювало на шенвізькому заводі 295 робітників [1].

На початку ХХ ст. в колонії Шенвізе Абрагам Коп став співзасновником ще одного промислового підприємства. 10 травня 1906 року між фабрикантами поселянином-власником А. Я. Копом та німецькопідданим Августом Гелькером було укладено договір наступного змісту: «А. Я. Коп, имея пустопорожнее место в с. Шенвизе,

Александровского уезда по смежности с Пивоваренною улицею землею Севастопольской железной дороги, двором Торгово-Промышленного общества Лепшь и Вальманъ, двором Тевса и двором моим, предложил на этом месте построить и устроить литейный завод для производства томленого чугуна и для устройства такого завода и производства в нем чугуна, принял к себе в компаньоны его, Гелькера с тем, что мы в это дело оба вместе вкладываем каждый по десяти тысяч рублей с этого числа впредь на десять лѣт и предприятие это должно именоваться «Литейный заводъ томленнаго чугуна А. Я. Копъ и Гелькеръ» [3, спр. 405, арк. 82]. Усі прибутки та збитки, витрати, матеріали, машини, інструменти, товари та весь інвентар заводу мали, згідно угоди, розподілятися порівну. Усі покупки, продажі, наймання та розрахунок службовців, прийом учнів на навчання, ремонти, будівельні роботи, а також інші дії без виключення повинні були здійснюватися за обоюсторонньою згодою компаньонів. Абрагам Коп приймав на себе керівництво комерційною діяльністю підприємства. Всі справи він мав вести особисто або через свого повіреного. Якщо Коп забажає жити при заводі, тоді йому повинна бути відведена там квартира з опаленням та призначено, крім основного прибутку, винагороду в розмірі за згодою компаньонів. Гелькер, згідно угоди, повинен був завідувати технічною частиною діяльності підприємства. Мешкати він мав при заводі, де йому відводилася квартира з опаленням. За свою роботу співвласнику Копу призначалося зверху прибутку щорічно 3 тис крб. В тексті угоди зазначалося, що кожен з двох власників має право в будь-який час перевірити роботу заводу та поточну документацію. А якщо для справи знадобиться зробити додаткові вкладення коштів, то кожному зі співвласників на додаткову суму щорічно має бути нараховано по 6 % прибутку зверху загального. Ревізія в повному обсязі та рівномірний розподіл чистого прибутку має відбуватися щорічно в січні. Якщо термін угоди буде вичерпаний і не буде продовжений, тоді протягом 6 місяців підприємство має бути ліквідовано, дворове місце має бути вичищено та здано власнику. За оренду своєї земельної ділянки А. Я. Коп мав отримувати 540 крб. щорічно [3, спр. 405, арк. 82 зв.].

У 1908 році на чавуноливарному заводі Коп та Гелькера працювало 54 робітники [4, спр. 7]. В основному найняті працівники, судячи з записів у книгах реєстрації того часу, мешкали в орендованих квартирах на території селищ Шенвізе, Миколаївки, В. Катеринівки, Ново-Олександрівки, Балабиного. Тобто, скоріш за все, вони були немісцевими. Деякі записані як ті, що мешкають у власних будинках м. Олександрівська та околиць.

Розмір заробітної платні службовців підприємства у 1910 р. коливався у межах — від 10 до 50 крб. на місяць, робітники отримували мінімум по 5 — 10 крб., найбільше — 25 — 30 крб. [4, спр. 14, арк. 83]. В журналах 1911 — 13 рр. зустрічаються відомості про зарплати як щомісячні так і погодинні. Найбільше серед робітників отримували слюсарі, токарі та складальники — від 15 до 32 коп. на годину (біля 50 крб. щомісячно). Ливарники отримували — 14 — 20 коп.; мулярі, формувальники та чорнороби — 9 — 15 коп.; ковалі — 15 коп.; шишельники — біля 14 коп. на годину. Найменші зарплати отримували учні — у межах від 3 до 6 коп. щогодини. Розмір зарплатні службовців в зазначений період коливався від 55 до 135 крб. [4, спр. 18, арк. 12 зв.], заробітна плата бухгалтера становила в ці роки 75 крб. на місяць [4, спр. 26, арк. 2]. Машиніст отримував 60 крб., магазинер — 55, кучер — 30, сторож — 27 карбованців на місяць [4, спр. 18, арк. 178]. За понаднормову працю встановлювалася компенсація. На 1922 — 1923 рр. середня заробітна платня по підприємству Держзавод № 3 становила 9 крб. на день у робітників

та 14 крб. 04 коп. на день у службовців. Загалом на заводі працювало 367 людей [5, спр. 5, арк. 96].

Дані про робітників, що працевлаштовувалися на завод, записували в книгу під назвою «Книга для записування поступаючих робочих и служащих завода «А. Я. Копъ и Гелькеръ» в Александровскѣ — Шенвизе». В книзі фіксувалися прізвище, ім'я та по-батькові, вік, час вступу та звільнення, посада, стан здоров'я, фізичні недоліки тощо. Медичний огляд при зарахуванні на посаду був обов'язковим. Іноді, у випадку виявлення якихось проблем, роботодавці з працівників брали розписку для запобігання неприємностей в майбутньому. Так, як приклад можна привести тексти розписок деяких з них. «Расписка. Настоящую расписку, я, Иван Ивановичъ Бѣлоусъ даю Акціонерному Обществу «А. Я. Копъ и Гелькеръ» в том, что на основаніи освидѣтельствования меня доктором от 20 Октября с/г я признанъ расположеннымъ къ грыжѣ, поэтому в случаѣ заболѣванія грыжей я къ названному обществу претензій имѣть не буду. Александровскѣ, октября 20-го дня 1914 г. Подпись. Иван Ивановичъ Бѣлоусъ» [4, спр. 1, арк. 202]. Або часів Першої світової війни: «Расписка. Настоящую расписку я, Афанас. Семен. Глазуновъ, даю Акц. Общ. «А. Я. Копъ и Гелькеръ» в том, что в случае меня заберут на военную службу, то отказываюсь от получения пособій как для себя, так и для семейства, так как я при освидѣствовании Военским присутствием бракован и никаких претензій к названному Обществу иметь не буду. Александровскѣ, 8-е Января 1914 г. Подпись. Афанасий Семеновичъ Глазуновъ» [4, спр. 1, арк. 206].

На заводі ковкого чавуну на робітників доволі часто накладалися стягнення різного характеру. Для цього на підприємстві навіть існувала спеціальна книга обліку, де фіксувалися як причини стягнень, так і сума штрафів. Наведемо приклади: за псування майна підприємства (в середньому 1 крб.), непідкорення майстру (25 коп.), прогул без поважної причини (50 коп.), порушення тиші та порядку бійкою (50 коп.), неухважність (25 коп.), порушення тиші та порядку криком (1 крб.), лайкою (50 коп.), бійка (1 крб.), паління тютюну під час роботи та невішання номера під час роботи (по 50 коп.), не зняття номера після роботи (50 коп.), за запізнення на роботу (25 коп.) [4, спр. 8].

Завод А. Я. Коп та Гелькера виконував замовлення для багатьох компаній, діючих на території Півдня України. Серед постійних партнерів були: М. Б. Кацен, Маріїнський машинобудівний завод, О. Ф. Циглер, Г. Д. Нейфельд, Бр. Классен, АТ «Ліберман та Коршунов», АТ «І. В. Клейнер та К^о», АТ «Вдова Матіас та сини», Я. Ф. Пшеничний, Т-во Б. В. Ремпель, А. А. Унгер, ТД «Нащадки Д. Б. Шульца», «Перший Катеринославський арматурний завод», Д. М. Рутберг, Мознаім та Іткін, Бр. Мартенс, Т-во Нібур та К^о, Московський Металевий завод, Московська обозна майстерня Головного Інтендантського управління, Пришибська машинобудівна компанія, Каховська трудова артіль, Типографія Старчевського, Г. Г. Янцен, Товариство «Робітник», Управління Олександрівської казенної залізниці, Яків Бадовський, Р. та Т. Ельворті в Софіївці, а також інші підприємства Олександрівська, Катеринослава, Одеси, Луганська, Харкова, Миколаєва тощо. Крім того Коп та Гелькер співпрацювали з німецькими підприємствами: Lüneburg, Wülferling und C^o (Гамбург), E. Bergman, H. Bellmann (Берлін) [4, спр. 4, арк. 121 – 122].

На закупівлю сировини у різних фірм у 1910 р. підприємством було витрачено 18 553 крб. 68 коп. [4, спр. 13, арк. 27]. Чавун закуповували в той час у Богословського гірського товариства. За один вагон або 900 пудів білого чавуну платили 630 крб. [4, спр. 13, арк. 46]. На багатьох підприємствах закуповувалася вторинна

сировина — обрубки заліза, пуд яких коштував в середньому 43 коп. [4, спр. 13, арк. 49]. В якості палива використовувалися дрова, вугілля, кокс та нафта. Наприклад, 1 вагон кокса коштував в 1910 р. біля 137 крб., вугілля — 80 крб. Закуповували ці види палива у фірм «Бр. Мознаім», Н. П. Унрау, Товариства Донецького басейна, антрацит продавав заводу А. М. Крутліков. Нафту поставляла нафтова компанія «Товариство нафтового виробництва братів Нобель». Дрова продавав Д. М. Рутберг та ін. [4, спр. 13, арк. 52]. Так, у січні 1910 р. на закупівлю чавуну та заліза було витрачено 6215 крб. 02 коп., в квітні — 25 196 крб. 96 коп., палива було закуплено на 8870 крб. 63 коп. [4, спр. 15, арк. 1]. У березні 1911 р. чавуну та заліза було придбано на 15 194 крб. 43 коп., руди — на 768 крб. 48 коп., палива — на 9901 крб. 61 коп. [4, спр. 19, арк. 11].

На заводі «А. Я. Копъ и Гелькеръ» вироблявся доволі великий асортимент різної продукції. Станом на 1914 рік в інвентарній книзі підприємства ми знаходимо наступний перелік: елеваторні кільця, гайки Р311, частини Р433, Р572, Р571, Р273, К41, пряжки для ременів, засувки, ключки, ланки, глухі та рухливі частини, серезки, лапки, головки, косинці для сит, частини для ваг, муфти колісні, формувальні молотки, маточини, частини для двоколок, барабанні штифти, велосипедні частини «Дуксъ», кришки бр. Заславських, підпірки для полицок, сходи, дверні ручки та засувки, кронштейни, дуги, косинці, контргайки, муфти, трійники, хрести різних розмірів [4, спр. 30]. Нерідко замовники отримували і браковану продукцію, в результаті цього підприємству вона поверталася, а завод, в свою чергу, повертав клієнтам кошти. Так, наприклад, 21 червня 1913 р. власник каретної фабрики у Кічкасі А. А. Унгер повернув на підприємство 34 пуда 20 фунтів негодних підпірок 6/25 на суму 215 крб. 63 коп., Московське головне інженерне управління в липні того ж року повернуло товару на 2 крб. 70 коп., Я. Бадовський повернув 3 пуди 24 фунти відбракованих запчастин на 21 крб. 60 коп. [4, спр. 24, арк. 9, 17].

З 1906 р. чавуноливарний завод Копа та Гелькера стабільно працював та нарощував виробничі потужності. Компаньйони виконували свої обов'язки та отримували прибуток. Нам не вдалося виявити з якої причини, але майже через шість років Август Фрідріхович Гелькер продає всі права на свою частку в заводі томильного чавуну. Про що 14 квітня 1912 р. було заключено договір між Августом Гелькером, Абрагамом Копом та повіреним від фірми «Абрагам Якович Коп — заводи землеробських машин та знарядь (в с. Хортиця, Кічкас та Шенвізе Катеринославської губернії)» поселянином власником Петром Абрагамовичем Копом (Петро Абрагамович став законним повіреним свого батька та всього Товариства 6 травня 1910 р., мешкав в кол. Кічкас — авт.). А. Ф. Гелькер права на свою частку в заводі та будівлях з обладнанням, машинами, виробами, матеріалами тощо, з усією касовою готівкою, вкладами Товариства в кредитних установах, боргами, з усім активом та пасивом підприємства, тобто всіма своїми майновими правами та обов'язками поступається в повну власність Абрагаму Абрагамовичу Копу та вірителю Петра Копа вищеназваному Товариству під фірмою «Абрагам Якович Коп — заводи землеробських машин та знарядь». Це підприємство стало правонаступником Гелькера в Товаристві «Металургійний завод томильного чавуну А. Я. Коп та А. Гелькер». За визначену переуступку Гелькер отримав від своїх названих правонаступників тридцять тисяч карбованців [3, спр. 405, арк. 82 зв. — 83]. Через два дні, 16 квітня, завод томильного чавуну стає власністю товариства «Абрагам Якович Коп — заводи землеробських машин та знарядь». Про що було складено ще один договір між: А. Я. Копом, його синами Абрагамом (представником батька), Йоганном та Петром

(представником Товариства). Згідно цього документа А. Я. Коп поступається в повну власність Йоганну та Петру Металургійним заводом томильного чавуну А. Я. Коп та А. Гелькер за 30 тисяч карбованців. Частка Йоганна визначається у розмірі 1/4 частини, а Товариство отримує, відповідно, 3/4.

Товариство «Абрагам Якович Коп — заводи землеробських машин та знарядь (в с. Хортиця, Кічкас та Шенвізе Катеринославської губернії)» було створено у 1910 р. договором від 6 травня. Всього фонд товариства налічував 80 паїв. В процесі приймали участь 10 пайовиків. Це були поселяни-власники, родина Копів — Абрагам Якович Коп (19 паїв), Абрагам, Петро, Йоганн, Давид (по 10) та Генріх (5) Абрагамовичі, дружина «закінчившого імператорський університет з дипломом другого ступеню» Олена Абрагамівна Епп (12), дружина поселянина-власника Маргарита Абрагамівна Вінтер (2), дружина особистого почесного громадянина Катерина Абрагамівна Нібур (2).

Умови створення Товариства були наступними. Засновується повне товариство для продовження та подальшого розвитку придбаних в загальну нашу власність торговельно-промислових підприємств Абрагама Яковича Копа з виробництва та продажу сільсько-господарських машин та знарядь в селах Хортиці, Шенвізе та Кічкасі Катеринославської губернії. Товариство буде здійснювати свої операції під фірмою «Абрагам Якович Коп — заводи землеробських машин та знарядь». В складовий капітал товариства надходить в якості вкладу від усіх товаришів все майно та капітал, вкладені в визначеному 1 пункті підприємства, що надійшли членам товариства від Абрагама Яковича Копа, при чому товариство приймає на свій ризик та відповідальність і всі операції вищеназваного підприємства з 1 серпня 1909 року, будучи таким чином повним правонаступником Абрагама Яковича Копа по зазначеним підприємствам та приймаючи з одного боку все готівкове та домове його майно, що полягає в заводських будівлях, машинах та обладнанні, матеріалах та товарах, касовій готівці, за різними особистостями боргах та інших майнових правах А. Я. Копа по визначеним підприємствам в повному їхньому обсязі. З іншого боку і відповідальність за всі борги по даному підприємству. Сума ж складового капіталу, згідно зі звітами, заводів визначається в два мільйона карбованців. Заводські будівлі — 249 704 крб. 54 коп.: в Хортиці — 45 160 крб., в Кічкасі — 42 087 крб. 79 коп., в Шенвізе — 162 456 крб. 75 коп. Машины, інструменти та інше рухоме майно — 110 743 крб. 93 коп.: в Хортиці — 19 037 крб., в Кічкасі — 17 164 крб. 69 коп., в Шенвізе — 74 542 крб. 24 коп. Матеріали та товари — 431 553 крб. 95 коп.: в Хортиці — 50 598 крб., в Кічкасі — 69 153 крб. 92 коп., в Шенвізе — 311 801 крб. 09 коп. Капіталу готівкового та боргового, без боргів різним особам — 1 207 997 крб. 58 коп.: в Хортиці — 362 640 крб. 27 коп., в Кічкасі — 29 283 крб. 30 коп., в Шенвізе — 816 074 крб. 01 коп.» [3, спр. 405, арк. 26]. Створене товариство мало дворові місця зі складами в Мелітополі, Саратові. За кількістю паїв пропорційно розподілялися голоси, прибутки та збитки. Операційний рік — з 1 серпня одного року по 31 липня наступного. Головна контора Товариства — в с. Шенвізе біля м. Олександрівська Катеринославської губернії. Термін існування Товариства, згідно договору, вважався необмеженим.

Підприємство стрімко розвивалося, укрупнювалося. В 1914 р. Копи створюють Акціонерне товариство «А. Я. Копъ та Гелькеръ», до якого увійшли Торговий дім «Ливариний завод томильного чавуну А. Я. Копъ та Гелькеръ» та Торговий дім «А. Я. Копъ — заводи землеробських машин та знарядь». Перші збори акціонерів цього Товариства відбулися о 9-ій ранку 26 березня 1914 р. за адресою — м. Олек-

сандрівськ, вул. Дачна, буд. № 3 (будинок Копів в Шенвізе — авт.). Були присутні: А. Я. Коп, Й. А. Коп, представники Торгового дому «А. Я. Копъ — заводи землеробських машин та знарядь» — А. Я. Коп, Я. А. Коп, П. А. Коп, Д. А. Коп, Г. А. Коп, М. А. Вінтер, Я. Г. Нібур, Г. Г. Епп, Я. Г. Янц, Я. Я. Коп. Директорами правління були обрані Абрагам Абрагамович та Йоганн Абрагамович Копи, Яків Генріхович Янц. Кандидатами — Петро Абрагамович та Яків Якович Копи, членами ревізійної комісії — Яків, Давид, Генріх Копи, Генріх Епп та Яків Нібур. Акції новоствореного акціонерного товариства розподілялися наступним чином: ТД «А. Я. Копъ — заводи землеробських машин та знарядь» — 105 акцій та 12 голосів, Абрагам Якович Коп — 76 та 12 відповідно, Яків Абрагамович — 40 та 8, Абрагам Абрагамович — 110 та 12, Петро Абрагамович — 40 та 8, Йоганн Абрагамович — 115 та 12, Давид Абрагамович — 40 та 8, Генріх Абрагамович — 20 та 4, Маргарита Абрагамівна Вінтер — 8 та 1, Яків Генріхович Нібур — 8 та 1, Генріх Генріхович Епп — 8 та 1, Яків Генріхович Янц — 15 та 3, Яків Якович Коп — 15 та 3. Після зборів та вирішення всіх формальностей, правлінням АТ «А. Я. Копъ та Гелькеръ» до Олександрівської міської управи було надіслано нотаріально завірнену копію договору Товариства та свідоцтво про те, що усі його акціонери російські піддані [3, спр. 405, арк. 28 — 30].

Незважаючи на неспокійні часи в місті і в країні у 1919 — на початку 1920 р., підприємство продовжувало активно функціонувати. У 1919 р. кошти витрачалися за різними статтями: конторські книги — 605 крб., календарі — 14, поштові марки — 62 крб. 20 коп., гербові марки — 58 крб. 80 коп., страховий збір в товаристві «Волга» за час з 14 січня до 7 листопада 1919 р. — 1464 крб. 09 коп., оренда землі, що була зайнята залізничною гілкою з 14 січня по 23 лютого — 64 крб. В серпні 1919 р. підприємством було сплачено основний державний промисловий податок з основного капіталу — 1125 крб. Цього місяця акціонерами були отримані дивіденди: Товариство А. Я. Коп — 8500 крб., А. Я. Коп — 7600, Я. А. Коп — 4000, А. А. Коп — 11 000, П. А. Коп — 4000, Д. А. Коп — 4000, Г. А. Коп — 2000, Я. Г. Нібур — 800, Г. Г. Епп — 800, М. А. Вінтер — 800, Я. Г. Янц — 2500, Я. Я. Коп — 2500, І. А. Коп — 11 500 крб., що разом становило 60 тис. крб. [4, спр. 41 арк. 149].

У грудні місячні витрати на зарплати робітників склали 35 385 крб. 52 коп., а на оплату електроенергії — 8380 крб. У січні 1920 р. на надання медичної допомоги робітникам та службовцям витратили 4425 крб. 04 коп. [4, спр. 41, арк. 13, 30, 100, 128, 148, 149]. В цей час на заводі працювала профспілка «Металіст», до складу якої входили робітники. З їхньої платні утримувалося 2 % профспілкових внесків. Крім того 4 % від платні працівників знімалося на користь союзу безробітних. В лютому для лікарняної каси було утримано 146 крб. 57 коп. [4, спр. 24, арк. 90].

Після націоналізації заводів більшовиками в листопаді 1920 р., підприємства Копів розташовані на території колишньої Шенвізе значилися під номерами 3 та 13. Під 13 номером — державний завод томильного чавуну треста «Арусельмаш» (Олександрівського районного управління сільськогосподарських машин) [5, спр. 6]. У 1923 р. тут працювали 133 робітники та службовці. З жовтня місяця цього року заводи Копи були об'єднані з підприємствами Леппа та Вальмана (№ 1), Бормана — Шведе (№ 12) і увійшли до складу новоствореного «Коммунара».

В колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею зберігається комплекс матеріалів, що стосуються історії підприємств, власниками яких були представники родини Копів. Це документи, фотографії та речі, які демонструються в експозиції «Економічний розвиток Запорізького краю в другій половині

XIX — на початку XX ст.». Зокрема, один експонат має відношення саме до історії Ливарного заводу томильного чавуну А. Я. Коп і Гелькер. Це змінний жетон-пропуск (В — 149). Виготовлений він з жовтого металу (ймовірно, що це бронза чи латунь). Жетон круглої форми, у верхній частині наскрізний круглий отвір. Від нього, по периметру, напис: «А. Я. КОПЪ. И. ГЕЛЬКЕРЪ». В центрі номер — 19. Діаметр жетону — 4 см. До колекції музею річ надійшла в липні 1970 р., була передана завідуючою відділу історії краю Складанною М. І.

Змінний жетон-пропуск заводу «А. Я. Коп та Гелькер»

Діяльність заводу томильного чавуну «А. Я. Коп та Гелькер» у м. Олександрівську — незначна частка історії промисловості Запоріжжя, однак на прикладі цього підприємства можна уявити собі масштаби роботи подібних заводів, особливості організації виробництва, розмір заробітної плати працівників на початку XX ст.

Бібліографія

1. Список фабрик и заводов России 1910 г.: по официальным данным фабричного, податного и горного надзора [сост. ред. «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов»; Министерство финансов и Министерство торговли и промышленности]. 2-е изд. — Москва (и др.): издано Торговым домом Л. и Э. Метуль и К°, 1910. — СССР, 1034 с.

2. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим княжеством Финляндским // Материалы для фабрично-заводской статистики. — СПб., 1881.

3. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.

4. ДАЗО, ф. 46, оп. 1.

5. ДАЗО, ф. Р-174, оп. 1.

Козыряцкая С. И.

История завода томленного чугуна «А. Я. Коп и Гелькер» в г. Александровске

В статье на основе архивных материалов описывается история основания и деятельность одного из местных чугунолитейных предприятий — завода томленного чугуна «А. Я. Коп и Гелькер», основанного в колонии Шенвизе в 1906 г. Одним из учредителей завода был представитель крупной промышленной династии Александровска — Абрагам Яковлевич Коп.

Koziryatskaya S. I.

The history of the stewed iron plant «A. J. Kop ta Gelker» in Aleksandrovsk

Based on archival materials, the article describes the history of the founding and activities of one of the local iron foundries — the stewed iron plant «A. J. Kop ta Gelker», founded in the Shenwiese colony in 1906. One of the founders of the plant was a representative of one of the largest industrial dynasties of Aleksandrovsk — Abraham Yakovlevich Kop.

**КОРРУПЦИЯ В ОРГАНАХ ВЛАСТИ В НАЧАЛЕ XIX в.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗО)**

В современном мире граждане повседневно сталкиваются с различными проявлениями коррупции в органах власти. Об этой проблеме пишут и журналисты, и юристы, и экономисты, и политологи, и психологи. Каждый из авторов рассматривает это явление со своих позиций, показывая какой урон наносит коррупция экономике государства, как влияет на его репутацию в мире, как сказывается на нравственном и психологическом состоянии общества. Но в работе каждого автора присутствует один общий момент — экскурс в историю. Создается впечатление, что злоупотребление властью существовало на протяжении всей истории человеческого общества. Наверное, первым коррупционером был наиболее сильный охотник, который после удачной охоты отрезал себе от туши лучший кусок и его не осудили за это соплеменники. Человеческая натура такова, что при выборе между личными интересами и общественными, большинство отдает предпочтение личным. В период существования государства, когда общество разделено на тех, кто управляет и тех, кем управляют, если не существует сдерживающих факторов, коррупция становится повсеместным явлением. Особенно если власть имущие хотят собирать со своих подданных как можно больше налогов и при этом как можно меньше израсходовать на содержание чиновников, армии и пр. В XIV — XVI вв. в Российской империи существовала система «кормления», когда человек получал должность в системе государственного управления, а оплату — добывал себе за счет граждан, обращающихся в учреждение. Взятки чиновникам в документах именовались посулом, поминками, почестями и за них не наказывали. И только, когда за вознаграждение совершалось должностное преступление, затрагивающее интересы казны, производилось следствие, посылались грозные указы для отрастки потенциальных нарушителей. Но, несмотря ни на что, взятки брали на всех уровнях. Существовала круговая порука чиновников.

Попытки борьбы с этим явлением делались в период правления Петра I. В первой четверти XVIII в. все виды подношений чиновникам были объединены в одно понятие — взятка. В 1711 г. была создана служба фискалов для выявления по стране случаев казнокрадства и взяточничества. 24 декабря 1714 г. вышел указ «О воспрещении взяток и посулов и о наказании за оное», в котором говорилось «... онеже многие лихоимства умножились между которыми и подряды вымышлены и прочие тому подобные дела, которые уже наружу вышли, о чем многие, якобы оправдая себя, говорят, что сие не заказано было, не рассуждая того, что все то, что вред и убыток Государству приключить может, суть преступления. И дабы впредь плутам, (которые ни во что иное тщатся, точию мины под всякое добро делать, и несытость свою исполнять) невозможно было никакой отговорки сыскать: того ради запрещается всем чинам, которые у дел приставлены великих и малых, духовных, военных, гражданских, политических, купецких, художественных и прочих, какое звание оные не имеют, дабы не дерзали никаких посулов казенных и с народа собираемых денег брать, торгом, подрядом, и прочими вымыслы, какого б звания оные и манеры не были, ни своим, ни посторонним лицом, кроме жалования; також от дел, по чему опреде-

лено, или впредь определится, или партикулярно позволится за Нашею рукою, или всего Сената подпискою. А кто дерзнет сие учинить, тот весьма жестоко на теле наказан, всего имения лишен, шельмован, и из числа добрых людей извержен, или смертью казнен будет. То же следовать будет и тем, которые ему в том служили, и через кого делано, и кто ведали и не известили, хотя подвластные, или собственные его люди, не выкручаясь тем, что страха ради сильных лиц, или его слугитель. И дабы неведением никто не отговаривался, велеть всем у дел будущим к сему указу приложит руки, и впредь кто к которому делу приставлен будет, прикладывать, а в народе везде прибить печатные листы» [1, Т. 5, № 2871, сс. 135 — 136]. Наказания устанавливались вплоть до смертной казни. Привлечение к ответственности предусматривалось не только для должностных лиц, совершивших противоправные действия, но и для взяточдателей. Но на практике наказывали только тех, чьи действия нанесли ущерб интересам государства. Взятки с рядовых граждан по-прежнему рассматривались как компенсация за тяжелое материальное положение. Принятие «Табели о рангах ...», было призвано упорядочить продвижение чиновников по службе и определить размеры их жалованья. Но уже в 1727 г. по предложению князя А. Д. Меншикова отменили жалованье канцелярским служащим, т. е. позволили им кормиться от истцов и челобитчиков.

Во времена правления Елизаветы Петровны в отношении взяточников смертная казнь не применялась, назначалось административное наказание в виде штрафов. Через 20 дней после прихода к власти, Екатерина II подписала указ «Об удержании судей и чиновников от лихоимства», в котором говорилось: «Мы уже от давнего времени слышали довольно, а ныне и делом самым увидели, до какой степени в Государстве Нашем лихоимство возросло, так, что едва есть ли малое самое место Правительства, в котором бы Божественное сие действие суд без заражения сей язвы отправлялося: ищет ли кто места, платит; защищается ли кто от клеветы, обороняется деньгами; клеветет ли на кого кто, все происки свои хитрые подкрепляет дарами. Напротиву того: многие судящие, освященное свое место, в котором они именем Нашим должны показывать правосудие, в торжище превращают, вменяя себе вверенное от Нас звание Судии бескорыстного и нелицеприятного за пожалованный будто им доход в поправление дома своего, а не за службу, приносимую Богу, Нам и Отечеству, и мздоимством богомерзким претворяют клевету в праведный донос, разорение Государственных доходов в прибыль Государственную, а иногда нищего делают богатым, а богатого нищим» [1, Т. 16, № 11615, с. 22]. Поводом для издания этого указа стало донесение о том, что регистратор Новгородской губернской канцелярии Яков Ренбер, приводя к присяге «бедных людей» по поводу вступления на престол царицы, «... рал и за то с каждого себе деньги, кто присягал». За это правонарушитель был отправлен «в вечное житье в Сибирь на работу». При этом отмечалось, что наказание было милосердным, «ибо он за такое ужасное, хотя малокорыстное, преступление, праведно лишен быть должен живота» [1, Т. 16, № 11615, с. 22]. Очередной попыткой избавиться от злоупотреблений в области управления был указ от 15 декабря 1763 г. «О наполнении судебных мест достойными и честными людьми, о мерах к прекращению лихоимства и взяток ...», в котором обращалось внимание на то, что не имея достойной оплаты, чиновники добывают пропитание своей должностью, поэтому «всякий живет только для себя, не помышляя о добре общем». Это приводило к притеснению

и разорению населения. «Под разными вымыслами судей угнетающая бедность к лихоимству побуждала, а невежды отважно поступали на всякое предприятие по предводительству своих подчиненных к приобретению себе корысти. ... вымышляли всякие способы и под разными подтекстами для получения себе пропитания и прибытков, что только на мысль представить можно». При дворе прекрасно были осведомлены о том, что хищения и взяточничество осуществлялись во всех сферах. В указе отмечаются злоупотребления и в выдаче разрешений на вырубку леса, и в получении подрядов на починку дорог, и при выдаче паспортов и квитанций и во многом другом. Для упорядочения административного аппарата были установлены новые штаты и определено жалование для всех чиновников центральных и местных учреждений. Оклады были увеличены в два раза. Жалование стали назначать не по чину, а по должности. При этом предусматривалось, что если после принятых мер кто-либо из чиновников «отважились коснуться лихоимству, взяткам и подаркам к отягощению Наших подданных или просителей по делам стал утеснять, таковой нечестивый и неблагодарный, и яко заразительный член обществу, не только из числа честных, но из всего рода человеческого истреблен будет» [1, Т. 16, № 11988, сс. 457 – 458]. В 1764 г. были введены пенсии, которые назначались только после 35 лет безупречной службы. Во всех указах этого времени подчеркивалось негативное отношение верховной власти к мздоимцам. Акцентировалось внимание на недопустимости взяточничества во время рекрутских наборов и осуществления межевания. Для проверки соблюдения законности в работе чиновников государственных учреждений на местах назначались ревизии, в ходе которых вскрывались нарушения. Еще одним видом контроля была секретная посылка доверенных лиц с целью проверить подозрения руководства губернии. Результаты таких проверок обнародовались путем отправки в местные органы власти сообщений о совершенных преступлениях и понесенных наказаниях. В Государственном архиве Запорожской области сохранилось большое количество подобных документов, которые свидетельствуют о том, что самым суровым наказанием для коррупционеров того времени было отстранение от должности и запрет в дальнейшем занимать места на государственной службе. Работа следственных комиссий могла тянуться годами и закончиться ничем. Последовательности в преследовании взяточничества не было, трон по-прежнему держался на бюрократии, ожидать сознательности чиновничества не приходилось.

Каждый приходящий к власти император пытался внести вклад в борьбу с коррупцией, но при этом на содержание бюрократического аппарата достаточно средств по-прежнему не выделялось. В 1802 г. вышел указ Александра I «Об искоренении лихоимства». Но для того, чтобы это явление прекратило свое существование, необходимо было не только угрожать наказанием, но и обеспечить на должном уровне материальное содержание чиновников. Известный реформатор М. М. Сперанский в 1808 г. писал: «Для большей части людей служба есть промысел, но из всех промыслов она есть наименее прибыточной. Можно положительно сказать, что исполнители наших законов, блюстители суда, порядка и устройства суть нищие». По мнению директора Царскосельского лицея В. Ф. Малиновского: «Это зло неискоренимое в России — по образу ее правления, по воспитанию, недостатку истинной гордости, стыдящейся более низкостью доходов, нежели умеренностью расходов: лучше считают ехать в карете, проданной за тяжбу, нежели с честностью идти пешком. Правительство понуждает

брать взятки определением множества судей с недостаточнейшим жалованием. Правительство искушает честность, оставляя ее в бедности» [2, сс. 250 — 251]. Публикация записок Малиновского в 1915 году свидетельствует о том, что и через сто лет его мысли были по-прежнему актуальны. Менялись правители, а проблемы соблюдения законности в органах власти веками сохранялись. Архивные документы позволяют воссоздать атмосферу, царившую в органах местного самоуправления, дают представление о проблемах, с которыми сталкивались жители края и о том, как их решали.

В конце XVIII — начале XIX в. в Александровске, как и в других городах, существовал выборный орган управления — ратуша во главе с бургомистром. Его и двух ратманов избирали на три года. Городового старосту — ежегодно. Он был главным городским финансистом. В ратуше решались главные проблемы населения: здесь осуществлялась запись в купеческое и мещанское сословие, выдавались свидетельства на подряды, оформлялись паспорта, договоры о найме недвижимости, осуществлялся контроль за иногородними торговцами и промышленниками, организовывались ярмарки, проводилось освидетельствование качества товаров, выдача мер и весов, проводились городские торги, осуществлялось ведение книг учета городских земель и строений, утверждались купчие на недвижимость. Работа этих людей не оплачивалась и была одной из повинностей тяглого населения города. При этом дома бургомистра, ратманов и городского старосты освобождались от постоя в отличие от рядовых граждан. Перед вступлением в должность все они принимали присягу, обязуясь добросовестно исполнять свои обязанности. В награду за беспорочную службу, после окончания срока исполнения обязанностей, бургомистра могли наградить похвальным листом от губернского правления. Но исполнение выборной должности на определенный срок меняло положение человека в обществе. Он ощущал свои особые права и, в зависимости от своих моральных качеств, мог злоупотреблять предоставленной ему избирателями властью. Безвозмездное несение службы, которое требовало отдачи, предполагало наличие у избранных на эти должности людей стабильных источников существования. Поэтому среди членов ратуши встречаем фамилии только состоятельных купцов и мещан. В документах за март 1803 г. бургомистром значится Усатенко, в июле этого же года Годованиченко, в 1804 г. Афанасий Захарин, в июле 1806 г. — он же, 30 апреля 1809 г. снова Афанасий Захарин [3, д. 16, л. 8, 21, 36, 101; д. 64, л. 21]. В конце декабря проводились выборы старосты и сборщика податей, которые подчинялись городской ратуше. В 1810 г. гражданским старостой был Константин Самсыка. 30 декабря 1810 г. на 1811 год старостой был избран мещанин Иван Корсунский, сборщиком податей — мещанин Андрей Филиппов. Вновь избранных приводил к присяге священник Покровской церкви Стефан Малянский. В клятве присягающий обещал верно служить царю, надлежащим образом следовать инструкциям, регламентам и указам, «по совести своей исправлять и для своей корысти, свойства, дружбы и вражды против должности своей и присяги не поступать» [3, д. 67, л. 46].

Естественно, исполнение обязанностей не позволяло по своему усмотрению совершать деловые поездки для заключения сделок, для организации поставок нужных товаров. Поэтому при каждой отлучке из города сотрудники ратуши должны были подать особое прошение на получение разрешения. Об этом свидетельствуют документы. 2 января 1809 г. ратман Фрол Нижегородцев просил

выдать ему паспорт и разрешение на выезд в Харьков и другие города. 20 февраля ратман Евстрат Карапков обращается с аналогичной просьбой. 30 апреля бургомистр Афанасий Захарин попросил дать разрешение на выезд из города по делам бизнеса. В июне Е. Карапкову снова понадобилось отлучиться из города на 28 дней. В августе и декабре — Нижегородцеву [3, д. 64, лл. 2, 8, 21, 24, 33, 35]. В 1810 г. с таким же рапортом обращается городской староста Константин Самсыка [3, д. 69, лл. 9, 11]. В феврале 1811 г. Евстрат Карапков снова исполняет обязанности ратмана и просит предоставить отпуск от заседаний Ратуши в связи с необходимостью отлучиться по делам бизнеса в разные города Екатеринославской и Таврической губерний [3, д. 75, л. 4]. У городского старосты мещанина Ивана Корсунского возникли аналогичные проблемы. В 1818 г. бургомистром в Александровске был купец Емельян Карпушев. В марте, а затем и в мае он просил «уволить от должности на время поездки для решения собственных дел» [3, д. 129, лл. 21, 26].

Так как исправление должностей в ратуше было обязательным, в случае избрания на них, иногда возникали довольно курьезные ситуации. В начале века жил в городе мещанин Иван Загоровский, который зарабатывал себе на жизнь живописью. Но в связи с тем, что, по его словам, г. Александровск был малолюдным, заказчиков было недостаточно, чтобы прокормиться этим ремеслом. Поэтому в 1805 г. он выехал в Павлоград на заработки. Через 13 лет он подал прошение об исключении его из списков мещан г. Александровска и переводе в Павлоград, так как ездить туда-сюда разорительно. Это прошение передали на рассмотрение мещанского общества и получили отказ. Вероятно, претензий по уплате налогов к этому человеку не было, так как мотивом стало то, что, якобы мещанское общество планировало избрать его сборщиком, ибо он не занимал еще никакой должности [3, д. 127, лл. 1 — 6]. Если бы не это прошение никто и не вспомнил бы о бедном художнике.

Люди, которых избирали в ратушу, приступали к исполнению своих обязанностей только после утверждения их кандидатур гражданским губернатором. В 1821 г. бургомистром был избран Алексей Чуйков, получивший 27 из 29 голосов, опередив Афанасия Захарина и Емельяна Карпушева. Ратманами стали Алексей Громов и Василий Бобров [3, д. 132, лл. 88 — 89]. Показательны выборы, состоявшиеся в Александровске в ноябре 1823 г. На пост бургомистра баллотировались кандидаты: Лев Захарин, Афанасий Захарин и Василий Бобров. Большинство голосов набрал Лев Захарин: 31 — за и 4 — против. Список подали губернатору и получили ответ, в котором указывалось, что в списке есть фамилии людей, которые состояли под судом и поэтому по статьям 52 и 86 городского положения они не могут быть допущены к выборам. Документ датирован 18 декабря. Пришлось в городе срочно организовывать новые выборы. Они состоялись уже 22 декабря. Количество выборщиков увеличилось с 35 до 41. Изменился и список претендентов на этот пост. Иван Корсунский набрал 29 голосов, Василий Бобров 25, Алексей Чуйков 20, Афанасий Захарин 14. 28 декабря 1823 г. губернатор утвердил бургомистром Ивана Корсунского. Ратманами стали те же, кто победил и в предыдущих выборах — Павел Кравцов и Дмитрий Симаков. Городским старостой был избран Иван Чорный. К присяге этих людей привели 1 января 1824 г. [3, д. 152, лл. 9, 12, 17 — 22].

Несмотря на то, что выполнение обязанностей в ратуше требовало приложения больших усилий и отвлекало от семейного бизнеса, одни и те же лица снова и

снова стремились править городом. Примером того является Афанасий Захарин, занимавший пост бургомистра не один срок. И, судя по всему, это стремление не было бескорыстным. Кроме того, что люди, работавшие в органах местного самоуправления, имели возможность заключать выгодные контракты, через них проходили все средства, собираемые в виде налогов, торговых сборов и пр. А при той неаккуратности, с которой велись документы в ратуше, финансовые нарушения можно было скрыть без труда. В 1811 г. в екатеринославскую полицию обратился торговец лесом купец Гусев с жалобой на то, что в г. Александровске частный пристав Артюхов потребовал уплатить за продажу леса в городе по 5 коп. с рубля в городской доход. И это сверх того, что купец уже уплатил бургомистру Захарину 400 руб. [3, д. 75, л. 177]. В 1814 г. мещанин Иона Голубовский уехал из города Александровска и долго отсутствовал. Вовремя не выплатил налоги. 10 сентября 1818 г. из ратуши поступило распоряжение разыскать неплательщика и сообщить о месте его нахождения. В результате разбирательства оказалось, что Голубовский отправлял 40 руб. для погашения недоимок в адрес городской ратуши, и эти деньги были получены старостой Синиченко [3, д. 127, л. 16, 19].

Доходы ратуши складывались из сборов с торговцев, сборов за составление договоров, за выдачу паспортов, заверение документов, выдачу разрешений на торговлю (25 – 30 руб.) и пр. [3, д. 69, л. 68, 70, 108, 111; д. 75, л. 23, 29, 66 – 67, 86 – 89, 91, 93, 139].

Известные люди города не упускали возможности получить прибыль даже от продажи канцелярских товаров и прочих нужных вещей для ратуши. В апреле 1812 г. у купца Афанасия Захарина закупили бумагу, сургуч, чернильные орешки, купорос, нитки, иголки, шворки, холстину для пересылки дел, подсвечники, канат для связки пожарных инструментов. А у мещанина Ивана Корсунского — свечи, ведра и пр. [3, д. 82, л. 5].

В 1815 г. из Екатеринославского губернского правления в Александровск поступило представление губернского прокурора Нефедова о продаже в губернском городе недвижимости без совершения купчих крепостей и без платежей в казну пошлины. В документе отмечалось, что в уездных городах совершаются те же злоупотребления. Была затребована информация по этому вопросу от Александровской ратуши. Подобные нарушения отмечались и в ратуше крепости Петровской [3, д. 65, л. 16 – 17, 18 – 26, 30 – 34]. О том, как власть имущие защищали интересы своих сограждан, свидетельствует история семьи одного из жителей этой крепости. В 1795 г. в Петровской крепости умер купец Василий Понявин. Он проживал в крепости с 1774 г. с семьей, братом Василием младшим и престарелой матерью Настасьей. Занимался торговлей, обзавелся здесь движимым и недвижимым имуществом. В бизнесе у него был компаньон — бахмутский именитый гражданин Иван Четвериков. К моменту смерти Понявин был женат вторым браком (жена Елена Алексеевна), имел двоих детей — дочь Екатерину от первого брака и сына Михаила — от второго.

18 мая 1798 г. в Петровской ратуше было открыто дело о разделе имущества умершего купца Понявина между наследниками. Брат Василий младший сообщал, что его невестка Елена через неделю после смерти мужа вступила в сговор с Четвериковым и начала продавать имущество, чтобы получить деньги и лишить родню наследственной части. Четвериков, будучи душеприказчиком умершего, сам начал раздел имущества, не поставив в известность представителей власти. По его мнению, ему должны были отойти: «рыбный завод на Бердянской косе с

домиком, землянкой, солчаком, ледником, курней, баней, рыбником, бондарником, холодильником» и т. п., а также «близ Петровской крепости построенный хутор». Елена Понявина должна была получить второй завод на Бердянской косе с землянкой, холодильником, посудой, рыбником, бондарником, каменный дом в крепости и строения около него. Лотки, неводы, воловьы повозки, всякие деревянные и железные вещи, мастерские инструменты предполагалось разделить поровну. Скот тоже подлежал разделу пополам. Елена продала Четверикову 180 лошадей, получив за них 500 руб. наличными сразу и 1500 руб. он должен был уплатить позже. Мать покойного купца потребовала, чтобы при разделе имущества были учтены интересы детей и им были назначены опекуны [3, д. 16, лл. 24, 26]. В результате были выделены доли матери, брату, дочери. Жене достался рыбный завод с припасами, 170 голов крупного рогатого скота, 53 овцы, 2 верблюда. Деньги в сумме 1300 руб., имевшиеся на момент оформления наследства, забрали в ратушу на хранение. А когда холодной зимой скот погибал от бескормицы, и вдова попросила выдать ей 200 руб. на прокорм животных, ей отказали. Это привело к тому, что поголовье скота сокращалось, Елена Алексеевна вынуждена была делать долги. Позже она узнала, что ее деньги были разобраны по частям чиновниками и вложены в разные коммерческие проекты. В 1799 г. бургомистр Студенников отнял у нее невод, что привело к прекращению вылова рыбы, пару волов. В противоправных действиях участвовали и ратманы Попов и Назаров. Женщина обращалась с жалобами к губернатору, но защиты не получила. Поэтому она попросила назначить опекунов сыну, чтобы он не остался нищим [3, д. 16, лл. 30 — 30 об.]. В сентябре 1800 г. Елена вышла замуж за коллежского регистратора Коңдратьева и в январе 1801 г. родила дочь Татьяну, которую объявили незаконнорожденной, т. к. с момента заключения брака до рождения ребенка прошло недостаточно времени [3, д. 16, л. 566]. 24 апреля 1803 г. женщина умерла. Ее муж, будучи чиновником, понимал, что в сложившейся ситуации, власть имущие могут растащить все, что осталось после смерти женщины, и поэтому обратился в ратушу с просьбой произвести опись ее имущества. Для составления описи откомандировали ратмана Ивана Голищенко и четырех представителей от купечества и мещанства. Фамилия Голищенко встречается среди тех, кто взял деньги наследника в долг под проценты и не вернул. Михаилу Понявину были назначены опекунами петровские мещане Яков Баляба и Алексей Кулишевский, которые управляли имуществом сироты и составляли приходно-расходные документы [3, д. 16, лл. 30 об., 434, 566]. Забота о тринадцатилетнем подростке была возложена на двух крестьян, проживавших при нем [3, д. 16, л. 37]. Опись имущества купца Василия Понявина и жены его Елены была составлена только в 1808 г. Без должного надзора хозяйство пришло в упадок. В графе «Скота рогатого» значилось: наличие коров старых с телятами 4 (стоимость — 124 руб. 75 коп.), коров яловых 9 (126 руб. 30 коп.), быков 6 летних 2 (48 руб. 25 коп.), один бык пятилетний (28 руб. 45 коп.), бугай 3-х летний (14 руб. 25 коп.), бык 3-х летний (14 руб. 50 коп.), два бычка однолетних (11 руб.), 8 телиц (56 руб. 50 коп.). Дом кирпичный из шести комнат был оценен в 360 руб.; лодка деревянная с выходом (190 руб.) хранилась в деревянном амбаре (136 руб.). Среди построек также значились: сарай деревянный с крышей (23 руб. 50 коп.), ледник с накрытым сверху сараем (35 руб.), сарай и баня (32 руб.). Забор со стороны двора был оценен в 28 руб.

В описи мебели значились столы небольшие с ящиками в количестве пяти штук (8 руб. 22 коп.), канапе с подушкой тюфяковой (3 руб. 60 коп.), кровать

деревянная простой работы (2 руб. 80 коп.), 8 стульев с подушкой (17 руб. 10 коп.), 3 стула без подушки (1 руб. 45 коп.), 3 зеркала стеклянных, одно из них с ящиком (16 руб. 55 коп.), 3 комода (13 руб. 20 коп.). В опись были внесены картины в рамах: под стеклом — 9 штук (3 руб. 85 коп.), без стекла — 5 (55 коп.). Портрет императрицы Анны Иоанновны на алебастре был оценен в 2 руб. В доме купца хранилось ружье-винтовка с костяной и медной насечкой и серебряной высечкой на замке (6 руб. 50 коп.).

Посуды в когда-то богатом доме тоже становилось все меньше. Среди оловянной упоминаются тарелки зубчатые, гладкие, блюда, единичные чашки, кружка. Многие предметы были повреждены. Эта группа вещей оценивалась в 48 руб. 15 коп. Медная посуда была представлена казаном, тремя кастрюлями, двумя кофейниками, кофемолкой, молочником, чайником, подносами, рукомойником, ступой с пестом, двумя тазами. К этой же группе причислили и четыре подсвечника. Все эти вещи оценены в 51 руб.

В раздел каменная посуда были внесены: тарелки фаянсовые белые зубчатые — 3 шт. (90 коп.), 2 глиняные, малая и средняя (20 коп.); фарфоровые чашки с блюдцами ветхие — 3 шт., склеенные — 2 шт., фаянсовая — одна (1 руб. 90 коп.). Все имущество было продано за 2658 руб. 99 коп. [3, д. 16, л. 421 — 438 об.].

В 1808 г. купеческого сына Михаила отправили в г. Харьков и определили в обучение промыслу в красную лавку. За получение двух годовых паспортов, проезд в Харьков, обеспечение продуктами и наличными было потрачено 26 руб. Деньги в сумме 1830 руб. были розданы под проценты сроком на один год разным лицам, среди которых и Баляба, и Кулишевский, и Камаев, и Т. и С. Назаровы и многие другие. Суммы были разными от 595 до 5 руб. [3, д. 16, л. 438]. В результате обогатились и опекуны, и члены ратуши.

Прошли годы. Попечителей заменили. А наследник, который в ноябре 1812 г. достиг возраста 21 года и получил право без опекунов распоряжаться своим имуществом, получил отчет за 1811 г. о приходе 744 руб. 65 коп. [3, д. 16, л. 421 — 438, 469, 566, 612, 640]. Дело о растрате имения Понявина рассматривалось Екатеринославской палатой гражданского суда. 15 мая 1813 г. было вынесено решение о том, что, так как наследнику М. Понявину исполнился 21 год в 1812 г, «имение от попечителя петровского мещанина Камаева отдать в полное распоряжение. Освободить от попечительства Камаева» [3, д. 75, л. 129 — 130]. В решении суда речь не шла о наказании виновных, не привлекались к ответственности должностные лица, которые активно участвовали в явном грабеже.

Судьбы сирот и незаконнорожденных детей всегда были печальными. Частыми были случаи убийства младенцев. В 1712 г. Петр I издал указ об учреждении во всех губерниях «гошпиталей», в которые принимать младенцев, рожденных «не от законных жен, дабы вящего греха не делали, сиречь убийства». В 1763 г. указом Екатерины II в Москве был учрежден Воспитательный дом для содержания незаконнорожденных детей и сирот, в строительство которого царица вложила 100 тыс. руб. В 1770 г. такое же заведение открыли в Санкт-Петербурге. Содержался Воспитательный дом за счет пожертвований, «чтоб мероприятие не было ни в малейшее тягостение Ее величеству». Управление осуществлял опекунский совет из шести знатных сановников. Практическую работу выполнял И. И. Бецкой. На содержание Воспитательных домов необходимо было 190 тыс. руб. в год, а пожертвования составляли 70 тыс. руб. Для решения финансовых проблем Воспитательный дом был освобожден от налогов и повинностей, получил право

заниматься коммерческой деятельностью, осуществлять операции с недвижимостью, заводить мануфактуры, учреждать лотереи, вести банковские дела. При заведении была открыта ссудная касса (ломбард) с низкими процентными ставками. Воспитательному дому предоставили право клеймения игральных карт, которые производились на собственном предприятии. Но проблему это не решило. Детей поступало намного больше, чем предполагалось. Средств катастрофически не хватало, смертность среди воспитанников достигала 85 %. Царица отстранила от руководства Бецкого. Отсутствие должного контроля привело к неразберихе в управлении, к нецелевому использованию средств. В ссудной кассе процветали хищения, махинации. Когда преступления выявлялись, дела по ним тянулись годами. Воспитательные дома из-за нехватки средств реорганизовывали свою работу. С 1797 г. столичные Воспитательные дома были переданы под патронат императрицы Марии Федоровны и превращены в официальные учреждения. В них увеличили количество медицинского персонала, ограничили количество воспитанников, остальных детей отправляли в государственные села на воспитание в крестьянских семьях за определенную плату. Однако, как оказалось, деньги использовались не по назначению и сиротам не доставались. Следующим экспериментом стало создание интернатов за городом. Впоследствии обитателям Воспитательного дома стали давать специальное образование, позволяющее по выходе из него находить работу воспитателя, домашнего учителя, фельдшера, канцеляриста, фармацевта, садовода.

Для пополнения средств на содержание сирот в 1798 г. Воспитательному дому было предоставлено право клеймить и продавать карты по всей империи (до 1779 г. клеймением карт занималась Мануфактур-коллегия). Так как денег на скупку всех карт и открытие мануфактур не было, опекунский совет стал отдавать клеймение и продажу карт на откуп. В период с 1799 по 1820 гг. было заключено 5 откупных контрактов. Откупщики имели право самостоятельно нанимать производителей и торговцев, организовывать собственное производство. Полностью или частично откуп мог быть передан другим лицам под надежный залог. В случае обнаружения нелегальных продаж карт, их конфисковали в пользу откупщика. На нарушителей налагали штраф в размере 24 руб. за дюжину. Эту сумму делили между Воспитательным домом и доносителем. Для осуществления контроля за соблюдением правил, откупщик мог рассылать своих представителей, которым местные власти должны были оказывать содействие и покровительство. Созданная система реализации карт была выгодна, прежде всего, откупщикам, заинтересованным в быстрой компенсации средств, уплаченных за откуп и стремящихся получить максимальную прибыль. Этому способствовало, как принято говорить в наше время, использование административного ресурса — представителей органов местного самоуправления, чиновников судебной системы, полиции. Откупщики исполняли роль посредников, осуществляя торговлю картами только в столицах. В остальных губерниях этим занимались приказы общественного призрения, получая 5 % с продаж. При этом вся отчетность состояла в эпизодическом извещении Воспитательного дома о ходе торговли. Подобная практика позволяла без особых затрат получать значительную прибыль. Об этом свидетельствует тот факт, что с 1799 по 1815 г. откупная сумма увеличилась на 285 %. Начинали этот бизнес купцы, но бесхлопотный источник обогащения привлек внимание дворян и уже третий откуп был перекуплен ими на публичных торгах. С каждым новым откупом

социальный статус первого откупщика повышался. Как на практике происходила карточная торговля, рассказывают архивные документы начала XIX века. Первыми получили откуп на торговлю картами в 1799 г. купцы Чеблоков, Кусовников и именитый гражданин Рюмин. Сумма откупа составила 140 тыс. руб. 16 июня 1802 г. опекунский совет императорского Воспитательного дома в Санкт-Петербурге заключил контракт с частными лицами — надворным советником Емельяном Андреевичем Чеблоковым и Вольным именитым гражданином Василием Алексеевичем Злобиным на содержание откупа по всей территории Российской империи. Время действия контракта — 1 апреля 1803 г. — 1 апреля 1807 г. Из получаемой прибыли ежегодно в Воспитательный дом должна была перечисляться фиксированная сумма — 150 тыс. руб. Платежи осуществлялись поквартально. Этот вид деятельности не подлежал налогообложению.

В контракте предусматривалось, что карты могут быть трех разборов (сортов). При назначении цены на товар учитывались его качество и регион, где производилась реализация. В Санкт-Петербурге и Москве одна колода карт 1 сорта стоила 42 коп., дюжина — 5 руб.; 2 сорта соответственно — 32 коп. и 3 руб. 8 коп.; 3 сорта — 20 коп. и 2 руб. 40 коп. В Тобольской и Иркутской губерниях цены были выше: 1 сорт — колода 59 коп. и 7 руб. дюжина; 2 сорт — 5 руб. 80 коп. дюжина; 3 сорт — 37 коп. колода и 4 руб. 40 коп. дюжина. Во всех прочих губерниях цены за дюжину устанавливались следующие: 1 сорт — 6 руб., 2 сорт — 4 руб. 80 коп., 3 сорт — 3 руб. Эти цены были максимальными, превышать их не позволялось. Назначать более низкие цены можно было в течение 3,5 лет. Последние 6 месяцев предписывалось держать максимальные цены, чтобы не навредить тем, кто подпишет следующий контракт.

Печатание карт производили за свой счет откупщики путем заключения договоров с фабрикантами. Печать производилась как на бумаге иностранного производства, так и российского. Карты упаковывались в бумагу определенного цвета с клеймом Воспитательного дома. В качестве клейма использовался герб этого учреждения — изображение пеликана кормящего птенцов, который в римской мифологии символизировал любовь к детям. Откупщики имели право торговать не только новыми картами, но и бывшими в употреблении (они шли по цене 3 сорта). Продажу карт можно было осуществлять в лавках, наемных домах, на ярмарках, при фабриках. Этот вид торговли подлежал регистрации в местной полиции.

В местности, где откупщики не имели своих представителей, они могли передавать свой товар в приказы общественного призрения, откуда их будут отправлять по городам, а выручку — в Санкт-Петербург. При этом 5 % суммы оставляли в этих приказах. Предусматривались отчеты перед Санкт-Петербургским опекунским советом каждые полгода. Чтобы не допустить нелегальной торговли поддельными картами в контракт был внесен пункт о том, что обнаруживший подделку обязан был доложить об этом городничему, в уезде капитану исправнику или земскому суду. Представители власти должны были изъять контрафактную продукцию и средства производства. При этом на нарушителя налагался штраф в размере 24 руб. за каждую дюжину. Эта сумма делилась пополам между Воспитательным домом и донесшим.

Естественно, что два человека не могли контролировать всю работу, поэтому в контракте предусматривалось, что они могут отправлять на места своих смотрителей для недопущения незаконной торговли, для установления контактов

с чиновниками в присутственных местах. Откупщики имели право расширить число членов своей компании, сдавать продажу карт в субаренду.

На момент заключения контракта информация передавалась на места, на городскую полицию возлагалась обязанность оповестить местных купцов и мещан о запрете торговать картами без разрешения откупщика, обывателей о том, что приобретать карты можно только у представителей откупщика.

Если по завершению контракта все заказанные карты не были реализованы, то их скупали для продолжения торговли следующими откупщиками по цене: 1 сорт — 2 руб. 50 коп. за дюжину, 2 сорт — 1 руб. 50 коп., 3 сорт — 1 руб. Объем этих закупок не мог превышать 1/3 части годовой продажи [3, д. 17, л. 10].

К обеспечению сохранности карт относились очень ответственно. На места было разослано «Наставление о нужном предохранении карт от разных повреждений», в котором говорилось: «Карты и от малой сырости портятся, теряют данный им лоск и всю свою доброту и свежесть, делаются неходки, а наконец получают и гнилость. Хранить надо в жилых помещениях, поближе к печи зимой». Складские помещения должны быть сухими, проветриваемыми. Перевозку и хранение карт необходимо было осуществлять в деревянных ящиках, обложенных изнутри плотной бумагой. Охранять при перевозке от осадков [3, д. 17, лл. 25 — 26]. Несмотря на строгие правила, фиксировались случаи их нарушения. При смене откупщиков предпринимались попытки безвозмездно забрать остатки карт, заявить об их порче и непригодности для дальнейшей реализации. Фактически же получить неучтенный товар. В 1807 — 1811 гг. откуп имели коллежский советник и кавалер Оболенский Г. П. и коллежский асессор и московский именитый гражданин Фалеев Д. Ф. Сумма откупа составила 257 тыс. руб.

В небольшом городе Александровске среди занимающихся торговлей, желающих заняться продажей карт не оказалось, хотя с каждого рубля им было обещано по 5 коп. Поэтому, несмотря на то, что карточная торговля отдавалась на откуп частным лицам, о благополучном ее осуществлении предписывалось заботиться местным властям. Бургомистру г. Александровска поступило распоряжение из Екатеринославского приказа общественного призрения об организации содействия компании карточного откупа, так как она будет относиться к этому приказу. 14 марта 1803 г. в Александровскую ратушу из Екатеринославского приказа общественного призрения прислали карты трех сортов и предложили принять без малейшего промедления. Продажу открыть с 1 апреля. Нажим возымел действие и уже в июле 1803 г. бургомистр Годованиченко сообщил, что за апрель — май 1803 г. в Александровске продано карт 1, 2, 3, сорта на 5 руб. 55 коп. Продавцу Кирпе отдано 27 коп. Но продажа идет слабо, купцы не хотят торговать этим товаром, несмотря на то, что откупщики предлагают 10 % [3, д. 17, лл. 22, 36]. В 1803 г. в Александровске продали карт на 22 руб. 95 коп. 12 июля 1804 г. Александровский бургомистр Захарин отправил в адрес приказа 62 руб. 49 коп. за проданные карты. В сообщении от августа 1806 г. говорится о продаже карт на сумму 102 руб. 40 коп. В 1807 г. в городе картами торговал купец Василий Бобров. В марте 1807 г. в Екатеринослав было отправлено 62 руб. [3, д. 17, лл. 1 — 8, 102, 134].

По воспоминаниям старожилов, в начале XIX в., длинные зимние вечера жители г. Александровска, коротали за картами. Из карточных игр были популярны трилистник, дурак, филька. Состоятельные горожане играли «на интерес» т. е. на деньги [4, с. 97].

Судя по всему карточный откуп был лакомым кусочком для предпринимателей и в последующие годы, только совершенствовалась система организации продажи карт в стране с использованием органов местного самоуправления. В мае 1810 г. в Санкт-Петербурге был заключен контракт на карточный откуп с бригадиром князем Михаилом Александровичем Шаховским и полковником и кавалером Федором Николаевичем Петровым-Соловово. В контракте сразу же было оговорено, что карты будут отправляться в Приказы общественного призрения [3, д. 17, лл. 49 – 51]. В 1815 – 1819 гг. откуп получили военный советник и кавалер Татищев В. Е. и подполковник князь Волконский В. М. Сумма откупа составила 400 тыс. руб. Несмотря на то, что с каждым разом все больше денег нужно было уплатить за откуп, желающие его получить всегда находились и не оставались внакладе, изыскивая новые способы обойти правила и обогатиться нечестным путем. Злоупотребления при продаже карт отмечались повсеместно, и поэтому в 1819 г. откупа были отменены и введена государственная монополия на производство и реализацию игральные карты. Только почему-то понадобилось 20 лет, чтобы понять, что государственные органы работают на обогащение частных лиц.

В конце XVIII – в начале XIX в. власть в Российской империи была коррумпирована сверху донизу. В. Ф. Малиновский отмечал: «Губернатор или сам берет, или дает волю брать: по всей России так, за исключением некоторых, соединяющих с честностью трудолюбие и опытность. Великая беда России. Случайность и покровительство. Лишить места ничего не стоит, только захотелось вельможе. Бude нет случая и покровительства, с одной исправностью и честностью не долго усидишь» [2, с. 251]. Вышестоящие чиновники брали взятки за назначение на должность тех, кто им был подчинен. В губернских органах власти председатель казенной палаты получал взятки от уездных казначеев, губернский прокурор – от уездных стряпчих и председателя палаты государственных имуществ, чины губернского правления от служащих городской и земской полиции и т. д. Чиновники низшего ранга возмещали свои расходы на подкуп вышестоящих вымогательством с населения. И все об этом прекрасно знали. С пустыми руками граждане к чиновникам не входили. Подношения в виде денег, товаров, продуктов были основной статьей доходов мелких чиновников, материальное положение которых часто было бедственным. Жалование копииста составляло 1 – 2 руб. в месяц, канцеляриста – 3 – 4, повыгчика – 6 – 8. Часто в местных органах власти жалование этих людей не было фиксированным, средства на него выделялись из общей канцелярской суммы. Между окладами мелких чиновников и высокопоставленных была огромная разница. И, тем не менее, они тоже брали взятки. Но в обществе это явление порицалось, только если размеры взяток выходили за общепризнанные пределы. А лишали должности только тогда, когда брали слишком нагло, не по чину. Такие случаи получали огласку, информация о них поступала в местные органы власти.

Распространенным явлением было хищение казенных денег, мздоимство чиновников по всей стране. Приводим некоторые сообщения, полученные Александровской городской ратушей в 1809 г. 28 февраля 1809 г. Екатеринбургское губернское правление сообщило об осуждении коллежского регистратора Павлусенко за присвоение 98 руб., взысканных с надворного советника Ильяшевского [3, д. 63, л. 19]. В г. Тамбове частный пристав корнет Осип Албичев собирал с домовладельцев поземельный налог и не передавал деньги в городскую

думу. Его отстранили от должности и запретили впредь принимать на службу [3, д. 63, л. 41]. В 1809 г. Нежинский поветовый казначей титулярный советник Шрамченко был уличен в хищении казенных денег в сумме 11 100 руб. Наказание понес не только виновный, но и те, кто знал о преступлении и не донес [3, д. 63, л. 47]. Из Кавказского губернского правления в 1809 г. сообщалось о том, что Александровский уездный казначей 12 класса Храбрин совершил растрату 644 руб. 33 $\frac{3}{4}$ коп. [3, д. 63, л. 79]. Волчанский городничий, коллежский асессор Петр Садилов притеснял купца Петра Пономарева — брал от него «подарки». За что понес наказание, был «отрешен от должности с тем, чтобы впредь в таковые определяем не был» [3, д. 63, л. 21]. В марте 1809 г. в Воронежской губернии Павловский соляной пристав Чернопятков за недовес соли, вымогание взяток был оштрафован и уволен [3, д. 63, л. 31]. В это же время в Уфимском земском суде дворянский заседатель подпоручик Степан Киржатский был отстранен от исполнения обязанностей за притеснения и взятки [3, д. 63, л. 35]. В Вологодской губ. Тотемский исправник титулярный советник Михаил Кобисин брал взятки с крестьян [3, д. 63, л. 69]. В Казанской губернии земский исправник, дворянский предводитель, городничий были уличены в противозаконных поборах, злоупотреблении служебным положением [3, д. 63, л. 81]. В Томской губернии Кузнецкий городничий коллежский асессор у мещанина Иванова забрал двух лошадей, у мещанина Виктовника — 4 бревна, у мещанина Недорезова увел лошадь, жену канцеляриста Куревского высек без суда, отпускал подсудимых крестьян без поручительства. Отстранен от дел, запрещено впредь занимать какие-либо должности [3, д. 63, л. 139].

В начале XIX в. в южных городах в органах местного самоуправления средства на содержание ратуши и жалование канцелярским служащим выплачивалось за счет казны. В 1804 г. Александровской городской ратуше было предложено дать раскладку на содержание по ратуше. На заработную плату секретарю предусматривалось 200 руб., канцелярским служащим — 80 руб., на сторожей, ремонт, дрова, сургуч, бумагу, чернила, кремь, трут и пр. — 125 руб. [3, д. 37, л. 1, 4]. Содержание ратуши было возложено на жителей города, в том числе дворян, которые здесь имели 22 домовладения. В феврале 1810 г. от них последовали жалобы на то, что с ними не согласовали сумму налога. В 1810 г. на содержание ратуши купцы города Александровска уплатили: Афанасий Захарин — 122 руб. 50 коп., Марк Усатенко за двоих — 10 руб. 12 коп., Лев Захарин — 14 руб. 12 коп., Алексей Чуйков — 14 руб. 12 коп., Павел Карпушев — 20 руб. 16 коп. [3, д. 69, л. 1 — 4].

Для работы ратуши на сентябрь — декабрь 1809 г. приобрели: бумагу белую, серую, сургуч двух видов, нитки и иголки для сшивки дел, серу, трут, купорос для чернил, шнурок шелковый для книг, холст для оборачивания книг, шворки для связывания дел, доски и стекло для изготовления окна, крючки, кольцо медное, свечи. Выделялись деньги и для оплаты выполненных работ — за починку бочек, за обмазку стен и ремонт сарая в полиции, за камыш и бурьян для отопления полиции и тюрьмы. Годовые оклады служащих составляли: секретарю Василию Ахтырскому — 200 руб., повытчику Павлу Ахтырскому — 100 руб., писарю Пантелеймону Бутенкову, сторожу Лукиану Кунтсану — 25 руб., частному приставу Емельяну Максимову — 200 руб., 3 десятским — 50 руб., палачу, в уезде назначенному Степанову — 4 руб. Общая сумма — 654 руб. [3, д. 69, л. 32 — 33, 40]. Несмотря на низкие оклады служащих, желающие занять эти должности, всегда находи-

лись. Кто-то рассчитывал на получение подношений от граждан, а кто-то мечтал сделать карьеру. Иногда в должность принимали без чина — с испытательным сроком, после которого следовал чин копииста. На получение следующего чина можно было рассчитывать после трехлетней выслуги и при условии добропорядочного поведения и отсутствия наказаний. Для этого городские власти посылали соответствующее ходатайство в губернское правление, которое имело право повышать в чинах. При благоприятных условиях, в том числе при наличии вакантных более высоких должностей, приказные служители могли дослужиться до чина коллежского регистратора, который давал право личного дворянства. В Александровском уездном суде служили дворяне — коллежские регистраторы Николай Столица и Наум Хорунженко, канцелярист Иван Писаренко. Когда встал вопрос о повышении этих людей по службе, Хорунженко и Писаренко получили отличные рекомендации. Столице отказали, так как от роду «ему было всего 17 лет и до обер-офицера он еще не дослужился» [3, д. 126, л. 14].

В 1810 г. в канцелярские служащие в Александровскую ратушу был принят коллежский регистратор Михаил Ковалевский, который ранее служил в Павлоградском земском суде. В феврале 1810 г. он написал прошение о принятии на службу канцелярским служащим. 3 ноября 1810 г. пришел указ из gubernского правления о том, что, так как Александровская ратуша имеет потребность в канцеляристе определить на это место Ковалевского [3, д. 67, лл. 17, 21 — 23].

Показательна карьера одного из чиновников. Многие годы в Александровске работал Иван Ильич Яшников. Гражданскую службу он начал в возрасте 15 лет в должности копииста. Его продвижение по службе было весьма успешным. Чин коллежского регистратора он получил 31 декабря 1807 г. [3, д. 100, л. 18]. Служил в уездном земском суде, в городской ратуше. В документах 1812 г. упоминается секретарь ратуши — губернский секретарь И. Яшников. В 1813 г., имея выслугу, чиновник был представлен к повышению. В характеристике говорилось, что ведет он себя честно и добропорядочно. В 1814 г. в чине коллежского секретаря он получал оклад 200 руб. в год. За повышение взималась официальная плата через уездное казначейство [3, д. 87, лл. 41, 45, 47; д. 97, л. 37]. В 1818 г. этот чиновник служил в Александровском уездном суде в чине титулярного советника [3, д. 133, л. 3].

Учреждениями, где могли найти себе место службы чиновники, в Александровске были уездное казначейство, уездный суд и городская ратуша. Но в ратуше в штате были должности только секретаря, повытчика и его помощника. Вероятно, поэтому служащие периодически меняли место службы. В 1816 г. в уездном суде работали коллежский секретарь Иван Яшников, губернский секретарь Михаил Куц, коллежские регистраторы Николай Жерлицын и Алексей Богаевский, губернский регистратор Иосиф Удовицкий, канцеляристы Николай Гросс и Иван Шахов [3, д. 110, л. 31]. В 1818 г. секретарем Александровского уездного суда был назначен Иван Хоменко, имевший длинный послужной список. Службу он начал в Екатеринославской палате уголовного суда в 1804 г. канцеляристом. В 1810 г. — получил чин коллежского регистратора. В 1812 г. — был назначен в контору опекунов Новороссийских иностранных поселенцев. В 1813 г. назначен столоначальником первого и второго столов и произведен в губернские секретари. В 1815 г. — в коллежские секретари. 17 мая 1818 г. — назначен секретарем Александровского уездного суда. В этой должности он прослужил пять лет и характеризовался как усердный, деятельный, добропорядочный,

похвального поведения. В декабре 1819 г. получил повышение — чин титулярного советника. 13 октября 1821 г. представлением Екатеринославского губернского правления был уволен с должности (к сожалению, причины в послужном списке не указаны). Но уже в июле 1822 г. Иван Хоменко, по его прошению, был принят на должность секретаря Александровской городской ратуши [3, д. 147, лл. 16 — 22]. В этом же году канцелярист ратуши Павел Богаевский, по его просьбе, был переведен в суд с хорошим аттестатом. В Александровской ратуше с 1811 г. в должности подканцеляриста начал службу Максим Кащенко. В 1813 г. он уже канцелярист, в 1815 г. — поветчик. В 1817 г. — получает чин коллежского регистратора, а в 1819 г. увольняется по собственному желанию. Но уже в следующем году возвращается в Александровскую городскую ратушу на должность поветчика. В это время на место канцелярского служащего приходит Николай Ракович [3, д. 174, лл. 2, 5].

Чиновники, служившие в Александровске, были выходцами из разных сословий. Иван Хоменко и Максим Кащенко — дворяне, не имевшие крестьян, Иван Яшников — выходец из старшинской семьи, Ракович — сын сотенного атамана.

В архивных делах обращает на себя внимание большое количество повторяющихся документов, исполненных небрежно, с помарками, исправлениями, неправильным написанием фамилий. Этим грешат даже финансовые отчеты, статистические материалы. Уровень грамотности чиновников того времени оставлял желать лучшего. Вероятно, поэтому сначала документ исполнялся в черновом варианте, а потом, после проверки и правок, переписывался на белом. Естественно это увеличивало количество использованной бумаги в делопроизводстве. В отчете о расходовании средств на нужды ратуши всегда указывается количество бумаги белой и серой.

Но не все чиновники добросовестно исполняли свои обязанности. 2 — 6 октября 1810 г. по требованию Александровской ратуши решением земского суда был доставлен секретарь коллежский регистратор Казьмин, который уклонялся от выполнения своих обязанностей. Суд пытался его отыскать, но он прятался, изворачивался, ссылаясь на болезнь. В ратуше потребовали, чтобы недобросовестный чиновник привел в порядок дела и сдал их в архив. Прием дел возложили на поветчика ратуши Ахтырского под наблюдением секретаря Кахтберского. Чтобы чиновник не сбежал из города, полиция должна была взять его под надзор [3, д. 67, лл. 34 — 35].

В Александровске был отстранен от должности и предан суду за разные упущения и неисправности титулярный советник Клименко. Он занимал должность Земского исправника. На его место приняли ранее служившего в армии в чине майора Козьму Емковского с переименованием его в коллежского асессора [3, д. 67, л. 36].

Подобные случаи отмечались по всей стране. Вот только некоторые примеры. В 1809 г. Харьковский протоколист уездного суда коллежский секретарь Степан Кулишевский утратил разные документы из дел. По этому делу было принято решение: «впредь ни к каким должностям не определять и не выбирать» [3, д. 63, л. 67]. В Саранском земском суде исправник Сыропятов и заседатель Зверев за «неупотребление надлежащей деятельности к изловлению оказавшихся в тамошней округе грабителей» были «отрешены от должности» [3, д. 63, л. 135]. На иркутской казенной фабрике директор коллежский асессор Иван Кох плохо

выполнял обязанности. Обнаружено хищение денег. Резолюция на документе была следующей: «Исключить из службы, яко безнадежного и впредь не принимать» [3, д. 63, л. 125]. Городничий г. Омска секунд-майор Александр Загибалов перекупал у подрядчиков, поставлявших зерно в казенные склады, и продавал от себя, без уплаты за провоз. К тому же брал взятки [3, д. 63, л. 119]. В г. Ромны Полтавской губ. городничий коллежский ассессор Иван Савицкий был осужден за слабое отправление должности, неисполнение распоряжений свыше и другие прегрешения [3, д. 63, л. 123].

Среди чиновников частым явлением было пьянство. В Пензенской губ. в Инсарском уездном магистрате в судейской коморе уездный стряпчий Федулов во время драки разбил зеркало. Члены магистрата бургомистр Гридин и ратман Учманов дебоширили в пьяном виде. Кроме того Гридин еще и утаивал деньги, полученные за выдачу паспортов. Наказание — «Впредь в должности не определять и не избирать» [3, д. 63, л. 49]. В Вятской губ. в Уржумском уезде титулярный советник Алексей Чувин, будучи в должности городничего, в пьяном виде арестовал секретаря земского суда Гашанова и посадил его на цепь [3, д. 63, л. 66]. В Ярославле коллежский регистратор Алексей Сатин был замечен в пьянстве и грубости [3, д. 63, л. 95].

Беззаконие творилось в судах. Невинных объявляли преступниками. Взятки помогали помещикам скрыть жестокое обращение с крепостными. В судах нужные показания получали путем физического воздействия. В Кологривском земском суде Костромской губернии исправник поручик Иван Френев истязал крестьян, подозреваемых в краже [3, д. 63, л. 83]. В Тамбовском земском суде дворянский заседатель Кутузов был лишен должности за то, что скрыл наличие следов побоев на теле умершей крестьянки Ивановой, которые были нанесены ей помещицей Маврой Дуловой [3, д. 63, л. 105]. В Рязанской губернии отставной майор Зильбергарт за жестокое обращение с людьми был лишен чина штаб-офицера и права управлять имениями — своим и жены. Была назначена опека. И это произошло только тогда, когда по его приказу крестьянку Андрееву засекли до смерти [3, д. 63, л. 165].

Злоупотребления представителей власти отмечались и во время призывной компании. Об этом свидетельствуют царские указы XVIII — начала XIX в. В указе Петра I от 20 февраля 1705 г. определялось наказание наборщикам рекрутов, которые брали взятки: «А посыльщикам о том в наказных памятях писать с великим подкреплением, под опасением смертныя казни, чтоб они в высылке сроков не давали и ни от чего взятков не имели, и обид и налогов и грабежей отнюдь не чинили» [1, Т. 4, № 2036, сс. 292 — 293]. В указе от 24 сентября 1733 г. «О наборе рекрут для укомплектования армии, гарнизонов, Адмиралтейства и флота ...» приводится информация о наказании капитана Аладченинова и его подчиненных за злоупотребления во время рекрутского набора 1731 г. в Вологодской провинции. Взяточники были наказаны по приговору военного суда. Капитан был лишен офицерского чина, выпорот кнутом, ему вырезали ноздри и выслали пожизненно на каторгу. Подчиненные были наказаны шпицрутенами и лишены чинов. Но даже такие примеры не останавливали взяточников. В Указе говорится: «Однако ж ни же таких указов, ни действительной экзекуции не страшась, как известно есть, в наборах рекрутских от приемщиков чинятся плательщикам разные приметки и волокиты, и вымогают таковы мундиру, которой принуждены покупать дорогими ценами; также берут деньгами и

съестным харчем взятки, не рассуждая о том, что невидимый вред и разорение государственное от того происходит. Того ради сим указом объявляется и накрепко подтверждается, чтобы никто плательщикам взятков никаких, какого б звания и под каким предлогом ни было, приемщикам штаб и обер-офицерам и их подчиненным не давали; а напротив того, они приемщики и подчиненные их своими вымыслами того не домогались и рекрут принимали и отписи давали безволокипно, не продерживая больше трех дней, как о том прежние наши указы и плакат повелевают». Контролировать исполнение указа на местах должны были губернаторы и воеводы. Если, имея информацию о допущенных нарушениях, эти чиновники не давали ход делу — их должны были привлекать к ответственности за соучастие в преступлении [1, Т. 9, № 6490, сс. 216 — 218]. Российская армия комплектовалась путем проведения рекрутских наборов. Во время 73 рекрутского набора в 1802 г. поставляли 2 рекрутов от 500 человек, в 1804 г. — 1 от 500. Количество призывников зависело от потребностей армии в данный момент. В 1806 г., в связи с угрозой войны с Наполеоном, количество набираемых рекрутов было увеличено до 5 человек с 500. В 1812 г. это количество увеличили до 20. Во время проведения рекрутских наборов представители власти часто действовали не по закону, а в интересах тех, кто мог уплатить за решение вопроса. В архивных делах сохранились интересные документы, позволяющие представить, как организовывалась призывная компания в 1812 — 1814 гг. в г. Александровске, как менялись в ходе войны требования к физическому состоянию рекрутов, и как состоятельные горожане находили возможность помочь своим детям избежать призыва.

2 февраля 1812 г. от мещанского общества г. Александровска на действительную службу было отдано четыре ратника. Для их прокорма провиантмейстеру, избранному от дворянства, Лисаневскому передали 50 пудов муки, 25 фунтов 5 четвериков пол гарнца круп, 1 пуд 8 фунтов соли. Дополнительно от города поступило пожертвование в виде муки ржаной, 8 четвертей 4 четвериков сухарей, 1 четверика 7 гарнцев пшена [3, д. 80, л. 2].

24 марта 1812 г. последовал указ Александра I о поставке в течение месяца 2 рекрутов с 500 душ. Главным требованием к призывникам было крепкое здоровье. Освобождались от призыва члены семей участников оспопрививания и шелководов. В семьях из 3 — 4 душ, где старший сын женат, а остальные не зрелые — очередь призыва отодвигается на последующие годы. Многосемейные не должны были уклоняться от призыва [3, д. 79, лл. 4, 8].

После начала войны 10 июля 1812 г. Александр I обратился к народу с воззванием о формировании народного ополчения, в котором говорилось: «Да встретит он (враг — авт.) в каждом дворянине Пожарского, в каждом духовном Палицына, в каждом гражданине — Минина!». Александровской Ратуше предлагалось отправить в ополчение по одному ратнику с 25 душ населения. Десятую часть должны были составить конники. В кавалерию предлагалось брать преимущественно казаков, которые имели опыт верховой езды. Требования к ополченцам были следующими: возраст от 20 до 50 лет, пригодность по состоянию здоровья, способность к несению службы. Местные власти должны были позаботиться об экипировке и обуви, соответствующих времени года. При них должен был быть запас сухарей на 10 дней и трехмесячный провиант. О вооружении говорилось: «кто, какое приготовит». Конников должны были выставлять помещики, имеющие от 100 душ крепостных. В Екатеринославской губернии из Екатеринославского

уезда в кавалерию должны были поступить 35 человек, из Верхнеднепровского — 70, из Новомосковского — 80, из Павлоградского — 100, из Бахмутского — 80, из Славяносербского — 80, из Александровского — 35, из Крестовского — 20. Мелкопоместные и беспоместные дворяне, чиновники не могли выставить к призыву рекрутов.

От 384 мещан г. Александровска на службу было отправлено 14 пеших и один конный. Это были: Александр Соколовский, Павел Черненко, Семен Позняков, Кирилл Белов, Илья Дементьев, Ефим Збарах, Иван Рыбников, Михаил Лепехов, Трофим Клевцов, Аврам Черник, Макар Гринченко, Михаил Гетман, Семен Шкварц, Александр Гагарин.

По указу от 18 июля 1812 г. государственные и удельные крестьяне в тех губерниях, из которых составляется временное внутреннее ополчение, «не участвуют в оном, но представляются для обыкновенного с них набора рекрутов по установленным правилам» [3, д. 80, лл. 114, 116, 123 — 124, 127 — 128, 131 — 132, 139].

31 ноября 1812 г. последовал новый указ царя, в котором делалась попытка мотивировать очередной набор рекрутов: враг бежит из России, но нужно для установления прочного мира иметь достаточно многочисленное войско. Надо уменьшить власть врага над другими народами, которые он понуждает служить ему из страха. «Пространная, богатая, миролюбивая Россия не ищет завоеваний. Не алчет чужих сокровищ, не дерзает присвоить себе Богу единому приличной власти располагать престолами царей. Она желает только спокойствия и тишины каждому и всем» [3, д. 81, л. 3]. Но на территории Новороссийской губернии провести рекрутский набор в декабре 1812 г. не удалось по причине разразившейся эпидемии чумы. Призыв отложили на время, но наметили кандидатуры. Помещикам и обществам, от которых поступают рекруты, было предложено приготовить сукно для пошива мундиров. С еврейского населения взыскивали по рекрутскому набору по 8 рублей с души. В г. Александровске было собрано 48 рублей в 1812 г., в сентябре 1813 г. — 64 руб.

31 января 1813 г. был объявлен очередной рекрутский набор. Для освидетельствования рекрутов привлекали армейских и вольнопрактикующих врачей. Требования к здоровью призывников значительно понизились. В этот призыв попадали мужчины в возрасте от 18 до 40 лет, ростом не ниже 2 аршинов и 2 вершков. В инструкции о проведении осмотра указывалось, что нельзя браковать редковолосых, разноглазых и косых (если зрение позволяет им прицеливаться ружьем), не имеющих бельма или пятна на левом глазу — лишь бы правый глаз был здоров, заик и косноязычных — лишь бы мог сколько-нибудь объясниться. Отсутствие боковых зубов также не было причиной освобождения от службы — «лишь бы были передние для скусывания патронов». Признавали годными к службе и людей с «маловажными на черепе наростами, чтобы не мешали носить кивер», с недостатком одного пальца на ноге, имеющих на левой руке один какой-либо сведенный палец, чтоб не мешал заряжать и действовать ружьем. Считали пригодными даже кастратов, если они были здоровы. В документе предписывалось медикам обращать внимание на возможных симулянтов, которые могут жаловаться на склонность к чахотке, каменную болезнь, удушье, мышечные опухоли, расширение жил, проказу, темную воду, направление ресницы в глаз, заячий глаз, истечение гноя из уха, тугой слух, застарелые завалы, застарелый почечуй — чаще от притворства, чем от истинных причин.

Для обмундирования рекрутов, поставляющая их сторона должна была обеспечить холстом, сукном хорошего качества из овечьей шерсти. Пошив вещей осуществлялся в местах приема рекрутов. Обмундирование солдата состояло из кафтана солдатского покроя с обтяжными пуговицами и стоячим воротником, панталон суконных на холстяной подкладке, суконного галстука с манишкой, суконного ранца для поклажи, фуражки, одной пары новых сапог твердой кожи, дегтем смазанных с подвертками летними и зимними, рукавиц, двух рубаш, двух портков, шинели такого же сукна, как и кафтан [3, д. 81, лл. 1, 5, 28, 31 – 32; д. 78, лл. 15, 17].

Война продолжалась, требовались все новые материальные и человеческие ресурсы. 8 сентября 1813 г. последовал новый указ о проведении очередного рекрутского набора. С 15 сентября до 15 ноября необходимо было с каждых 500 душ, учтенных во время 6-й ревизии, предоставить по 8 рекрутов. Призыву подлежали мужчины не моложе 19 и не старше 40 лет. Из набора исключались малороссийские казаки Полтавской и Черниговской губерний, поставившие особые казачьи полки.

30 сентября 1813 г. вышло распоряжение, по которому разрешалось рекрутов заменять лошадьми. Вместо одного рекрута предлагалось предоставить лошадей: кирасирских – 4, драгунских или конноегерских – 5, гусарских или уланских – 6. Возраст животных должен был быть от 5 до 8 лет. К состоянию лошадей требования были высоки: кирасирские должны были быть не ниже 2 арш. 2 вершков, драгунские и конноегерские – не ниже 2 арш. 1 вершка, гусарские и уланские – не ниже 2 арш. Животные должны быть здоровыми, не острокопными, не кривоногими, не косолапыми, не фризowymi. Шерстистость могла быть разной. Жеребцов не принимали [3, д. 78, лл. 2, 20]. Это положение действовало до 13 февраля 1814 г., когда распоряжением комитета министров прекращен прием лошадей вместо рекрутов [3, д. 78, л. 97].

Городские власти приступили к выполнению указания. В октябре от александровских ремесленников-цыган в рекруты должен был поступить Фурсенко Лукьян Демьянович 19 лет. В документах указывалось описание внешности призывника: рост 2 аршина 3,5 вершка, волосы, борода и усы черные, глаза карие, лицом чист. Неграмотен. 6 ноября 1813 г. от мещан г. Александровска в рекруты записаны Александр Гагарин, Павел Черненко, Семен Поздняков, Павел Тарабарин. При этом о первых трех кандидатурах речь шла в 1812 г. В декабре список пополнен новыми фамилиями. Нижегородцев Егор Дмитриевич 26 лет. Описание внешности призывника: рост 2 аршина 4 вершка. Волосы и усы светло-русые, лицом чист, глаза – светло-карие. Грамотен – умеет читать и писать. Мисенко Григорий Филиппович 19 лет. Рост – 2 аршина 2 вершка. Лицо рябоватое, волосы светло-русые, глаза серые. В мае 1814 г. в рекруты были сданы мещане: Видуев Павел Лукьянович 22 лет. Рост 2 аршина 5 вершков. Волосы темно-русые, глаза серые, лицом чист. Читать и писать умеет. Лесенко Феодосий Григорьевич 18 лет. Рост – 2 аршина 4 вершка. Светло-русый, глаза серые, лицом чист. Неграмотен [3, д. 78, лл. 30, 50, 81 об., 111].

Иногда вместо того человека, очередь которого подошла отправляться на службу, предлагалась кандидатура другого. Так 28 декабря 1813 г. на заседании Ратуши рассматривался вопрос о призыве Тимофея Бурминского. Семья предложила вместо него отправить в рекруты одинокого родственника Антона Бабенко, который дал согласие на это. Члены ратуши согласились на эту замену

[З, д. 78, л. 77]. Иногда кандидаты в рекруты скрывались от призыва. 5 марта 1814 г. поступила информация о том, что мещанин Павел Беляшкевич, подлежащий призыву, сбежал, и место его нахождения известно не было. Также скрывались с просроченными паспортами Михаил Майстров, Павел Видуев, Иван Куличок. Первые два обитали в Таврической губернии и третий — в Херсонской или Полтавской [З, д. 78, л. 101].

Купечество г. Александровска приняло участие в сборе средств в поддержку армии. Афанасий Захарин пожертвовал 120 руб., Емельян Карпушев — 100 руб., Лев Захарин — 75 руб., Фрол Нижегородцев, Евстрат Карапков, Алексей Чуйков — по 50 руб. Алексей Граков пожертвовал 50 руб. и 5 четвертей муки. Эти сведения сообщались городской ратушей в ответ на запрос гражданского губернатора от 31 августа 1816 г. о купцах, которые «пожертвовали и принесли отличные услуги при минувших военных обстоятельствах», чтобы рассмотреть вопрос о награждении бронзовой медалью на ленте Ордена Святой Анны на основании указа от 30 августа 1814 г. [З, д. 108, л. 13]. Состоялось ли награждение, к сожалению не известно.

Читаешь архивные документы двухсотлетней давности и понимаешь, насколько живучи традиции коррупции в обществе. Менялись правители, менялся общественный строй, люди переживали революции и войны. Создано новое государство, провозглашено равенство всех граждан перед законом, но, как и в былые времена, люди сталкиваются с коррупцией во всех сферах. И явление это приобрело всеобъемлющие масштабы. Воруют чиновники всех рангов (и чем выше занимаемая должность, тем большим аппетитом они отличаются). А к суду, перед которым, якобы, все равны, привлекают мелких воришек. Поэтому ворующие миллионами относятся к разряду уважаемых людей, умеющих жить, а укравшие кусок хлеба — преступники, которые должны сидеть в тюрьме. Накануне каждых выборов происходит «активизация» борьбы с коррупцией. Средства массовой информации обнародуют факты, разоблачающие нелицеприятные деяния находящихся у власти, чтобы подготовить почву для победы на выборах следующих. Журналисты, которые искренне верят в то, что можно победить коррупцию и делают для этого все возможное, в результате расстаются не только с иллюзиями, но часто и с жизнью. Другие же на волне борьбы с коррупцией, получив доверие избирателей, становятся депутатами. И тут начинаются удивительные превращения. Акценты в их речах смещаются, и вместе с этим резко возрастает благосостояние вчерашних борцов и их домочадцев. И все повторяется вновь. Чиновники сетуют на низкую заработную плату и при этом в собственности их семей находятся целые автопарки дорогих автомобилей. Процветает кумовство, столетиями сохраняется принцип «ну как не порадовать родному человечку». Имея такое окружение намного проще растаскивать бюджетные средства, собранные с налогоплательщиков. Граждане платят налоги и надеются, что эти деньги будут израсходованы по назначению: на образование, на здравоохранение, на развитие учреждений культуры, туристическую отрасль, на строительство дорог и многое другое, что должно гарантировать цивилизованное государство своим гражданам. В первую очередь это, конечно же, безопасность каждого человека и всего государства. Но когда возникла угроза суверенитету Украины, оказалось, что даже для того, чтобы одеть, обусть, нормально накормить наших солдат понадобилась помощь гражданского населения. А куда же уходили средства, выделяемые на оборону? Как это похоже на то, что происходило в Российской империи: тотальное

казнокрадство, а когда приходит враг — надо напомнить народу о патриотизме, создать ополчение, увеличить рекрутский набор, как было в 1812 г. Или в период Крымской войны — процветающее воровство чиновников и героизм солдат и офицеров, бескорыстная помощь населения. Примером может служить организация, как сейчас бы назвали волонтерского движения в менонитских колониях. Колонисты собирали продовольствие и отправляли обозы в Крым. Оттуда вывозили раненых и выхаживали их у себя в домах. Масштабы этого движения были таковы, что даже в Англии и Франции в газетах эти обозы называли менонитской железной дорогой.

29 лет тому назад Украина стала самостоятельным независимым государством. Казалось бы, теперь в стране все должно измениться. Но, к сожалению, многие политики пытаются убедить народ, что история страны до 1991 г. не имеет никакого отношения к современному государству. Они забывают о том, что только доскональное изучение истории позволяет проследить истоки того или иного явления в жизни общества и хотя бы попытаться привнести элементы порядочности в среду чиновничества. Ну а пока в этой области все очень печально.

Библиография

1. ПСЗРИ, Собр. I, 1649 — 1825.
2. Малиновский В. Ф. Размышления о преобразовании государственного устройства в России. 1803 г. // Голос минувшего. Журнал истории и истории литературы. (Год издания III) [под ред. С. П. Мельгунова и В. И. Семевского]. — М.: Типогр. Т-ва Рябушинских, 1915. — № 10, октябрь. — С. 239 — 264.
3. ГАЗО, ф. 1, оп. 1.
4. Новицкий Я. П. История города Александровска, (Екатеринославской губ.) въ связи съ исторіей возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи. 1770 — 1806 г. — Екатеринославъ: Типографія Губернскаго Земства, 1905. — 176 с.

Чайка О. В.

Корупція в органах влади на початку XIX ст. (за матеріалами ДАЗО)

В статті розглядається проблема корупції в органах місцевого самоврядування, хабарництва чиновництва, використання адміністративного тиску для збагачення приватних осіб. Документи з фонду ДАЗО дозволяють на конкретних прикладах розкрити особливості взаємодії чиновництва та пересічних громадян в м. Олександрівську, в Петровській фортеці та різних регіонах Російської імперії.

Chayka O. V.

Corruption in the authorities at the beginning of XIX century (after materials of the State archive of Zaporizhzhia region)

The problems of corruption in the local governments, bribery of officials, use of administrative pressure for private persons enrichment are examined in the article. The features of interaction of officials and ordinary citizens of Oleksandrivs'ka fortress, Petrovs'ka fortress and different regions of the Russian empire are revealed by specific examples from the documents of State archives of Zaporizhzhia region fund.

Кравчук П. П.

**НОВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ м. ОЛЕКСАНДРІВСЬКА У 1830-х рр.:
ЛИСТ ОКРУЖНОГО НАЧАЛЬНИКА ПАЛАТИ ДЕРЖАВНИХ
МАЄТНОСТЕЙ ІЗОТА БОНДАРЄВСЬКОГО**

У Російському державному історичному архіві (РГИА) у фонді 1101 «Документы личного происхождения, не составляющие отдельных фондов» зберігається справа «Письмо Изота Биндаревского неустановленному лицу с описанием города Александровска [Екатеринославской губернии], 14 сент. 1839» [1, спр. 493, арк. 1 – 4 зв.]. Як і решта одиниць зберігання фонду дане джерело занесено до опису за хронологічним принципом, але без певної тематичної рубрикації. Йому передує справа «Речь архиепископа Парфения, произнесенная по поводу перенесения тела кн. Петра Ив. Багратиона из с. Симы Александровского у. Владимирской губ. на Бородинское поле, 4 июля 1839», після нього за описом йде – «Записки и выписки неустановленных лиц о животном магнетизме и сомнамбулизме, 14 апр. 1839, 1846 и б. д.» [1, спр. 493, арк. 79]. Такий спорадичний характер фондування великою мірою пояснює тривалу відсутність цікавого джерела у полі зору дослідників історії Південної України.

Лист написано на чотирьох спарених аркушах, складених зошитом. Кожен з аркушів на лицьовій стороні у лівому верхньому куті має овальну за контуром (до низу) філігрань з літерою «Н» по центру, що вкрита імператорською короною та фланкована двома рослинними гілками. Характер філіграні, яка вказує на царювання Миколи I, свідчить про офіційно-канцелярське походження використаних аркушів паперу. Текст нанесено металевим пером і чорними чорнилами, вільним та, за окремими винятками, розбірливим почерком, наближеним до сучасного рукописного письма (рис. 1).

У самому листі відсутня конкретна інформація щодо службового становища автора, який за вказаними вище ознаками документу перебував в офіційному статусі. Вивчення «Месяцеслова и Общего штата Российской Империи на 1839» дало змогу встановити, що в установах Катеринославської губернії, куди належало повітове місто Олександрівськ, єдиною особою, яка мала доволі рідке ім'я Ізот, був асесор (посада) казенної палати колезький асесор (чин) Ізот Федорович Бондаревський [2, с. 175]. Тобто назва архівної справи, де зберігається лист містить помилку у написанні прізвища автора: замість «Биндаревского» слід читати російською «Бондаревского».

Мета прибуття чиновника казенної палати до повітового міста здавалася очевидною – ревізія. Проте винесена у «Месяцеслове» примітка, що інформація по штату дається станом на листопад 1838 р., а також невідповідність згаданого у листі імені та по батькові начальника Бондаревського («Ивана Ивановича») інформації щодо голови казенної палати у 1838 р. («Андрей Матвеевич») змусили перевірити службове становище автора листа за пізнішими «Месяцесловами». Останні, як видно, готувалися наприкінці року, що передувало заявленому у назві. І, дійсно, у загальному штаті на 1840 р. Бондаревський значиться вже на посаді окружного начальника Катеринославської палати державних маєтностей, яку очолював саме «Иван Иванович» – надвірний радник Гладкой [3, с. 796]. У загальному штаті на 1841 р. уточнюється, що Бондаревський обіймав посаду Олександрівського окружного начальника [4, с. 512].

реформою окружні начальники губернських палат державних маєтностей мали стати рушійною силою у покращенні «нравственного» (духовного та освітнього) благополуччя селян, їх «гражданского» (громадського) побуту, будівельної частини казенних поселень, продовольства, господарства, податків, повинностей та захисту по судових справах їх мешканців [5, с. 55; 6, с. 490].

Що нам відомо про Ізота Бондаревського? Першу біографічну довідку про нашого героя у 2019 р. підготував челябінський історик Віталій Воропанов, знаний спеціаліст з дореформеного судочинства та судової бюрократії [7, с. 126]. Дослідник відстежував службову кар'єру Бондаревського як голови Омського окружного суду*. Дану посаду Ізот Федорович обіймав з вересня 1845 р. Формулярний список цього надзвичайно мобільного імперського чиновника починався з канцелярської роботи у духовному правлінні Слобідсько-Української губернії (1812 – 1822), після чого досвідченого канцеляриста було зараховано на дійсну державну службу в казенній палаті тієї самої губернії (1822 – 1832). Отримавши за вислугою років цивільний чин титулярного радника (чин IX класу), Бондаревський, як людина не без амбіцій, вирішив підкорити наступну сходинку Табелю про ранги, яка давала право на спадкове дворянство. Але для подальшого просування в колезькі асесори він повинен був мати вищу освіту, якої чиновник-різничинець Бондаревський не здобув. Вихід було знайдено. Правило про наявність вищої освіти не поширювалося на губернії за Уралом [8, с. 1055]. Тож, Ізот Федорович вирушив у 1832 р. до Сибіру, де майже одразу після зарахування до штату Томського губернського правління отримав омріяний чин VIII класу. Вже колезький асесор Бондаревський двічі відряджався до губернського суду на посаду радника (червень – жовтень 1832; березень – квітень 1833), далі його служба проходила в експедиції засланих Томського губернського правління, коли він однаково мав опікуватися і засланими, і селянами-переселенцями (1833 – 1835). Перебуваючи на посаді коливанського окружного скарбника (1835 – 1837) [9, с. 285; 10, с. 323], Ізот Федорович отримав подяку за результати «внезапной ревизии» та відзнаку за 15 років добросовісної служби. Здійснивши у березні 1837 р. передачу фінансових документів «без замечаний», Бондаревський переводиться до Катеринослава. Тут в казенній палаті він проходить службу до травня 1839 р. і, маючи відмінну репутацію, заохочується премією у розмірі річного окладу (1 тис. руб.). Саме у 1839 р. Ізот Бондаревський дістає призначення до Олександрівська по відомству державних маєтностей та обіймає до кінця 1840 р. посаду окружного начальника. Напрочуд рухлива натура чиновника знов покликala його до Сибіру. Він повертається до Томська і продовжує службу в казенній палаті (1841 – 1845), де отримує черговий чин надвірного радника та відзнаку за 20 років добросовісної служби. Після нетривалого головування в Омському окружному суді (1845 – 1846) та подальшої служби у казенній палаті (1846 – 1848) Ізот Бондаревський дістає призначення начальником Каїнського загального окружного управління (1848 – 1853), звідки, вочевидь, виходить на пенсію після понад сорокарічної сповненої подорожей служби.

Коли кар'єрний шлях привів зятятого «мисливця за чинами» до Олександрівська, це був невеликий повітовий центр, міське населення якого за ревізією 1835 р. налічувало 1212 осіб обох статей, у тому числі, 66 осіб купецького стану та 139 записаних як ремісники і цигани [11, спр. 167, арк. 53 – 191]. Крім того,

* На прохання автора Віталій Воропанов люб'язно доповнив інформацію про службову кар'єру І. Ф. Бондаревського за конспектом матеріалів Російського державного історичного архіву.

значну частину мешканців складали поселяни та різночинці, які формально не належали до міських станів, — біля 800 осіб. Привілейоване товариство із понад 200 осіб складалося з цивільних чиновників, відставних військових, що обіймали адміністративно-поліцейські посади, та поміщиків з навколишньої округи [12, с. 315]. За спогадами олександрівського дворянина Дмитра Гнедіна, від нудьги благородні сімейства рятувалися учиненням суду та розправи над своїми кріпосними, спільними застіллями, полюванням та пиятиками, грою в карти. Дами проводили час у плітках та пересудах, читали романи, хизувалися вбранням. «Вся забота нашей интеллигенции заключалась лишь в том, как бы на широкую ногу пожить, в брюхо», — підсумовував Гнедін [13, с. 35].

Місцева верхівка вважала Олександрівськ містом, несприятливим для розміщення адміністративних установ. У 1837 р. предводитель дворянства Іван Солошич звернувся до цивільного губернатора з даного приводу, зокрема, відзначивши: «и самые жители города и служащие чиновники, чрез такое отдаление селений казенных и помещичьих, терпят ощутительное затруднение и невозможность в приобретении по выгодным ценам как съестных припасов, так и вообще всего нужного для жизни» [14, с. 199]. Наступний за часом обрання предводитель дворянства Микола Марк не менш скептично вказував у 1842 р. на вади розташування Олександрівська: «много затруднений и неудобств в скором течении дел исполнительных, как со стороны земской полиции, так и со стороны окружного управления государственных имуществ» [15, сс. 201 — 202].

Такі нарікання для цілеспрямованого чиновника, який п'ять років успішно прослужив у Сибіру, мабуть, становили предмет певного внутрішнього глузування, адже очевидно, що він потерпав і від більш вражаючих відстаней, і від значно вищих цін. За рік служби на посаді окружного начальника Бондаревський спромігся забезпечити вчасний збір і надходження податкових платежів з настільки «нездоланних» для місцевої публіки обширів. Завзятість Ізота Федоровича, як свідчить формулярний список, була заохочена подякою, що навряд чи могло сподобатися звиклим до повільного, майже лінивого, способу життя осілим представникам благородного товариства — тому ж майору Марку, який на час прибуття Бондаревського вже посідав місце предводителя дворянства.

Переїзд до Олександрівська та саме місто справили на катеринославського чиновника суперечливі враження. Із тим, коли йдеться про фактичний бік справи, Бондаревський оперує у своєму листі виключно перевіреною інформацією. Поєднання суб'єктивних переживань та компетентного огляду місцевості дає можливість побачити реальний Олександрівськ на ментальній мапі імперського чиновництва. Вказуючи загальну кількість будинків у місті — 666, — Бондаревський, вочевидь, звертається до інформації, зведеної повітовими установами для статистичного комітету у 1835 — 1836 рр. [16, с. 193], та коли він називає Олександрівськ «совсем маленькой деревней» спрацьовує особистий досвід тривалого життя у губернських центрах та численних подорожей. Це порівняння не заднім числом історичних студій, а вистраждана аналітика самого часу подій.

Ізот Федорович точний і акуратний в усьому. Його опис міста хоч і вибірковий, але буквально повторює план Олександрівська (рис. 2), складений під орудою губернського землеміра Авчиннікова у 1834 р. [17, од. зб. 145 / 1086, арк. 1]: «при церкви каменный небольшой погреб, занимаемый казначейскою

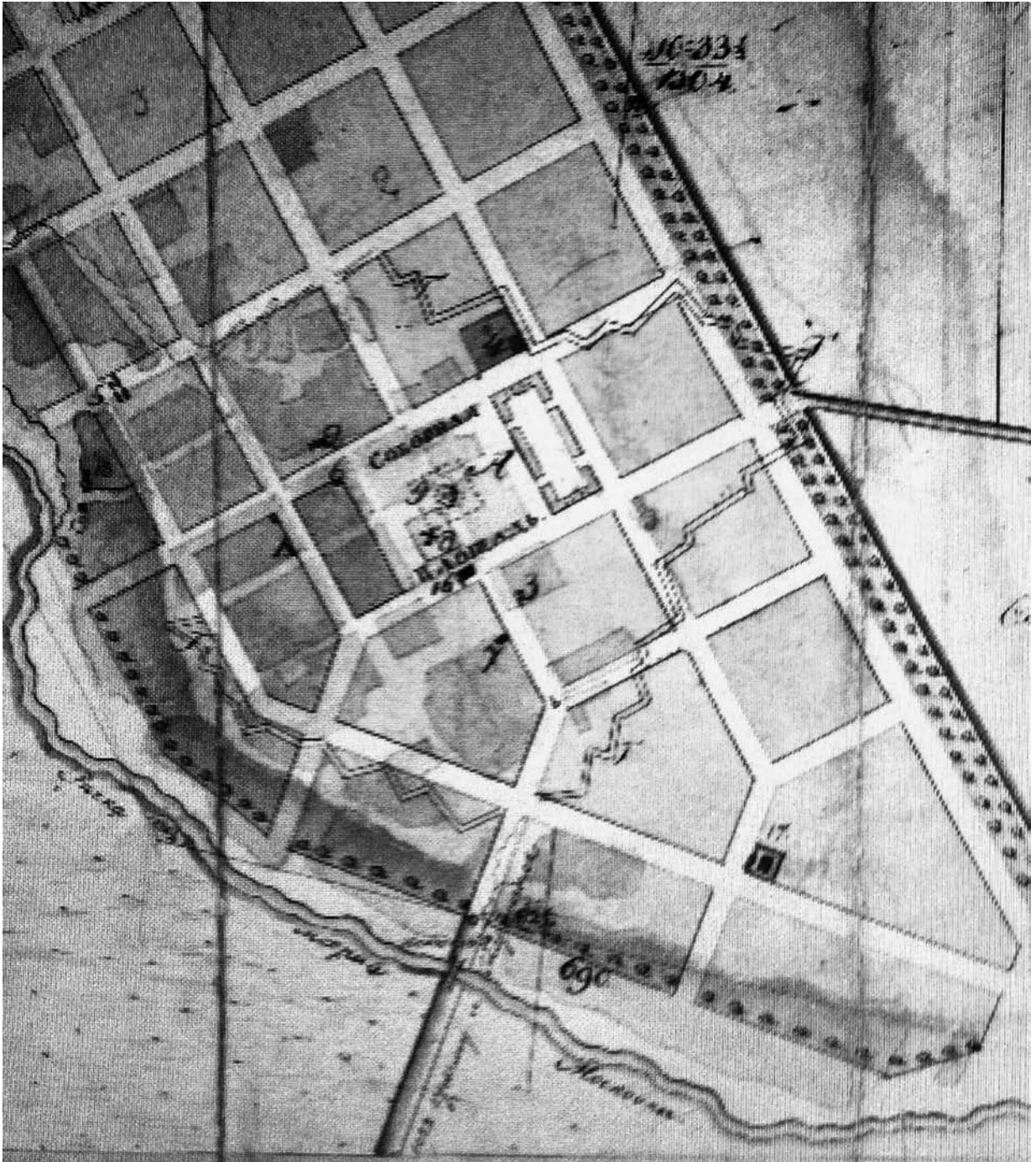

Рис. 2. Фрагмент плану Олександрівська, складеного у 1834 р.

Умовні позначення: А – запроєкована соборна площа; 3 – питний будинок з конторою;
5 – м'ясні та рибні ряди; 6 – нижній земський суд; 7 – ратуша; 8 – собор;
16 – казенна грошова скарбниця; 17 – тюремний замок, що будується

кладовою, и каменный приметно новый острог изрядного плана при самом городе в восточной стороне». Планувальна структура міста у викладі Бондаревського настільки ж схематична, наскільки виразна – три короткі повздовжні і такі самі поперечні вулиці. Ця побіжна констатація, майже уривчастий погляд зверху, є першим наративним свідченням, що фіксує граничні параметри історичного ядра міської вуличної мережі. Раніше поперечні вулиці Олександрівська ніколи не згадувалися нарівно із поздовжніми. Добре відомий план землемірів Неслова

та Іванова (1809 – 1812 рр.) * хоч і зображував поперечні вулиці, із тим, не містив жодного пояснення щодо їх наявності в натурі [18, спр. 33, арк. 1]. Фактично Бондаревський спостерігав місто, яке логікою свого розвитку наполегливо долає природно-географічний характер розташування забудови – уздовж річки Мокрої Московки, поштового та комерційного трактів.

Тож, які поперечні вулиці слід вважати найдавнішими – такими, що визначили перехід умовного міського планування на примітивну регулярну основу? Великою мірою це був перехід самодіяльний, адже місцева і ратушна, і поліцейська влада тривалий час свідомо не користувалися планом Олександрівська, схваленим ще у 1823 р., нарікаючи на відсутність копії того аж до 1864 р. [19, спр. 86, арк. 2 зв]. Місто переважно розвивалося за напрямком проїжджих поздовжніх вулиць, названих пізніше Московською, Миколаївською (поштовий тракт) та Соборною (комерційний тракт). Наскрізне поперечне трасування сформованої забудови, з одного боку, обумовила потреба комунікації між проїжджими вулицями, з іншого, – необхідність фіскально-правового обліку домогосподарств, який передбачав все ж таки поквартальну розбивку. Та найбільш визначну роль у появі саме трьох перших поперечних вулиць відіграло місце розташування Покровського собору: на найвищій відносно існуючої забудови проїжджій вулиці, куди регулярно стікалися мешканці з найбільш заселених нижніх частин міста. Якщо прийняти до уваги масштаб плану 1834 р. (з прив'язкою відстаней до тюремного замку) та історично усталену локалізацію церковного кварталу, то матимемо дві перші поперечні вулиці – сучасні Покровську та Благовіщенську. Оскільки на вказаному плані перша з півночі поперечна вулиця є найближчою паралельною до Покровської, то завершувати перелік найдавніших поперечних вулиць, про які згадував Бондаревський, слід сучасною Троїцькою.

Заслуговує на увагу думка, що історичне осердя старого міста перебувало ближче до майбутньої вулиці Тургенєвської, тобто вище на два квартали у північно-західному напрямі. Таку гіпотезу свого часу висунула Людмила Злобіна: «можем отметить, что исторический центр города находился на этом месте, где ныне расположен театр и сквер напротив него» [20, с. 17]. Припущення дослідниці ґрунтується на матеріалах архівного фонду «Адміністративний відділ виконавчого комітету Запорізької окружної Ради» (1921 – 1930 рр.), що викликає чимало питань з огляду на завелику хронологічну відстань між виявленими матеріалами та предметом розгляду.

Значно більший інтерес становить гіпотеза історика архітектури Олександра Харлана, який запропонував оригінальну локалізацію церковного кварталу міста – між вулицями Покровською та Троїцькою [21, с. 60]. Саме тут дослідник убачає місце розташування дерев'яного храму, як писав Бондаревський, «древней архитектуры с одним куполом». Зважаючи на те, що дані міркування викладено у матеріалі, який здебільшого повторює давню роботу автора – «Олександрівська ротонда. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості» (2011 – 2013 рр.) [22, сс. 444 – 450], – де конкретні висновки щодо розташування церковного кварталу більш обережні, слід чекати на нові аргументи історика в інтерпретації наявних джерел.

* Промальована копія плану на с. 15 популярного видання «Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 г.)» – 1992 р., – вочевидь, зроблена з неякісної фотокопії, яка зберігається у картографічній колекції В. Г. Фоменка ЗОУНБ. Звідси суттєві похибки у локалізації окремих об'єктів: ратуші, повітового казначейства, земського суду, поштової експедиції та ін.

Поки що немає вагомих підстав локалізувати церковний квартал Олександрівська у будь-якому іншому місці поза ділянкою, обмеженою сучасними вулицями Благовіщенською, Покровською, Поштовою та проспектом Соборним. Власне, звідси наш герой і спостерігав планувальне ядро Олександрівська, адже в іншому випадку неможливо пояснити його зауваження щодо «коротких» поздовжніх вулиць. Вочевидь, Бондаревський переніс своє враження від насправді короткої поздовжньої вулиці, що обмежувала церковний квартал і упиралася на півночі в житлову забудову, на нижчі за неї проїжджі вулиці. Згодом ця «коротка» вулиця отримає назву Катеринославська.

Лист Бондаревського та план Олександрівська 1834 р. дозволяють стверджувати, що каркас квартальної мережі міста, його розвиток на регулярній основі беруть початок з трьох поздовжніх вулиць, пізніше названих Московською, Миколаївською і Катеринославською, та трьох поперечних — відомих і сьогодні, як Благовіщенська, Покровська та Троїцька.

Інформаційний потенціал листа, особливо, у зіставленні з відомостями інших джерел, звичайно, не вичерпується містопланувальним сюжетом. У зв'язку із подорожжю окружного начальника на спеціальне дослідження заслуговують питання транспортного сполучення, історичного ландшафту, етики та правил особистого листування чиновників.

Щодо останнього питання, безперечно, важливо знати, кому саме адресував свій лист Ізот Бондаревський. З тексту очевидно, що це була дама, чоловік якої перебував у чині або займав посаду V-го класу. Звідси і звернення «Ваше Высокородие!». Уведена наприкінці смиренно-віддана згадка «господина начальника моего Ивана Ивановича» з доволі великою імовірністю вказує на дружину управляючого губернської палати державних маєтностей Івана Гладкого, що перебував у шлюбі з Анастасією Миколаївною Гладкою, у дівочтві — Сабо [23, с. 123]. Подружжя мало трьох дітей, зокрема, Івана, 1823 р. н. Скоріш за все, останній згадується *post scriptum* як «господин молодой студент Иван Иванович».

Текст листа Бондаревського передається відповідно до «Правил издания исторических документов в СССР» (1990 р.) для видань науково-популярного типу. Пунктуаційні знаки, прописні і рядкові літери уживаються згідно із сучасними нормами російської мови. Явні описки, орфографічні помилки у тексті виправлено без застережень. Нерозібрані слова позначено пунктиром у кутових дужках. Подвійні скісні риси використано для позначення меж сторінок в рукописному тексті.

Бібліографія

1. РГИА, ф. 1101, оп. 1.
2. Месяцеслов и Общий штат Российской Империи на 1839. — СПб.: Императорская Академия наук, 1838. — Ч. 2. — 476 + 6 + VIII сс.
3. Месяцеслов и Общий штат Российской Империи на 1840. — СПб.: Императорская Академия наук, 1839. — Ч. 1. — L + 983 + 72 сс.
4. Месяцеслов и Общий штат Российской Империи на 1841. — СПб.: Императорская Академия наук, 1840. — Ч. 1. — XXVII + 636 + XXXVI сс.
5. Заблоцкий-Десятовский А. П. Граф П. Д. Киселев и его время. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1882. — Т. 2. — 355 + VIII сс.

6. Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях // ПСЗРИ. Собрание второе. — СПб.: Типография II-го Отделения СЕИВ Канцелярии. — 1839. — Т. 13 (1838). — Отделение первое. — № 11189. — С. 405 — 654.

7. Воропанов В. А. Состав коллегий окружных судов в Тобольской и Томской губерниях во второй четверти XIX в.: итоги развития «региональной» группы дореформенной судебной бюрократии // Вестник Томского государственного университета. — 2019. — № 438. — С. 124 — 131.

8. О правилах производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках для производства в Коллежские Ассессоры и Статские Советники // ПСЗРИ. Собрание первое. — СПб.: Типография II-го Отделения СЕИВ Канцелярии. — 1830. — Т. 30 (1808 — 1809). — № 23771. — С. 1054 — 1057.

9. Месяцеслов и Общий штат Российской Империи на 1836. — СПб.: Императорская Академия наук, 1835. — Ч. 2. — 443 + II + VIII сс.

10. Месяцеслов и Общий штат Российской Империи на 1837. — СПб.: Императорская Академия наук, 1836. — Ч. 2. — 513 + VIII + VII сс.

11. ДАЗО, ф. 12, оп. 2.

12. Состояние города Александровска в 1837 году // Новицкий Я. Твори у 5-х томах. — Запоріжжя: АА «Тандем», 2007. — Т. 1. — С. 314 — 323.

13. Гнедін Д. Мої спогади. — Д.: Ліра, 2020. — 112 с.

14. Ходатайство Предводителя Дворянства Ив. Гр. Солошича в 1837 году // Новицкий Я. Твори у 5-х томах. — Запоріжжя: АА «Тандем», 2010. — Т. 4 [сигнальный примірник]. — С. 198 — 200.

15. Ходатайство Предводителя Дворянства Никол. Мануилов. Марк в 1842 г. // Новицкий Я. Твори у 5-х томах. — Запоріжжя: АА «Тандем», 2010. — Т. 4 [сигнальный примірник]. — С. 201 — 203.

16. Статистическое описание Александровского уезда и Мариупольского округа по архивным данным 1836 года // Новицкий Я. Твори у 5-х томах. — Запоріжжя: АА «Тандем», 2010. — Т. 4 [сигнальный примірник]. — С. 188 — 197.

17. РГАДА, ф. 1356, оп. 1.

18. РГИА, ф. 1293, оп. 166. Екатеринославская губерния.

19. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.

20. Злобина Л. Г. Александровск в первой половине XIX века // Культурологічний вісник. — 1994. — Вип. 1. — С. 17 — 22.

21. Харлан О. Запорозька спадщина в урбаністичному просторі Олександрівська: до питання вивчення архітектурно-містобудівних особливостей і локалізації місцезнаходження унікальних додекагонових православних храмів в м. Запоріжжя // *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII — першій половині XX ст. : збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя.* — Запоріжжя: АА Тандем, 2020. — С. 56 — 61.

22. Харлан О. В. Олександрівська ротонда. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості // Софійські читання. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Християнські святині — скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання» (м. Київ, 26 — 27 трав. 2011 р.). — К.: ВД «Адеф-Україна», 2013. — С. 444 — 450.

23. Заруба В. Н. Дворяне Екатеринославской губернии. — Днепро: «Лира», 2016. — 560 с.

Лист Олександрівського окружного начальника палати державних маєтностей І. Ф. Бондаревського до дружини управляючого Катеринославською губернською палатою державних маєтностей А. М. Гладкої, 14 вересня 1839 р.

Ваше Высокородие!
Милостивая Государыня!

Выезд мой был из Екатеринослава 31 августа, и когда я выехал, то тысячи мыслей поселились в голове моей, одна другую сменяли, как молния рассекает тьму ночи. Этот день был самый знойный, при палящем солнце. Во всю дорогу до с. Кичкаса видел только 4-ре почтовые станции простого устройства, деревянные под соломенными крышами, маленькую деревушку меннонитов и чистую гулкую степь пространством не // обозримый океан, от зноя переливающуюся атмосферу как дым. (Казалось пустынным местом, где ничто не показывало руки человека). Степные разнообразные растения в унылом виде от нестерпимого зноя, приведенные в безжизненность, и некоторые былинки, от неумолкаемого ветра колеблясь, звенели и, казалось, вопияли на бездорожье. Сия изумительная картина наводила на меня грусть — я был проникнут самым живым чувством и привлекательною грустью.

Воспоминания о прошедшем в Екатеринославе времени, бывшем для меня явлением в жизни, оставившем во мне сладостные воспоминания — с каким биением сердца, с какою душою чувств вспоминаю об удовольствиях столь приятных, // столь чистых, очаровавших меня в кругу Вашего любезнейшего семейства, в кругу Ваших родных, и уже теперь далеких от меня. Я повторял имена милодобродушных екатеринославцев и < ... > из него радушных гостеприимством — никогда не забуду. Ах, если бы мог выразить на бумаге все, что живет в моей душе полной благодарности — с усилием стремлюсь к этому и не достигаю в бесконечности. О время! Время золотое! Блеснуло и исчезло!

Утомленная этими воспоминаниями душа моя хотела успокоить себя чувствами, представлявшимися передо мною будущностью: новою сельскою гриднею в небольшом городке А., где жизнь моя // будет пролетать уединенно. И когда буду слышать привлекательные Ваши разговоры — не знаю! Самые мелкие подробности казались мне так действительными, так живыми, что я невольно содрогался. Я плакал в мечтаниях своих без всякой цели; я наговорил самому себе, что надо расстаться с добрыми знакомыми, которых еще желало мое сердце видеть. И помышлял о существенности беспорядочно, как человек грустивший, утешенный сновидением, что это сновидение должно скоро кончиться. Вдруг я пробужден был своим человеком в Кичкасе — вот Днепр! Надобно экипаж ставить на перевоз! Это сделано. Переезжая Днепр, я видел его пригорюнившегося в бедном // своем состоянии убыли воды. В сие время, по переезде через Днепр, день кончился, небо было ясно, в окружности становилось пустынно, работы людей оканчивались. Мысли мои постепенно делались возвышеннее. Ночные тени, ежеминутно сгущавшиеся, и молчание, не нарушаемое ни чем, кроме отдаленных и редких звуков, поселили в душе моей вместо прежнего волнения чувство спокойного бытия. Я глядел на темнеющийся горизонт и не видел границ его.

(Покорнейше прошу извинить мои ошибки и недостатки).

По приезде в Александровск, ударило одиннадцать часов, в это время едва отыскал квартиру. Ночь провел я без сна. В душе моей не было ни расчетов,

ни предрасположений: я чувствовал всею силою в душе, я верил от сердца, что я грустил о невозможности уже мне жить в // Екатеринославле в кругу высокоуважаемых мною знакомых. Когда заступил день 2 сентября (это была суббота) мне удалось принудить себя, даже употребить силы ума, скрыть свою грусть под покрывалом искусственной веселости; и чтобы не терять времени, отправился я посмотреть город и видел его устройство: на хорошем месте по положению, при Днепре с северной стороны; на этом занимаемом им маленьком пространстве, более овальном, разнообразная качеством земля: песковитая и глинисто-желтоватая. По его населению в объеме маленькая деревня — с тремя коротенькими в длину и такими поперечными улицами. В нем покрытых железом выкрашенных // краскою только: деревянная среди города церковь древней архитектуры с одним куполом, при ней еще маленькая колокольня; тут же при церкви каменный небольшой погреб, занимаемый казначейскою кладовою, и каменный приметно новый острог изрядного плана при самом городе в восточной стороне. Город состоит из 666 домов, домишек, и разрушающихся лачуг, из них под деревянными крышами до 66, прочие — под соломенными и камышовыми, и по наружности довольно опрятны. При каждом доме недалеко есть пространный огороженный палками, сбитыми парапетом, двор с огородом, и в каждом дворе, или при самом доме, имеются разные растущие деревья (редко не имеющих), в некоторых же во многом количестве, и если смотреть издали, — представляете город в саду. Берег по течению на низ Днепра с левой стороны при городе весь одет растущими < ... > деревьями, что очень веселит! Весною при разлитии Днепра долженствует красивый вид Александровска. В нем в отношении его красоты два раскрашенные шлагбаумы: один с южной стороны, и при нем небольшой деревянный порядочно устроенный мост с раскрашенными // перилами, другой шлагбаум — с западной стороны. Здесь недалеко земляная крепость — памятник воинских подвигов; в ней я не был; для сего надобно определить особо время. По наружности города заметно: в нравственном отношении — добро в физическом свете и тьма в умственном. Знание и неведение. Я интересовался взглянуть на остров Хортица, вышел в город с северной стороны на возвышенное место, видел его вдали и кажется в очаровательной оправе, но поверхность его незаманлива, быть может, его красота оправдывается от глаз отдаленностью. Взгляды должны быть прямые, и каждый обладающий благоразумием должен сказать: в природе нет ничего излишнего, самый последний камешек из ее богатой сокровищницы очарователен.

После сих обозрений возвратился в квартиру и в ней теперь сижу и ожидаю от господина начальника моего Ивана Ивановича приказания — на предстоящем мне поприще деятельной жизни.

С высоким почтением имею честь быть навсегда Вашего Высококородия Милостивой Государыни покорнейшим слугою, Изот Бондаревский.

14 сентября 1839 г., Александровск.

P. S.: Свидетельствую мое искреннее почтение любезнейшим в обращении и разговорах < ... > Николаю Ивановичу и господину молодому студенту Ивану Ивановичу.

Кравчук П. П.

Новый источник по истории г. Александровска в 1830-х гг.:**письмо окружного начальника палаты государственных имуществ Изота Бондаревского**

Впервые в научный оборот вводится нарративный источник, дающий возможность пролить свет на место уездного города Александровска в представлениях имперских чиновников среднего звена. Предварительно даются общие сведения о служебной карьере автора письма, раскрывается информационный потенциал источника, устанавливается наиболее вероятный адресат.

Kravchuk P. P.

The letter by Izot Bondarevsky, District Chief of the State Property Chamber,**as a new source on the history of Aleksandrovsk in the 1830 s**

For the first time, a narrative source is introduced into scholarly discourse, which enables to clarify the place of Aleksandrovsk town in the perception of imperial middle-level officials. Preliminary, the paper provides general information about the author of the letter and his career, reveals the scientific potential of the source, and discovers the most probable addressee.

Звілінський С. О.

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ГУЛЯЙПОЛЯ ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

*Тебе ж, Украйно моя,
Я бугу вік кохати:
Бо ти хоч мачуха мені,
А все ж ти мені — мати.*

*Грицько Кернеренко
(Герш Кернер)*

Після поділів Польщі у останній третині XVIII ст., Російська імперія разом з новими територіями отримала один з найбільших відсотків єврейського населення Європи, що традиційно проживало в специфічних єврейських торгово-ремісничих містечках — штетлах.

Однак, зі стрімким розвитком соціально-економічних відносин та промисловим переворотом другої половини XIX ст., роль штетлів поволі нівелюється, а рівень життя в них падає. Починаються масові хвилі міграції євреїв зі штетлів на схід, де відкривається колосальна палітра можливостей. Зокрема, в межі південно-східної України, що швидкими темпами капіталізується зі значними фінансовими обігами.

Складно сказати коли в Гуляйполі з'явилися перші переселенці єврейської нації. З наявних джерел прослідковується оформлення общини з 1860-х років. Перші документальні свідчення про її наявність маємо від 1866 р., коли відбулися вибори духовного правління гуляйпільської єврейської релігійної громади. На три роки, при молитовному будинку, було затверджено посади: старости — олександрівський купець 2-ої гільдії Самуїл Константіновський, скарбника — купець 1-ої гільдії Ісаак Островський, вченого — купець 2-ої гільдії Яків Бердичевський.

Головою поховального товариства було обрано купця 1-ої гільдії Абрама Островського [1, спр. 11, арк. 239]. За традицією надання євреям прізвищ від населених пунктів, де вони мешкали, було запроваджено при імператорі Олександрі I. Можливо припустити що міста звідки були родом згадані купці: Костянтинів, Острог, Бердичів. Це були досить великі на той час міста з переважаючим єврейським населенням.

Більш достовірні дані ми маємо про купецьку родину Островських. Вона мала значні земельні володіння в Олександрівському повіті, вздовж правобережжя річки Конки, в межах сучасного Поголівського району Запорізької області. Голові сімейства Абраму Ісааковичу Островському (1819 р. н.) купцю першої гільдії, а пізніше його нащадкам — Ісааку та Моїсею Абрамовичам, належало 3517 десятин землі, що була сконцентрована навколо родинної садиби — хутора Ісааків (інша назва — Островський). Землю родина купила у знатного роду дворян Константинових, садиба яких знаходилась в с. Білогір'я. Заявлений купцем капітал на 1869 р. складав 14 тисяч рублів. На 1898 р. хутір з маєтком та землею вже належав Ісааку Абрамовичу [2, сс. 160 — 161].

Хоч земельні володіння родини Островських не знаходились у безпосередній близькості до Гуляй-Поля, їхні комерційні інтереси були акцентовані саме на цьому населеному пункті, що швидко розвивався. Окрім землі, Островським належало декілька цегельних заводів, торгові заклади та житлова нерухомість у Гуляй-Полі.

Саме Абрам Ісаакович Островський активно лобював питання перенесення повітового центру з Олександрівська в Гуляй-Поле, дискусія про це велася на рівні повітового земства в кінці 1860-х рр. Купець, очевидно, вбачав в даному рішенні перспективи майбутнього економічного піднесення, через що дав особисте зобов'язання вибудувати власним коштом всі необхідні приміщення в Гуляй-Полі для розміщення адміністративних повітових установ, в разі позитивного вирішення питання [3, сс. 573 — 574].

На другу половину XIX ст., невелике село Гуляй-Поле, зі швидкими темпами приросту населення активно розвивається, тим самим приваблюючи єврейське населення. Досить численним для такого невеликого населеного пункту в реаліях Південної України була кількість купецтва. На кінець 1860-х рр., купецьких родин, що постійно проживали в Гуляй-Полі та мали там свої комерційні інтереси, нараховувалось 11, з яких єврейського походження було 8. Це Самуїл Янкелевич Константиновський, Самойло Лейба-Гершович Кернер, Берко Самойлович Кернер, Абрам Іцков (Ісаакович) Островський, Хаїм Сімонович Острін, Мордко Мордкович Турубінер. Дві купецькі династії очолювали жінки — Хая Лейбова Бердичевська та Гудя Хаїмова Камінська [4, спр. 38, арк. 1 — 25].

У 1860-ті рр. община ще не мала окремого приміщення синагоги, а її функції виконував молитовний будинок. Справу спорудження першої дерев'яної синагоги очолив староста общини Самуїл Константиновський (1822 р. н.). Сам процес законодавчого оформлення та власне будівництва супроводжувався чималими конфліктами з місцевим селянством, що набували часом гарячих форм. На численні звернення єврейської громади до сільської управи з проханням надати дозвіл для будівництва синагоги на общинній землі села, вона отримувала відмову. Справа супроводжувалась спробами підкупів сільського правління з боку єврейської общини, що загострювало відносини з місцевим селянством. Через «експлуатацію местними євреями, крестьяне питают к ним вражду», говорилося в донесенні

губернському жандармському управлінню з місця. В якості показового прояву конфлікту була демонстративна відмова, чи принаймні спроба, більшості селянства не купувати горілки, яка реалізовувалась представниками єврейської громади. Врешті-решт, в квітні 1872 р., євреї самовільно починають рити фундамент під майбутню синагогу на вулиці Соборній. Це викликало хвилю невдоволення серед селянства, що почали стихійно збиратися біля місця будівництва. Спроби єврейської общини підкупити протестуючих горілкою не увінчались успіхом. Роботи тимчасово були призупинені.

Насамкінець, справа вирішилась шляхом викупу ділянки під будівництво старостою єврейської общини, купцем С. Константіновським, що одразу безоплатно передав її общині під будівництво [5, спр. 8, арк. 3 – 6]. Дозвіл на початок робіт було надано 23 травня 1872 р. будівельним відділенням Катеринославського губернського правління [1, спр. 424, арк. 30 – 30 зв]. Менше ніж за рік будівля була зведена. Неподалік від неї було збудовано і мікве – традиційну баню культового призначення.

Відносини місцевої православної общини з єврейською інколи загострювались і в подальшому, однак, до відверто гарячої фази не доходили. В перших числах травня 1881 р. в м. Олександрівську та повіті прокотилася хвиля єврейських погромів, в результаті яких, до речі, була розграбована садиба вже згаданого купця Островського неподалік с. Білогір'я. Заворушення докотилися і до Гуляй-Поля. Відчуваючи «здобич», чи виконуючи функції провокаторів, у місті з'явилося до 70 осіб немісцевих селян, до яких приєдналася частина з місцевої громади. Однак, за ініціативи місцевого священика Христо-Воздвиженської церкви Тимофія Шапошнікова, вдалося організувати місцеве селянство задля недопущення погромів. Групи селян самостійно охороняли єврейські лавки на базарній площі, 2 горілчані склади та продуктові і винні підвали купців Островського та Кернера [6, сс. 201 – 202].

В другій половині XIX ст. центральна частина села набирала вигляду містечка, а єврейство стало невід'ємною його складовою. Традиційно, нішу ремесел та сфери послуг заповнювали євреї. В 1897 р. у Гуляй-Полі проживало 1173 євреї (12,35 %), а в 1910 р. вже 3252 (20,8 %). Значне зростання кількості єврейського населення відбувалося за рахунок переселення вихідців з єврейських сільськогосподарських колоній, що знаходилися неподалік Гуляй-Поля. Стрімке збільшення громади вимагало і розширення синагоги. Нова кам'яна будівля синагоги була зведена в тому ж самому місці в 1909 р. в заміні старої дерев'яної. Служіння в ній було дозволено з 17 серпня 1909 р. Згідно опису будівля була зведена з випаленої цегли, під залізним дахом, з бетонними сходами і стелею, хорами і галереєю [1, спр. 424, арк. 30 – 30 зв.]. Фасадом синагога виходила на вулицю Соборну. Основні пожертви на її будівництво йшли від родини купців, почесних громадян Кернерів, що були об'єднані в торговий дім «Б. Кернер и сыновья».

Старостою громади з 1866 р. по 1898 р. беззмінно обирався С. Константіновський, якого через старість, глухоту та сліпоту замінив Клонімус (Костянтин) Самойлович Кернер. Вченим синагоги на 1898 р. був Моїсей Свердлов [1, спр. 70, арк. 97]. Рабином від її відкриття до 1889 р. обирався І. Соломович, якого з травня місяця замінив Олександрівський купець 2-ої гільдії Марк Абрамович Юльчевський. Він закінчив неповний курс Херсонського Миколаївського казенного єврейського училища (4 роки) і не мав відповідного освітнього цензу для займання даної посади. Тому, відповідно до законодавства, кандидатуру мали погоджувати

в канцелярії міністра внутрішніх справ. В зв'язку з цим виникали численні бюрократичні тяганини, через які обраний помічник рабина до року міг не затверджуватися губернським правлінням [1, спр. 461, арк. 37 – 37 зв].

Подібна ситуація склалася після виборів 1912 р., що відбулися в грудні місяці. Сама процедура виборів проходила під головуванням уповноваженого від єврейської общини, а не від міської управи, як того вимагали урядові інструкції. Тому вибори були скасовані губернським правлінням, а після бюрократичної тяганини та нових перевиборів М. А. Юльчевський був затверджений на посаді лише у вересні 1913 року [1, спр. 461, арк. 37 – 37 зв.]. У пояснювальній записці стосовно даної кандидатури зазначалось: «Юльчевский образовательного ценза для занятия должности раввина не имеет, но был допущен к баллотировке в виду того, что ко дню выборов никто из лиц, отвечающих требованиям ст[атьи] 1322 указанного тома не явился. По собранным сведениям, Марк Юльчевский имеет от роду 62 года, состоит помощником раввина 24 года, окончил 4 класса Николаевского казенного раввинского училища в гор. Херсоне, под судом и следствием не был и не состоит, политически благонадежен и вполне соответствует должности помощника раввина. В виду неимения кандидатов, обладающих образовательным цензом, требуемым 1322 ст[атьей], а также в виду благоприятных сведений о Юльчевском, последнего на должность помощника Александровского раввина по с. Гуляйполю, был представлен на рассмотрение г[осподина] министра внутренних дел, который отношением от 2 августа с[его] г[ода] за №7294 разрешил допустить Марка Юльчевского к занятию означенной должности, несмотря на отсутствие у него установленного законом образовательного ценза» [1, спр. 461, арк. 57 – 57 зв.].

До слова кажучи, в район, який підпорядковувався гуляйпільському помічнику рабина входило також сусіднє село та містечко Пологи з також великою єврейською громадою.

Власне виборам помічника рабина, за існуючими правилами, передували вибори по формуванню списку уповноважених виборців, якими були авторитетні представники общини. На чергові вибори 1909 р. такими були: А. Г. Вульфович, А. І. Лось, А. С. Абрамович, А. А. Літінський, М. А. Уманський, А. В. Фельдман, Є. В. Фельдман, М. М. Слуцький, А. Я. Нейговзен, С. Г. Зубков, А. З. Торецький, що обиралися 50-ма представниками общини. Вибори, як уповноважених так і помічника рабина проходили у приміщенні банку Товариства взаємного кредиту, що мало зручний, пристосований для засідань зал. На посаду балотувалась одна особа – М. А. Юльчевський, що отримав 8 голосів з 9 [1, спр. 305, арк. 125, 174 – 176].

На місце скарбника синагоги, замість померлого в 1910 р. Берка (Бориса) Самойловича Кернера, було обрано його сина Ісяя, який помер трохи більше ніж через рік після батька в 1911 р. Зрештою, на дану посаду було обрано Міхеля Берковича Кернера, який обіймав її і за часів буремних подій Української революції 1917 – 1921 рр. [1, спр. 255, арк. 131, 233, 242].

На 1912 рік духовне правління синагоги складалось зі старости – Марка Самойловича Кернера, скарбника – Міхеля Берковича Кернера та вченого – Абрама Гершоновича Вульфовича [1, спр. 255, с. 242]. Старостою М. С. Кернер був обраний на місце свого брата Клонімуса (Костянтина), що помер в 1907 р.

За часів Першої світової війни та Української революції 1917 – 21 рр. посаду рабина займав бахмутський міщанин Абрам Гершонович Вульфович – в

минулому вчений синагоги. У Гуляй-Полі він був власником невеликого заводу газованих вод, що було основним джерелом доходів родини [7, спр. 8, арк. 5]. Син Абрама Вульфовича — Лев, учасник Першої світової війни, колишній єфрейтор 73-го Кримського полку імператорської армії, фігурує у спогадах Н. Махна за період окупації Гуляй-Поля австро-німецькими військами навесні 1918 р. Саме Лев Абрамович Вульфович та власник заїжджого двору Наум Альтгаузен, фактично очолили міську єврейську групу прихильників влади УНР та окупаційної адміністрації. За спробу заколоту в Гуляй-Полі на користь Центральної Ради, згадані особи були заарештовані та допитані: «Єврейская община в Гуляй Поле, сказал он [Вульфович], боялась украинцев-шовинистов и поэтому решила заранее связаться с ними, оказав им денежную помощь, чтобы, на случай торжества их власти, последняя знала, что евреи стоят за Украину и за тех, кто боролся за нее, и тут же добавил: Поймите, гражданин Махно, тут нет ничего такого, что вредило бы революции. Скорее это повредит нашему обществу, потому что эти деньги должно выплатить отсюда — и показал на свой левый карман» [8, с. 148].

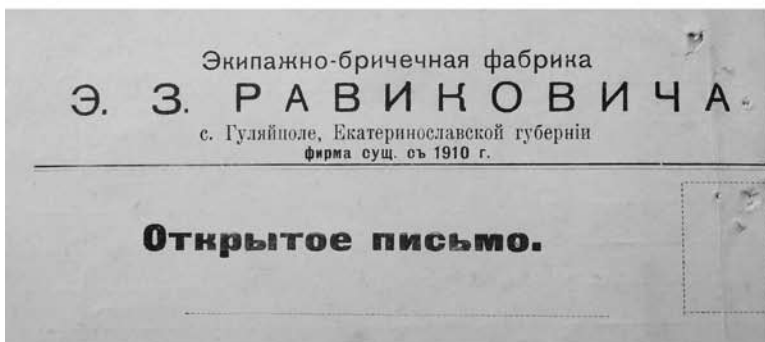
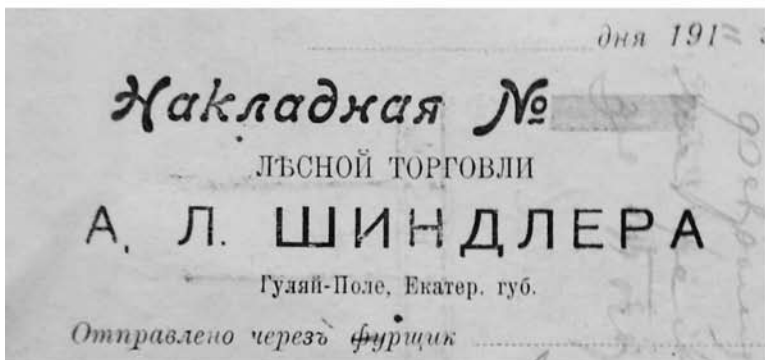
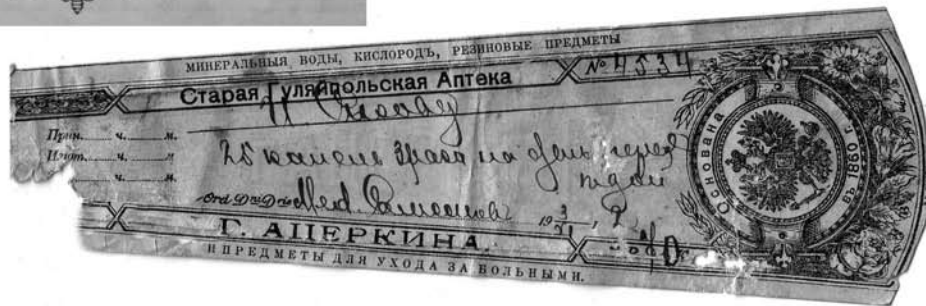
Статистичні дані синагоги за 1912 р., дозволяють уявити динаміку демографічних процесів. У відповідності до них — було зареєстровано 121 народження, 24 смерті та 27 шлюбів. Розлучень за даний рік не фіксувалось. Матеріальне становище синагоги, згідно фінансових книг за той же рік, виглядало наступним чином: дохід — 6482 р., витрати — 6204 р. Сама будівля синагоги була оцінена в 30 тис рублів [1, спр. 305, арк. 204 — 209; спр. 424, арк. 30 — 30 зв.].

На початок ХХ ст. окрім синагоги, в селі існувала ще молитовна школа, що об'єднувала близько 180 прихожан чоловічої статі. Її старостою був Кельман Самойлович Кернер [1, спр. 129 а, арк. 351].

Найвпливовішою та найзаможнішою єврейською родиною в Гуляй-Полі був рід Кернерів, численні гілки якого володіли в селі значними ресурсами та капіталом. Головою сімейства, купцем першої гільдії Берком Кернером в кінці 1890-х рр. був створений торговий дім «Б. Кернер и сыновья». В їхній власності був завод сільськогосподарських машин та паровий млин на хуторі Борисів, численні складські та торговельні заклади в селі *. Родина займалась внутрішньою торгівлею зерновими культурами, а також їх експортом за кордон. Торговий дім Кернерів мав своїх представників у повітовому Олександрівську, Бердянську, Одесі, портових містах Криму. Саме Кернери були основними акціонерами відкритого в Гуляй-Полі в 1901 р. відділення банку Товариства взаємного кредиту.

Перші офіційні дані про єврейську родину Кернерів маємо від початку 1860-х рр., коли вона отримала статус олександрівських купців 2-ї гільдії. На кінець 1860-х рр. родина вже володіє хутором Борисів на околиці с. Гуляй-Поля, де постійно і мешкає. Купецькі свідоцтва мали дві групи родинного дерева. До першої увійшов голова сімейства Самойло Лейба Гершович з дружиною, його сини Кельман з дружиною, Давід, Меєр, дочки Лея, Гільда, Феня та племінники через брата Якова — Давід з дружиною, Самойло, Герш та Симон. Окреме свідоцтво отримав найстарший син Самойла Лейби — Берк з дружиною Бейною та синами Ісаєм, Янкелем та Давидом. Згодом в нього народилося ще два сини Хаїм та Герш [4, спр. 38, арк. 98 зв. — 99 зв.].

* Діяльність родини детально розглянута автором у публікації: Звілінський С. О. Купецька родина Кернерів. До питання єврейського капіталу в соціально-економічних відносинах Півдня України кін. ХІХ — поч. ХХ ст. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2016. — № 16. — С. 148 — 160.

Фірмові бланки єврейських підприємств Гуляйполя.
Сигнатура аптеки Г. Ацеркіна 1912 р.

Паровий млин «Надежда» С. Саксаганського. Початок 1930-х рр.

Головою сімейства майбутніх промисловців, торговців та фінансистів був Берко (Борис) Лейба-Самойлович Кернер (1832 – 1910), що мав чотирьох синів. Міхель (1860 р. н.) та Ісай (1854 р. н.) продовжили справу батька, займаючись торгівлею, промисловим виробництвом, фінансами, діючи в складі «Торгового дому Б. Кернер та сини». Син Герш (1864 р. н.), що більше відомий в літературному світі під псевдонімом Грицька Кернеренка, став відомим та непересічним культурним діячем, не полишаючи однак родинної справи [9; 10, с. 24].

Власником найбільшої промислової споруди села – парового млина «Надежда», був купець другої гільдії Самсон Осипович Саксаганський. Млин був зведений купцем в 1894 р. а виконавцем робіт стала відома фірма «борошномельного короля» Російської імперії Антона Ерлангера. Млин, в який купець вклав величезні кошти, так і не запрацював на повну потужність при першому власнику. Паровий котел було встановлено та випробувано в 1895 р., а вже в 1898 р. він був опечатаний та до 1908 р. не був пущений в роботу. Відомі факти, що власник мав проблеми з Фабричним комітетом. Справа виявилась збитковою та не виправдала очікувань. На той час у Гуляйполі вже працювало два потужних парових млини, до десяти менших при поміщицьких економіях навколо села та потужний млин Ехіеля Гельбуха на залізничній станції Гайчур, що цілком задовольняло попит на переробку зерна на промислових масштабах для регіону [11, спр. 33, арк. 1 – 5].

В 1908 р. С. Саксаганський продає млин німцю Давиду Іогановичу Шредеру, який проводить ребрендинг підприємства. Зокрема, ним було встановлено на потужностях підприємства генератор, що приводився в дію потужним паровим двигуном. Таким чином, млин «Надежда» став тепер і центральною електричною станцією Гуляйполя з 1912 р. В селі з'явилися перші вуличні ліхтарі та освітлення в будинках і торгових закладах заможних мешканців центральної частини населеного пункту.

Другий власник, будучи німецькопідданим, був змушений покинути Російську імперію в 1915 р. та продати свій бізнес у зв'язку з початком Першої світової війни. З грудня 1916 р. підприємство купує група осіб у складі М. С. Альтзіцера, М. С. Кернера, П. В. Уманського, М. Г. Фінкельштейна. З цього часу підприємство починає працювати під назвою «Гуляйпольское мукомольное производство «Кемах» [11, спр. 517, арк. 1 – 2]. Слово кемах (קמח) – перекладається з івриту як борошно.

Ще одна купецька родина 2-ї гільдії Гельбухів – Ехіель Міхелевич з синами Міхелем та Самуїлом володіла паровим млином на залізничній станції Гайчур.

Прибутковий будинок Я. Гуревіча на вул. Шевченка. Фото 1960-х рр.

Близькість залізниці давала додаткові вигоди в реалізації продукції [1, спр. 89, арк. 16]. На Соборній вулиці, в центрі Гуляй-Поля родині належав великий житловий будинок, в якому вже за часів радянської влади знаходилась технічна та аграрна школи.

Міхель Ехіелевич (Ефимович) Гельбух 1873 р. н. не встигнувши евакуюватися з військами барона Врангеля був розстріляний більшовиками 21 грудня 1920 р. в Ялті [12, с. 133]. А його син Ілля 1903 р. н. після закінчення революційних подій лишився в межах Радянської Росії, був джазовим музикантом, працюючи в кінотеатрі «Колізей» у Ленінграді. Був звинувачений та арештований 7 червня 1937 р. за контрреволюційну діяльність, розстріляний в Ленінграді 12 листопада того ж року [13].

Купцем 2-ї гільдії був також Арон Абрамович Літінський, що тримав у Гуляй-Полі миловарний завод та займався торгівлею промисловими товарами. В 1910-х рр. він об'єднав свій бізнес з родиною Гельбухів, в результаті чого утворився торговий дім «А. Литинский и Е. Гельбух».

В 1909 р. в Гуляйполе переїздить родина енергійного міщанина Гуревіча Якова Боруховича. Він, а також його брат Герш, починали комерційну діяльність скуповувачами зернових при торговому домі купця М. Гельбуха, але досить швидко почали вести власну справу. Сучасною лексикою, Яків Гуревіч займався гуртовою торгівлею. Маючи склади на станціях Гуляй-Поле та Славгород і у самому Гуляй-Полі, він реалізовував залізо та кам'яне вугілля в першу чергу для промислових підприємств та власників парових котлів. Роздрібна торгівля полягала в продажу будівельних та колісних матеріалів, що доставлялись залізницею. Крім того, він продовжував займатися скупкою зернових. Великі об'єми замовлень та продажів давали швидкий прибуток.

Через 4 роки після його появи у Гуляйполі, в 1913 р. він збудував один з найбільших двоповерхових прибуткових будинків в населеному пункті у самісінькому центрі села, на розі вул. Поштової (суч. Н. Махна) та Вокзальної (суч. Шевченка). Дана нерухомість здавалась власником у винайм. Одна частина — як квартири під довготривалу оренду, решта працювала як готель через суборендатора єврея М. Х. Іткіна. Крім того, Я. Б. Гуревіч був власником ремонтної каретної майстерні, а після акціонування заводу сільськогосподарської техніки «Богатир» в 1915 р., був одним з його головних акціонерів [14, спр. 10211, арк. 27 — 34]. Згаданий брат Якова Боруховича Григорій (Герш) — пізніше став співвласником парового млина Е. Гельбуха на залізничній станції Гайчур.

Під кінець революційних процесів 1917 – 21 рр. Яків Гуревич виїхав до Китаю, проживав у м. Харбіні. Його брат Герш залишився в Радянській Росії, в 1924 – 25 рр. підпадав під репресії через своє соціальне походження та через службу у добровольчій армії адмірала Колчака. Син Якова Гуревича Борис (1909 р. н.) в 1937 р. був звинувачений в антирадянській агітації та приховуванні соціального походження і засуджений до розстрілу Наро-Фомінським відділком НКВС Московської області [15, спр. 10211, арк. 33].

Роздрібна лавкова та оптова торгівля в Гуляй-Полі на близько 60 % була заповнена євреями. Для більшої наочності, в таблиці наведемо список торгово-промислових підприємств Гуляй-Поля на 1912 р. власниками яких були євреї [1, спр. 471, арк. 39 – 42 зв.].

Таблиця 1

Прізвище	ім'я	По бать- кові	Соціаль- ний стан	Що утримує	Вік
Авербах	Есель	Еселев	Міщанин	М'ясна торгівля	45
Аксельрод	Залман	Іцков	Міщанин	Целюлозно-паперова торгівля	27
Бержигалов	Лейба	Абрамов	Міщанин	Мануфактурна торгівля.	26
Брам	Пінхус	Беньямін	Міщанин	Шкіряна торгівля	52
Брагінський	Наум	Савелієв	Міщанин	Мануфактурна торгівля.	38
Букін	Нахман	Меєров	Міщанин	М'ясна торгівля	36
Голінський	Йосип	Шльомов	Міщанин	М'ясна торгівля	53
Гуревич	Яків	Борисов	Міщанин	Вугільна торгівля	47
Єзерець	Марк	Самуїлов	Міщанин	Торгівля годинниками та музичними інструментами	35
Зегельман	Герш	Шмуїлев	Міщанин	Мануфактурна торгівля	39
Зубков	Самуїл		Міщанин	Торгівля швейними машинами	45
Іткін	Йосип	Хацкелев	Міщанин	Торгівля готовим одягом	45
Кернер	Симон	Якович	Купець	Мануфактурна торгівля	63
Кернер Б. та сини	Торговий дім		Купці	Паровий млин	
Кернер	Давид	Самойлов	Купець	Торгівля змішаними товарами	69
Кернер	Ісай	Борисов	Купець	Амбар для зсипки зерна	помер
Левензон	Мітус	Шиманов	Міщанин	Бакалійна торгівля	50
Левінський	Абрам	Нохімов	Міщанин	Бакалійна торгівля	52
Левковіч	Янкель	Абрамов	Міщанин	Мануфактурна торгівля	38
Левіков	Мордко	Іцков	Міщанин	Рибна торгівля	27
Лібус	Меєр	Літманов	Міщанин	Бакалійна торгівля	30
Лівінський	Герш	Нохімов	Міщанин	Бакалійна торгівля	48
Літінський	Абрам	Абрамов	Купець	Галантерейна торгівля	62
Гельбух	Ехіель	Міхелев	Купець		76
Меренбах	Соломон	Файвель	Мещанин	Мануфактурна торгівля	35
Мясніков	Меєр	Абрамов	Колоніст	Роздрібна торгівля	48
Олейніков	Ш	Д	Міщанин	Склад лісу	25
Осташинський	Нахман	Бурікович	Міщанин	Роздрібна торгівля	49
Ошер	Йосип	Мордухов	Колоніст	Торгівля готовим одягом	28
Плещіцер	Борис	Ізраїлев	Міщанин	Зсипка зерна	51
Поляков довірений акц. товариства компанії Зінгер	М.		Міщанин	Торгівля швейними машинами	25

Таблиця 1. (Закінчення)

Прізвище	ім'я	По бать- кові	Соціаль- ний стан	Що утримує	Вік
Равікович	Елья	Залманов	Купець	Екіпажно-бричкова майстерня	50
Розов	Нісон	Беньямі- нов	Міщанин	Борошняна торгівля	34
Рубінов	Меєр	Ювелєв	Міщанин	Роздрібна торгівля	36
Резніков	Абрам	Павлович	Міщанин	Бакалійна торгівля	65
Свердлов	Лейба	Мовшев	Міщанин	Мануфактурна торгівля	53
Скігін	Давид	Ельєв	Міщанин	Бакалійна торгівля	37
Соловей	Іонія	Лейбов	Міщанин	Бакалійна торгівля	33
Соломович	Марк	Міхелєв	Міщанин	Борошняна торгівля	38
Літінський Гельбух	А. Е.	Торговий дім	Купець Купець	Торгівля залізом та бакалійна торгівля	62 76
Уманський	Іцко	Мовшев	Міщанин	Хлібопекарня	43
Ушац	Хаїм	Мовшев	Колоніст	Бакалійна торгівля	48
Фельдман	Євсей	Беньямінов	Міщанин	М'ясна торгівля	36
Фельдман	Арон	Беньямінов	Землероб	Залізо-скобова торгівля	39
Фрейлейхер	Зелік		Міщанин	Бакалійна торгівля	70
Шиндлер	Абрам	Лейбов	Купець	Торгівля лісом	53

З 1910 р. в селі починає працювати екіпажно-бричкова майстерня Ельї Залмановича Равіковича. З'явившись досить пізно, вона за декілька років стала однією з найбільших в населеному пункті. Крім послуг ремонту транспорту фірма займалась поставками лісних та будівельних матеріалів, комплектуючих колісних запчастин. На підприємстві працювало близько 20 осіб.

Фактично монополістом торгівлі лісом в селі була потужна контора купця Абрама Лейбовича Шиндлера відкрита в 1892 р.

Крім того, більшість прикажчиків при неєврейських торгових закладах були теж євреї.

Великою подією для села стало відкриття у 1901 р. відділення банку Товариства взаємного кредиту. Одними з основних акціонерів, нарівні з німцями, що склали уставний капітал, були також євреї. Зокрема, вже згадані представники родини Кернер (родина братів Бориса та Марка Самойловичів), А. Л. Шиндлер, Е. М. Гельбух. Головою правління від заснування товариства обирався Ісай Беркович Кернер, а після його смерті в 1911 р. — рідний дядько покійного Марк-Меєр Самойло-Лейбович Кернер [15].

Єврейська освіта Гуляй-Поля на початок ХХ ст. була представлена чоловічою та жіночою школами, а також домашньою освітою, якій надавали перевагу заможніші прошарки єврейської громади. Чоловіча початкова релігійна школа — хедер, існувала за фінансування єврейської общини. Жіноча — була заснована в першому десятилітті ХХ ст. дружиною почесного громадянина, вже згаданого Герша Кернера — Ревекою Михайлівною, а з 1911 р. очолена Єлизаветою Елізарівною Кернер, чоловіком якої був Міхель Кернер. Жіноча школа існувала на добровільні пожертви та збори від вистав і спектаклів організованих єврейською громадою для її підтримки [16, спр. 2571, арк. 5].

Серед викладачів єврейських шкіл відомі такі імена: Абрам Борисович Кулес, Шолом Шмулевич Зельвянський, Борис Ісаакович Майба, Борух Менделевич Лурьє, Шмуль Мордухович Єзерец [17, спр. 74, арк. 126 зв.].

Банк Товариства взаємного кредиту 1901 р.

В лютому 1916 р. єврейська родина Мороховських відкриває в селі приватну змішану гімназію. Власники закладу не дотримувались офіційних обмежень у наборі учнів іудейського віросповідання. В гімназію, в більшості своїй, зараховували саме єврейських дітей, батьки яких мали можливість сплатити за навчання незважаючи на завищені суми по відношенню до чоловічої та жіночої гімназій товариства «Просвіта», що були відкриті в селі в 1916 та 1917 рр. [18].

Складно уявити без представників єврейства і галузь охорони здоров'я. Старожилом гуляйпільської медицини заслужено можна вважати авторитетного серед місцевих мешканців лікаря, колезького радника Абрама Ісааковича Лося (1863 — 1938). Виходець з Полтавської губернії, він у 1888 р. закінчив Харківський університет, з 1892 р. направлений у Гуляй-Поле на посаду заводського лікаря з правом державної служби. Паралельно практикував як приватний лікар. За вислугу років нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеню в 1914 р. [19, спр. 14, арк. 1 — 6]. А. І. Лось був членом гуляйпільського товариства «Просвіта», лікарем при гуляйпільських гімназіях. В період Української революції 1917 — 1921 рр. очолював місцевий шпиталь повстанської армії Н. Махна. У Гуляйполі працював лікарем в міській лікарні до самої смерті в 1938 р.

Один з представників відомої родини Кернер, про яку вже йшла мова, теж залишив помітний внесок в галузі медицини. Мова йде про одного з синів Берка Самойловича Якова (1856 — 1894), що став досить відомим лікарем-офтальмологом. Освіту він отримав в харківській гімназії та Київському університеті Святого Володимира (закінчив в 1882 р.), після чого три роки стажувався за кордоном у кращих спеціалістів Берліна, Відня та Копенгагена, зокрема у відомого хірурга, основоположника сучасної хірургії Теодора Більрота. Після повернення оселився в рідному с. Гуляй-Полі та практикував як приватний

лікар, перебуваючи в запасі військово-медичних службовців. Проводив складні операції в межах стаціонарного лікування в місцевій земській лікарні. За високий професіоналізм отримував від повітового земства відзнаки та високо оцінювався як колегами так і пацієнтами. Життя його обірвалось досить рано — в 1894 р., в результаті зтяжнього грипу, що переріс в запалення легенів [20, с. 285; 21, с. 512].

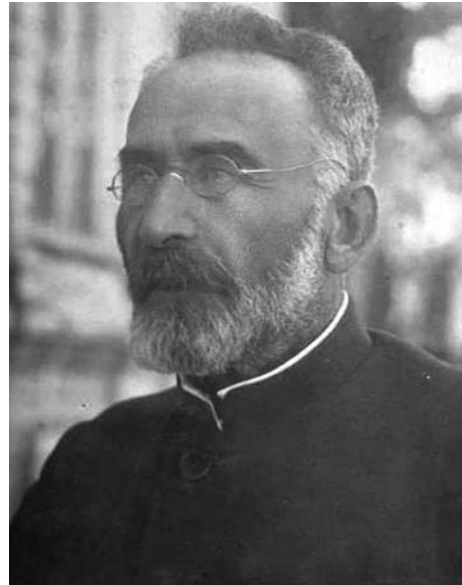
Ще одним відомим лікарем був син бухгалтера заводу Кернерів Соломон Якович Резніков (1881 — 1911). Освіту він отримав в Харківському університеті та після стажування за кордоном повернувся в Гуляй-Поле, де працював у земській лікарні та займався приватною практикою. Помер С. Резніков теж передчасно в 1911 р. Закінчували медичний факультет того самого навчального закладу і дві його сестри — Ревека та Зінаїда.

Окремий приватний стоматологічний кабінет Самуїла Соломоновича Абрамовича з кінця XIX ст. надавав послуги лікування та протезування зубів у населеному пункті.

Перша аптека була відкрита в селі у 1860-му році. Хто був від початку її власником встановити не вдалося, однак, на кінець XIX ст. нею вже завідував провізор Герш Ісаакович Ацеркін. Розміщувалась вона в будинку А. Лютровніка на Соборній вулиці. Г. І. Ацеркін міщанин міста Ковно (суч. м. Каунас, Литва), закінчив ковенську гімназію та повний курс Литовського університету, проходив службу в 2-му лейб-уланському Курляндському Імператора Олександра II полку [22, спр. 1200, арк. 17]. Аптека Ацеркіна на початок XX ст. була найбільшою в селі, більш відома як «стара». Помічником провізора при ній був Янкель Лейзер-Срулев Чернявський, що пізніше відкрив власну аптеку. Ще один аптекарський магазин належав Шабелю Гершовичу Курпову.

Сфера страхування в населеному пункті була представлена відділеннями загальноімперських потужних страхових товариств «Россия», яке очолив Міхель Кернер, страхового товариства від пожеж «Саламандра», агентами якого були Герш Беленький, Шолом Заєвід та Абрам Торецький. Вже згадуваний заводський та приватно практикуючий лікар Абрам Лось, очолював відділення харківського страхового товариства на випадок смерті «Взаимопомощь», представником «Північного страхового товариства» був бердянський міщанин Менахім-Емануїл Якович Енгель [21].

Показником розвиненості села була наявність в ньому власної друкарні, яку відкрив в кінці XIX ст. Наум Афроїмович Лібман. Власник закладу, міщанин м. Гомеля, отримав загальну домашню освіту та спеціальну у друкарській сфері і живопису [22, спр. 1200, арк. 17]. Типографія мала потужності для видання як книжкової продукції так і різноманітної дрібної поліграфії: афіші, бланки, візитки, рекламна поліграфія тощо. Н. Лібман володів приватним будинком на Поштовій вулиці у центрі села, а друкарня знаходилась в орендованому у купця Д. Тупікова приміщенні в центрі населеного пункту.

Лось А. І. Фото 1930-х рр.

Логотипи гуляйпільських фотостудій

Ще однією традиційною сферою зайнятості представників єврейської нації була галузь студійної художньої фотографії. Євреї швидко освоїли технології фотографування, які привезли з Європи. На початок ХХ ст. в Гуляйполі існувало дві фотомайстерні, що були у власності євреїв. Старіша з них належала П. Я. Лейтману, була відома з 1890-х рр. Пізніше разом з ним починає працювати його брат — Фейвіш-Берк Янкель-Вульфович Лейтман. Обидва фотохудожники міщани, вихідці з містечка (штетлу) Бобинічі Лепельського повіту Вітебської губернії (сучасна північна Білорусь). З 1908 — 10 рр. при тій же майстерні починає працювати фотограф Йосип Юдкевіч, під власною маркою, крім того активно практикуючи виїзну фотографію. Окреме фотоательє в 1910-х рр. тримав катеринославський міщанин Іцек-Сруль Мовшевич Евінзон в будинку Олексія Мелешкова по Соборній вулиці, на околиці Соборної площі.

Дрібна сфера послуг також була заповнена єврейством. Годинникову майстерню тримав Іоній Лейбович Соловей, перукарню — Лев Урвевіч Родзін.

Говорючи про єврейство, не можна оминати і такого явища як вихрести. Вихрестами називали представників єврейської громади, що з різних причин змінювали віру та охрещувалися у православ'ї. Такі практики стали частішими у кінці ХІХ — поч. ХХ ст. коли релігійна приналежність до юдаїзму вже не ототожнювалась винятково з приналежністю національною. Перехід до християнства знімав з євреїв освітні та ряд інших обмежень, які існували в Російській імперії. У випадку хрещення, особі надавався співзвучний аналог його імені, або ім'я святого, в день поминання якого здійснювалось таїнство. Вихрестів серед єврейської общини вважали зрадниками та, як правило, припиняли усіляке спілкування з такими особами. Те ж саме відбувалось і у родинних відносинах. Такі випадки не були поодинокі і у Гуляй-Полі. Одна з таких історій, що набула резонансного продовження сколихнула Гуляйполе у 1913 р.

Цього року у місті з'явився студент, син подружжя заможних єврейських колоністів М. Якуб, що в період навчання в університеті прийняв православ'я та, як і заведено в таких випадках, зненавидів своїх колишніх одновітців. По приїзді до Гуляй-Поля він зав'язав тісні відносини з місцевим православним духовництвом та усіляко поширював чутки про існування серед єврейської громади села таємної іудейської секти, що вживає християнську кров. Подібну пропаганду він вів і серед селянства, стверджуючи, що на нього зійшла небесна благодать після того як він пізнав Христа, і завданням своїм він вбачає боротьбу з ворогами християнства — євреями. Як стверджували місцеві джерела, ситуації надавав драматизму той факт, що студент Якуб отримав від тієї самої єврейської громади фінансову допомогу на підготовку та вступ до університету [23, с. 256].

Утиски єврейства Російської імперії з боку держави, закономірно штовхали його представників в горнило революційних рухів. У Гуляйполі осередком революційної діяльності стала організована в 1905 р. група анархо-комуністів — Спілка бідних хліборобів. Спілка, фактично контролюючи суспільно-політичні настрої серед селянства, не могла допустити ганебних проявів антисемітизму в селі. Погроми суперечили ідеалам анархо-комунізму. Місцева чорносотенна організація, що складалася з консервативних поміщиків, інтелігенції та поліцейського керівництва, що як і по всій імперії була інструментом в підбурюванні робітничо-селянських мас до погромів, стала одним з основних персоніфікованих ворогів Спілки в населеному пункті.

Після ряду акцій анархістів, зокрема, підпалу садиби поміщиці Олімпіади Порфирівни Черноглазової неподалік Гуляй-Поля, чорносотенці звернули свою діяльність, а їх і без того незначний вплив на маси звівся до нуля [24, с. 43]. За період від 1905 р. до початку Першої світової війни, виходячи з усіх наявних джерел, в Гуляй-Полі не було зафіксовано єврейських погромів. На цьому наголошує у власних спогадах і Н. Махно: «... когда в 1905 году громилы из «Союза истинно русских людей» под руководством Щекатихина и Минаева громили в городе Александровске евреев и присылали своих гонцов в Гуляйполе для организации еврейского погрома, гуляйпольские крестьяне на ряде своих общественных сходо-дов категорически высказались против погромщиков и их гнусных погромческих дел в Александровске» [25, сс. 10 — 11].

Гуляйпільські анархісти охопили потужною пропагандистською діяльністю прошарок місцевого робітничого класу, вихідцями з якого були ключові фігури організації. Експропріацій з боку Спілки зазнавали багаті єврейські купці, торговці та підприємці, але антисемітська складова в даних діях була відсутня.

В період 1906 — 1908 рр. такими жертвами «ексів» стали: Борух Плещіцер (вересень 1906 р.), Ісаак Брук (жовтень 1906 р.), Марк Кернер (листопад 1906 р.), на залізничній станції Гайчур — Герш Гуревич (серпень 1907 р.), в колонії Богодарівці — Ісаак Левін (квітень 1908 р.) та гуляйпільський купець Абрам Шиндлер (травень 1908 р.). При чому, невдалий напад на будинок А. Шиндлера в Гуляй-Полі супроводжувався перестрілкою, в якій поранення в ногу отримала донька купця, в решті випадків постраждалих не було [26, спр. 10/59, арк. 138 — 142 зв].

В ядрі Спілки бідних хліборобів було чотири представники місцевого єврейства: Лейба Горелік, Шмерко Хшива, Айзик Ольхов та Наум Альтгаузен. Очевидно, що значна кількість євреїв бідніших прошарків була і серед масовиків Спілки. Останній був племінником власника заїжджого двору в Гуляй-Полі, далеко не бідної людини в селі — Наума Боруховича Альтгаузена. За революційну діяльність Н. Альтгаузен отримав 6 років ув'язнення, після потрясінь революційних процесів 1917 — 1921 рр. жив і працював в Ленінграді. Повторно заарештований вже радянською владою в 1935 році, отримав 5 років таборів. Подальша доля невідома.

Шмерко Хшива за вироком тимчасового військового суду в Катеринославі був повішений в 1909 році. А. Ольхов та Л. Горелік були арештовані в 1908 р. в Гуляй-Полі. Тимчасово відпущеному під нагляд поліції А. Ольхову, вдалося емігрувати в Аргентину [27, сс. 15 — 16]. Л. Гореліка, за спогадами Н. Махна катували та стратили німецькі війська в співпраці з місцевими прихильниками Центральної Ради влітку 1918 р. [25, с. 21].

Тісні зв'язки євреїв з анархістами підтверджує подальша їх співпраця в контексті Української революції 1917 — 1921 рр. Достовірним фактом лишається створення єврейського батальйону в складі місцевої самооборони періоду наступу австро-німецьких військ та союзної їм Центральної Ради на Гуляй-Поле у квітні 1918 р., та батальйону, що був частиною фронту проти наступу білогвардійських військ у 1919 р. Протягом революційних часів спостерігаємо подальшу присутність єврейських загонів та окремих представників єврейства у махновській армії.

Початок Першої світової війни викликав певну ейфорію патріотизму і серед єврейської громади. Зокрема, в селі було створено Єврейський комітет допомоги родинам, члени яких були призвані в діючу армію. На діяльність комітету Марком Кернером було пожертвовано 300 рублів одноразово та дане зобов'язання вносити по 100 р. щомісячно [28].

В контексті нашого дослідження, окремо варто зупинитися на темі єврейського цвинтаря м. Гуляйполя. Розташоване воно на схилі б. Потайної — правій притоки р. Гайчур. Виникло кладовище, очевидно, в 1860-х рр. паралельно із зародженням общини, бо на мапі 1861 — 63 рр. воно ще не було позначено. На той час, територія його розташування була південною околицею села Гуляй-Поля. Від початку цвинтар заповнювався характерними для єврейської поховальної культури надгробними пам'ятниками — мацевами. З кінця ХІХ — поч. ХХ ст. багатші прошарки громади, переймаючи віяння масової культури, встановлюють на могилах рідних загальнопоширені мармурові та гранітні конструкції, що використовувались повсюдно не залежно від віросповідання. Цвинтар був обнесений високим цегляним парканом, а біля його головних воріт була збудована сторожка та брама з місцем для проведення елементів поховального обряду. Опікувалось кладовищем єврейське поховальне товариство, що існувало як і власне сама громада до середини 1930-х рр.

В ході вивчення фотоматеріалів родинних архівів та співставлення їх з результатами обстеження кладовища, було встановлено, що найбільший та найкоштовніший надгробок цвинтаря з могили Берка Кернера був знятий та використаний у якості постаменту під пам'ятник В. Леніну, який встановили у місті у 1940-му році на річницю Жовтневого перевороту. На багатьох фото 1940 – 50-х рр. чітко проглядаються заповіровані та збиті написи і епітафії двох граней масивного надгробку з чорного граніту.

Основна руйнація цвинтаря почалася в період Другої світової війни. З фактичним знищенням окупаційною німецькою владою єврейського населення Гуляйполя, цвинтар починають розбирати місцеві мешканці на будматеріали. Першочергово був розібраний цегляний паркан та зняті всі металеві конструкції. В подальшому, вже після звільнення міста Червоною армією, з кладовища починають знімати і зручні для використання у господарчих цілях мацеві. Один з варіантів їх повторного застосування – було виготовлення з них ручних жорен для помелу зерна [29]. Дрібніші фрагменти мармурових конструкцій, які була можливість вивезти, теж були поцуплені, а більш масивніші намагались розколоти та забрати частинами.

Ще пізніше, в 1960-х рр., колишня сторожка була перебудована та перетворена на житлове приміщення, а сарай даної садиби був розміщений прями́сінько на могилах найвідоміших представників єврейської громади міста, частина надмогильних конструкцій яких лягла в основу споруди.

В 2017 – 2020 рр. гуляйпільським відділенням Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького та місцевими активістами було проведено роботу по відновленню єврейського цвинтаря та комплектації повалених надмогильних конструкцій. Було прослідковано чітку логіку розташування могил найвідоміших представників громади, що знаходились по обидва боки від головної алеї кладовища, починаючи від головної брами. Територія навколо даних могил була вимощена дорогою на той час плиткою харківського заводу барона Бергенгейма. Знайдено окремі фрагменти чавунного лиття огорож та фрагменти мацев.

Серед виявлених поховань та зкомплектованих надгробків були могили Клонімуса (Костянтина) Кернера (1834 – 1907), Якова Кернера (1856 – 1894), Белли Кернер (померла 1900), Якова Рєзнікова (1881 – 1911), Ревеки Островської (1816 – 1879) та велика кількість не ідентифікованих поховань, над якими лишилися тільки фундаменти та основи надгробків. Пам'ятник Якова Кернера був виготовлений на київському заводі «Кам'яний брід» підприємців Корсакова та Савицького, про що свідчить напис на нижньому елементі надгробку.

В якості підсумку, варто відзначити, що внесок єврейства в розвиток як Гуляйполя так і регіону загалом складно переоцінити. Саме місто є яскравим зразком співіснування єврейської громади з представниками інших етносів та конфесій, де вона була другою за чисельністю після української.

Зміна суспільно-політичного ладу та прихід до влади більшовиків готував гуляйпільському єврейству нові динамічні зміни та випробування, що є темою для окремого дослідження.

Бібліографія

1. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.
2. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. (Великобілозерський, Кам'янсько-Дніпровський, Куйбишевський,

- Михайлівський, Орхівський, Пологівський, Розівський, Токмацький райони). — Запоріжжя: «Тандем-У», 2006. — Вип. 2. — 339 с. + додатки.
3. Протоколы Александровского Уездного Земского Собрания. Второй очередной сессии 20 — 26 сентября 1867 г. с приложениями. — Екатеринослав: Типография Я. М. Чауссаго, 1868. — 684 с.
4. ДАЗО, ф. 21, оп. 1.
5. ДАДО, ф. 11, оп. 1.
6. Екатеринославские епархиальные ведомости. — Екатеринослав, 1881. — № 13. — С. 193 — 208;
7. ДАЗО, ф. Р-72, оп.1.
8. Махно Н. Воспоминания. Репринтное воспроизведение изданий 1936, 1937 гг. // Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). — К.: «Украина», 1991 г. — Книга 1. — 215 с.
9. Петровский-Штерн Йоханан. Молитва за Україну: химерна ідентичність Грицька Кернеренка [пер. Миколи Климчука] // Єгупець. — К.: Дух і Літера, 2013. — № 22. — С. 260 — 315.
10. Гак А. Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Спогади. — Новий Ульм, 1973. — 328 с.
11. ДАЗО, ф. 32, оп.1.
12. Реабилитированные историей. Автономная республика Крым. — Симферополь: Антиква, 2009. — Кн. 6. — 248 с.
13. Книга Памяти. Списки жертв большевистского и коммунистического террора в Советском Союзе. Гельбух Илья Михайлович [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.uznal.org/book_of_memory.php?bukva=3&name=25&surname=136&repression=0
14. ДАЗО, ф. Р-5747, оп. 3.
15. Отчет гуляйпольского общества взаимного кредита за 1914 г. Год тринадцатый. — Гуляйполе: Типография Н. А. Либмана, 1915. — 31 с.
16. ЦДАУ, ф. 313, оп. 2.
17. ДАЗО, ф. Р-198, оп. 1.
18. Звілінський С. О. Гуляйпільські гімназії товариства «Просвіта» // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2017. — № 17. — С. 108 — 121.
19. ДАЗО, ф. 51, оп. 1
20. Южно-русская медицинская газета. — 1894. — № 19. — С. 285.
21. Хроника и мелкие известия // Врачъ. — 1894. — № 17. — С. 512.
22. ДАЗО, ф. Р-1241, оп. 1.
23. Новости Александровска. — 1913. — 15 августа. — С. 256.
24. Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні [упор. В. Чоп] // Старожитності Південної України. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. — Вип. 15. — 136 с.
25. Махно Н. Воспоминания. Репр. воспр. изд. 1936, 1937 гг. // Под ударами контр-революции (апрель — июнь 1918 г.) [ред. с предисл. и прим. Волин]. — К.: Україна, 1991. — Кн. 2 — 3. — 184 с.
26. РГВИА, ф. 801, оп. 7/67.
27. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — 592 с.
28. Газета «Утро» від 16 (03) жовтня 1914 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://starosti.ru/archive.php?m=10&y=1914>
29. Коростильов Микола Іванович 1932 р. н., м. Гуляйполе, вул. Потайна № 30. — інтерв'ю 2018 р., запис Звілінського С. О.

Звилинский С. А.

Еврейская община Гуляйполя времен Российской империи

В статье подробно рассмотрена история становления и развития еврейской общины Гуляйполя от ее зарождения в 1860-е гг. и до начала советского периода истории Украины. Особое внимание обращено на вклад еврейской общины в экономику Гуляйполя (промышленность, торговлю), а также культуру, образование и медицину. Кратко прослежена история отдельных еврейских семей.

Zvilinskyi S. A.

The Jewish community of Gulyaipole during the Russian Empire

The article is devoted to the history of the formation and development of the Jewish community of Gulyaipole from its inception in the 1860s. and before the beginning of the Soviet period of Ukrainian history. Particular attention is paid to the contribution of the Jewish community to the economy of Gulyaipol (industry, trade), as well as culture, education and medicine. The history of individual Jewish families is briefly traced.

Назаренко Д. В.

БЕРДЯНСЬКІ ПИВОВАРИ ФЕТТЕРИ

Два роки тому у бердянських краєзнавців відбулася визначна подія — 180 років від дня народження людини, яка вплинула на промислове і культурне життя не лише Бердянська, а й усього регіону. Прикрим сюрпризом для автора стало те, що більшість деталей біографії цієї особи були втрачені в радянський період.

Це спонукало зайнятися пошуком подробиць життя цієї людини, яке нагадує справжній роман з елементами драми та трагедії. До роботи залучилося багато небайдужих людей. Хочеться подякувати співробітникам Бердянського краєзнавчого музею та особисто директору — Людмилі Федорівні Ноздриній за надану допомогу.

Справжній пивовар — це не лише бізнесмен, який здатний заробити капітал для своєї сім'ї і виготовити напій, що задовольняє смаки поціновувачів пива. Це ще і підприємець, спроможний налагодити виробництво в гармонії з оточенням, щоб підняти свій регіон на новий рівень і заслужити репутацію пристойної, відповідальної і справедливої людини, якою може пишатися рідний край. Незважаючи на зміну віків і епох ці принципи залишаються так само незмінними. Одним з яскравих представників багаточисельної родини пивоварів, що зміг утілити усі перераховані постулати ідеального пивоваріння, справедливо вважається Людвіг Давидович Феттер — бердянський підприємець, купець другої гільдії, власник пивоварного, цегляного і лісопильного заводів, почесний громадянин Бердянська і гласний міської думи, пам'ять про якого досі живе серед населення цього приморського міста. Німецьке прізвище Феттер прямо вказує на походження відомого бердянського пивовара. Його предки були корінними жителями Німеччини, і знятися з насидженого місця їх змусив сильний неврожай, що тривав упродовж 1816 — 1818 років. Коли загроза голоду стала цілком реальною, ціла група селян вдалася до тривалої і важкої подорожі на човнах з усім майном по річці

Дунай у пошуках нового місця для проживання і господарювання.

Допливши до Ізмаїла, вони пройшли обов'язковий карантин, після чого отримали земельні наділи на території сучасного Бердянського району [1]. Ця земля, в сукупності з відповідним для сільського господарства кліматом, подарувала надію на сите життя в новій країні. В цей же час поруч осіли лютеранські сектанти-пієтисти родом з білоруського Вітебська. Спільними зусиллями вони утворили колонії в повіті, одну поблизу річки Берди, а три — трохи віддалік. Сімейство Феттерів теж оселилося в одній з цих колоній, де усі члени співтовариства продовжували займатися сільським господарством.

13 серпня 1838 р. в родині Давида Феттера народився хлопчик, який отримав ім'я Людвіг. Його виховували так, як було заведено в сім'ях лютеран. У постійній праці і повноцінній допомозі батькам він виріс розумним і завзятим чоловіком з амбітними планами і купецькою жилкою. Кліматичні умови в Приазов'ї були не завжди сприятливими для хліборобів. Врожайні роки чергувалися з неврожайними. Цим скористався Людвіг Феттер. В рік великого врожаю, який викликав різке зниження закупівельної вартості зерна, він прийняв раціональне рішення створити запаси збіжжя, на яке абсолютно не було попиту, а тому віддавалося воно за низькими цінами. А наступний рік, як і передбачав купець, став неврожайним, що підвищило ціни на ринку зерна. Феттер зміг вигідно продати торішні запаси, і це дозволило зібрати стартовий капітал.

Людвіг Феттер

Рекламні листівки пивоварного заводу Феттера

Весільне фото . Отто Феттер з дружиною Єлизаветою.

Сім'я Отто Феттера . Єлизавета та діти – Оскар, Людвіг, Марта, Іоганна. 1910 р.

Велика частина грошей була інвестована у будівництво цегляного і лісопильного заводів. Сума, що залишилася, призначалася на створення парового пивоварного виробництва. Будівництво розпочалося за містом і йшло неймовірно швидкими темпами. Без всяких існуючих на той час технічних пристосувань для полегшення процесу, найбільше в регіоні виробництво було повністю завершено всього за чотири роки. Роком заснування підприємства став 1897 р. До того моменту дуже своєчасно було налагоджено транспортне сполучення між Бердянським портом і загальною залізничною мережею, тому промисловість міста почала розвиватися набагато швидше і стала ще перспективнішою.

Завод було оснащено паровим двигуном. Спочатку тут працювали 14 робітників. За рік вироблялося 37 000 відер пива на суму 35 000 руб. На 1911 р. працівників вже було 22. На початку ХХ ст. лінійка пива, що випускалась, складала вже шість сортів – величезний асортимент для того часу: «Пільзенське», «Лагер-Бір», «Мюнхенське», «Експорт», «Бокбір» і «Царське». Підприємство розвивалося стабільно. Об'єм річної продукції був не менш вражаючим – 120 тис. відер. В 1910 р. пива виробляли на суму 54 450 руб.

У той же час заслуги пивовара Феттера перед громадою стають очевидними для кожного пересічного жителя Бердянська, тому його обирають членом арбітражної комісії і Бердянського біржового товариства [2]. Крім того, місцеві жителі-одновірці довіряють йому пост голови лютеранської громади Бердянська.

Людвіг Давидович повністю виправдав очікування лютеранської громади, оскільки дав згоду на будівництво Євангелістсько-лютеранської церкви на місці власного магазину з торгівлі лісом. Городяни змогли оцінити безкорисливість цього пивовара, адже підприємець не був засліплений жаданням наживи і охоче виділяв кошти на культурний розвиток міста. Наприклад, власним коштом він замовив виготовлення в Дрездені висококласного органу, який став безцінним подарунком цій самій церкві.

Через те, що медицина не мала достатнього розвитку в позаминулому і на початку минулого століття, Людвігу Давидовичу довелося пережити смерть двох дружин. Всього він був одружений тричі і виховав дев'ять дітей. У 1911 р. Феттер помер і був похований з усіма почестями. Судячи з виписок з метричних книг, поряд з ним поховані перша і друга дружини — Феттер Готлибина, уроджена Броммар, що померла в 1870 р., і Феттер Паулина, що померла в 1883 р.

Справу якісного пивоваріння, згідно заповіту, продовжив один з синів Людвіга Давидовича — Отто Феттер. Згодом він отримав пост гласного міської думи, увічнив себе, як міський меценат, що активно підтримував німецьке училище і лютеранську церкву у Бердянську [3].

У 1912 р., через рік після смерті батька і засновника пивної імперії, Отто вирішив заснувати акціонерне товариство, яке стало черговим витком розвитку промисловості і бізнесу міста. На пивних пляшках з'являється напис: АКЦ Ово ПИВОВАРЕНІЯ ЛЮДВИГА Д. ФЕТТЕРА ВЪ БЕРДЯНСКЪ.

Сімейству Феттерів довелося пережити багато складних моментів, з якими стикалися люди на початку ХХ ст. Багато німців після Першої світової війни і революції залишили країну, справедливо побоюючись за власне життя і бізнес. Але Феттери прийняли одностороннє рішення не від'їжджати на історичну батьківщину з Бердянська, що здавна став рідним для них, за що згодом Отто розплатився своїм життям. Його розстріляли більшовики, які прийшли до влади. Завод, будинок і усе майно були націоналізовані [4].

Після цього члени сімейства Феттерів, що вижили, були розкидані по всьому світу. Декілька родичів були вислані в Казахстан і на Колиму, де закінчили свої дні. Більшість з них намагалися різними шляхами потрапити до Німеччини, і деяким це навіть вдалося.

Представники родини Феттерів зараз не мешкають у Бердянську. Їх сліди в Україні вдалося виявити в Харкові, а кілька чоловік знайдено в Німеччині [5]. Але городяни досі віддають данину пам'яті видатного пивовара, який зробив дуже багато для становлення цілого регіону, — Людвігу Давидовичу Феттеру. Матеріали про сімейство і пивоварний завод зберігаються зараз у Бердянському краєзнавчому музеї та музеї історії міста, де городяни і гості можуть ознайомитися з ними.

Прошли роки, але продукція і підхід до бізнесу цього великого підприємця досі є еталоном у сфері пивоваріння. Похований почесний громадянин Бердян-

Фрагмент пивної пляшки

ська Людвіг Давидович на старому міському кладовищі. Його могилу з монументальним пам'ятником ще й зараз відвідують багато сучасних пивоварів [6].

Автор висловлює велику подяку Світлані Козиряцькій та Шевченко Світлані за допомогу при написанні статті.

Бібліографія

1. Памятная книга Таврической губернии [под ред. К. В. Ханацкого]. — Симферополь, 1867 г. — Вып. 1. — 23 с.
2. Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. Бердянск: изд. Бердянских Новостей. — Симферополь, 1911 г. — 97 с.
3. Торгово-промышленный указатель и путеводитель по городу Бердянску. — Бердянск: тип. М. Дорошенко, 1915 г. — Издание первое.
4. Ноздрин Л. Трагедия рода Феттер // Бердянську — 190. — Мелітополь, 2017. — С. 235.
5. Кайда Ольга. Потомственный почётный гражданин [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://pro.berdiansk.biz>
6. Сурина Людмила. 180 лет со дня рождения Людвиг Давыдовича Феттера [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.facebook.com/groups/Mytiistoriyi/permalink/264589890814546/>

Назаренко Д. В.

Бердянские пивовары Феттеры

В статье речь идет о семействе немецких колонистов — предпринимателей Феттеров, проживавших в г. Бердянске в XIX — начале XX в. Родоначальником семейного бизнеса стал Людвиг Давидович Феттер, начинавший с лесопильного и кирпичного производства. Но более всего он стал известен как талантливый пивовар. Его дело продолжил сын Отто, основавший акционерное общество пивоварения Людвиг Д. Феттера в Бердянске. К сожалению, во время революции и гражданской войны эту семью постигла печальная участь: имущество было конфисковано, О. Феттера расстреляли, а члены многочисленного семейства оказались в ссылке. При написании статьи использованы фотографии и документы из фондов Бердянского краеведческого музея.

Nazarenko D. V.

Berdyansk brewers Feters

The article deals with the family of German colonists, entrepreneurs, Feters, who lived in Berdyansk in the 19th — early 20th centuries. The founder of the family business was Ludwig Davidovich Fetter, who started out with sawmill and brick production. But most of all he became known as a talented brewer. His business was continued by his son Otto, who founded the joint-stock company of Ludwig D. Fetter's brewing in Berdyansk. Unfortunately, during the revolution and the civil war, this family suffered a sad fate: the property was confiscated, O. Fetter was shot, and members of the large family were in exile. When writing the article, photographs and documents from the funds of the Berdyansk Museum of Local Lore were used.

ПРОСТІР ТА ПОДІЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ОЛЕКСАНДРІВСЬКУ (ЗАПОРІЖЖІ) НА СТОРІНКАХ ТОГОЧАСНИХ МІСЦЕВИХ ТА ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ *

Засобам масової інформації, в нашому випадку — періодичній пресі, по праву належить важливе місце в загальному комплексі історичних джерел. Адже преса, особливо у період національно-визвольної боротьби, виконувала кілька функцій одночасно: інформаційну, агітаційну, організаційну та освітньо-виховну. ЗМІ не лише висвітлювали ту чи іншу подію, вони сприяли формуванню українського простору міста. Новина, або оголошення чи інший матеріал, який містив прив'язку до конкретного місця події, або ж будівлі, з відстані 100 років стали маркерами, зачіпними пунктами українського Олександрівська. Того міста, яке розвивалося в шаленому сусідстві з Олександрівськом імперським, у антагонізмі з Олександрівськом більшовицьким, разом із тим будучи у той же час із ними частиною одного цілого.

У процесах націо- та державотворення роль періодичної преси є однією з визначальних. Очевидно, що ще з останньої чверті XVIII ст. періодичні публікації газет стали невід'ємною рисою міської цивілізації [1, с. 239], а отже і модернізації. Сама ж концепція газети, за Бенедиктом Андерсоном, «передбачає рефракцію відібраних «світових подій» у специфічний уявний світ локальних читачів, а також те, якою важливою для цієї уявної спільноти являється ідея сталої одночасності в часі» [1, с. 87]. Усвідомлення через публікації у пресі спільноті уявлень про минуле й об'єднання мовою, культурою й традиціями в окреслених територіальних рамках стало запорукою модерного націотворення та інкорпорації південних губерній до власне усвідомленої української території.

У газетах доби Української революції міститься багато фактичного матеріалу, наведені постанови з'їздів, конференцій, зборів громадських та політичних організацій, публікації резолюцій тощо. Важливе місце на сторінках ЗМІ займали огляди, політичні статті на злободенні теми, листи з місць. Зважаючи на певні обмеження у обсязі матеріалу, наразі звернемо увагу на три газети, матеріали яких хронологічно охоплюють травень — жовтень 1918 р.: «Діло» (Львів), «Нова Рада» (Київ) та «Січ» (Олександрівськ).

Названі періодичні видання є важливим історичним джерелом не тільки для реконструювання минулого революційного Олександрівська, а й для вивчення того, як саме український рух та модерне державотворення були «представлені» для пересічних жителів українських земель Надзбручанської та Наддніпрянської України, та перш за все — Олександрівська й повіту. Разом із тим, необхідно враховувати неоднозначність будь-яких ЗМІ. З одного боку, преса фіксує реальність такою, якою вона є в конкретний історичний момент, що робить неможливим виправлення у майбутньому. Але, з іншого боку, кожне періодичне видання є виразником певних політичних поглядів, що впливає на суб'єктивність добору наведених фактів та їх оцінку.

Аналіз матеріалів зазначених ЗМІ у дослідженні подаємо за хронологічним принципом. Відповідно, перші публікації про Олександрівськ весни 1918 року

* Повний текст доповіді на Міжнародній науково-практичній конференції «Ab urbe condita»: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII — першій половині XX ст.», м. Запоріжжя, 16 — 17 жовтня 2020 р.

зустрічаємо у газеті «Діло». Це були статті, присвячені участі Українських січових стрільців у боях за Південний вокзал («Запоріжжя-1») та передмістя Олександрівська у квітні. Зрозуміло, що бойова діяльність формації УСС, яка хоч і була складовою частиною військ Австро-Угорщини, але позиціонувалася як зародок майбутньої української армії, цікавила західноукраїнське суспільство. Також наголошувалося, що бій за Олександрівськ був на той час першим зіткненням саме з більшовиками. У цій публікації було подано опис самого бою та його наслідки й наведено уривок наказу Вільгельма фон Габсбурга про відзначення хоробрості Січових стрільців [2].

У всіх доступних на сьогодні джерелах про бій на станції Південної залізниці згадується, що зі сторони УСС був лише один загиблий – стрілець Михайло Ярема, який був похований на одному з курганів неподалік с. Біленьке сучасного Запорізького району. Газета ж «Діло», за тиждень після публікації інформації про бій, подала й некролог про загиблого бійця: уродженець с. Рай (Бережанська міська рада, Тернопільська область), 1895 р. н. З 1915 р. був у Легіоні УСС [3].

Ще один матеріал, який було опубліковано у «Ділі» в травні 1918 р. вже був більше оглядовим й підсумовував діяльність січових стрільців, як це було підкреслено й у назві, на землях Української народної республіки. Очевидно, потреба його появи була зумовлена тим, що після початку походу на Наддніпрянщину у другій половині лютого, станом на травень (квітень за ст. ст.) 1918 р. формація УСС стала постоем саме в Олександрівську, де й було підготовлено звіт про це, зокрема, свідчить й підпис під статтею, який має чітку прив'язку до нашого міста [4].

Попри те, що вказані публікації у газеті «Діло» містили досить небагато інформації про події революційного Олександрівська, вони «включали» невелике південне повітове місто до загальноукраїнського простору. Наслідуючи теорію Бенедикта Андерсона, можемо визначити, що умовні жителі Львова-Станіслава-Бережан «уявляли» Олександрівськ, як спільноту українців, які проживають в межах безпосередньо української держави – УНР. А закріплення цих уявлень відбулося вже після повернення січових стрільців на Західноукраїнські землі й формування через їхні спогади образів українського Олександрівська, Хортиці та покозачених сіл (Біленького, Вознесенки, Царициного кута тощо) [5].

Максимально інформативними, в контексті формування українського простору Олександрівська, у травні 1918 р. є публікації у газеті «Січ», яка також мала підзаголовок: «Надпартійна демократична часопись українських організацій м. Олександрівську та його повіту». Редакція знаходилася на 3-му поверсі Земської управи й працювала з 11-ї до 14-ї години та, після перерви, з 17-ї до 20-ї. Принагідно зауважимо, що органічним доповненням до публікацій у «Січі» також були матеріали загальноукраїнської газети «Нова рада».

У першому випуску «Січі» 1 травня 1918 р. було опубліковано запрошення від редакції до представників українського руху, зокрема Повітового Земства, міського самоврядування, політичних партій соціалістів-революціонерів та соціалістів-демократів, «Просвіти», товариства «Запорожець», Учительської спілки, Селянської спілки, товариств поштовиків та залізничників, Вільного козацтва, кооперативів тощо обрати по одному представнику до Видавничого комітету часопису «Січ». Перше засідання комітету було заплановано на 18-ту годину 3 травня в приміщенні редакції. До складу редколегії тоді входили Р. Квітка, А. Павлюк та Г. Янчук. Видавцем було зазначено Комітет українських організацій. Місце друку – Олександрівськ, друкарня школи глухонімих [6].

СІЧ

Надпартійна демократична часопись українських
організацій

м. Олександрівську та його повіту.

Ціна ч. 50 шагів (25 коп.).

Адреса редакції і контори:

Земська Управа, 3-й поверх. Відкрита од 11—2
та 5—8.

Плата за оголошення:

Перед текстом по 75 коп., після тексту по 50 коп. за рядок першого
з шуканих праці по 1 карб. за ціле оголошення.

Читати треба: „и“ як „ы“, „е“ як „э“, „є“ як „е“.

№ 2.

Неділя 5 травня 1918 року.

№ 2.

На 3-ий день Великдня 7 травня Олександрівське
Т-во Просвіта улаштує СВЯТО УКРАЇНСЬКОЇ
ПРЕСН.Для газети „СІЧ“ потрібні Хронікери, а також розпо-
сидки. Звертатись у контору часописі.Букварі українські продаються у Запорізькому Союзі
кредитових та ощадно-позичкових тов-в (Союз-банк)
Соборна 16. другий поверх.Ідучи на зустріч бідній хвилі, звязуючи велике значіння негайної і належної
українізації різних державних і громадських установ, Олександрівська Учи-
тельська Спілка і Товариство „Просвіта“ улаштовують з 14-го травня місячні
курси української мови, для урівноважіння різних інституцій в першу чергу і вза-
галі для всіх громадських закладів.

Платня за курс 25 карб. Заняття будуть вечором.

По скінченню курсів будуть призначені за окрему платню двохтижневі курси
дзюдовства в різних державних, громадських і приватних установах.Занься з першого травня приймається в Пущівській школі, де містяться Учи-
тельська Спілка, від 5 до 7 год. веч.дунає. „Україні! Україні!“—несеться
в наших окопах. Зворушення огортає
кождого хочеться вирватись туди, ки-
нутись собі 'взаімно в обійми, співати і
ілакати з радості, що віднайшли друг
друга.

Ось так ми опінались.

І так дохвиляв до нас вістики з
білзької і далекі України . . .А потім жак: „Що буде, як одна
повнова сторона захоче наступати?..
Що тоді?..“Довгими днями і ночами непокоїла
нас страшна думка...

Нас скоро забрали з окопів...

Хотіли бути ніни у різних селі.
Не тому, щоб тут чиз себе чуали між
людьми. І тут і там село одне, у віску
зелених ланів нішим дитом заквітчалось
І одна мова гомонить і одна пісня
дзється. Я хотіли лиш у рідні сторони
радієву вістку нести. Оттак ранком на
Великдень людей стріаю: „Україна вос-Тепер люд виходить на свою ниву, ці-
люють молитву подки немирущій Силі
життя, починає весняну працю.Столітніми зимами була заклата
наша Ненька-Україна, холодна крига з
півночі прикривала нащелу болен твою
дшу, український народ, держала її в
непривітній темряві. Двоголовий царський
орел шив кров твого серця; шив, а воно
неє напою віджало і вдалось до життя;
а яким бодем вдалось воно з під окрі-
павлених квітів до життя на волю. Ти
знаєш це добре. Домі часи Ти, україн-
ський народ, правас не дурно, щоб
увільнитись од тієї неволі. Твої уста не
могли критчати рятунку, бо були заклаті
весьми, наказами чи узлами, ти мусіла
молчати Ти не міг просити помічи. Ти
не міг, бо шаліти невіллям Тобі! було
сказати твоему катові а як сильно тише
Тебе. Треба було чекати, поки Сонце
Правди стоїть криву немилосердно не-
бесі.

І вона впаде на твою долю...

Газета «Січ», титул випуску №2, 5 травня 1918 року

У четвертому випуску часопису «Січ» було опубліковано оголошення із закликом фінансово підтримати видання. Наголошувалося на тому, що це взагалі перше видання українською мовою на теренах історичного Запоріжжя. Підтримати випуск газети можна було не лише фінансово (передплата, або ж пожертва на фонд), а також дописуючи до неї, надаючи інформацію з місць [7].

Без сумнівів, окремий цікавий для дослідника історії Української революції та формування українського простору в Олександрівську блок інформації, який друкувався на сторінках часопису «Січ» стосувався саме місцевих подій весни 1918 р. У першому випуску повідомлялося про Повітовий З'їзд, який відбувся 23 квітня у Земській Управі. Ініціатором заходу став представник Міністерства Земельних Справ, інспектор на Катеринославщині Скалько. Останній мав ознайомити присутніх із Земельним законом, прийнятим Центральною радою 18 січня. Наслідком роботи з'їзду стала резолюція про підтримку цього закону. Крім того, актуалізувалися й локальні проблеми: «Повітовий з'їзд земельних комітетів Олександрівського повіту домагається, щоб повітовий комісар як найшвидше зробив розпорядження послати військову силу на повіт для роззброєння розбійничих банд, котрі ховаючись під назвою гайдамак роблять напади на мирних жителів, грабують і убивають безборонних громадян, чим страшенно мішають праці земельних комітетів».

Загалом, на з'їзді було також ухвалено резолюцію про підтримку Центральної ради й Народного Міністерства. Учасники привітали проголошення самостійності України й вимагали негайно сформувати постійну (регулярну) армію, а військо-

вим міністром щоб був неодмінно самостійник-соціаліст. Крім того, містилася вимога про розформування військових одиниць, які підтримували буржуазію й не визнавали самостійності України. На державні посади необхідно було призначити перш за все учасників боротьби за самостійність України. Тих же, хто виступав проти — не призначати на жодні посади й взагалі, віддати під суд [8].

28 — 29 квітня відбувся з'їзд Олександрівської повітової Селянської спілки під головуванням Иванченка. На зібранні були присутні 94 представники від 32 волостей, які одноставно підтримали протест проти втручання союзницького німецького війська у внутрішні справи УНР, що на їх думку могло призвести до чергового розгулу анархії в краї. Відповідно, необхідно було «негайно організувати по всіх волостях повіту вільне козацтво, котре буде організовано волосними селянськими громадами, куди не пройшли б люде з червоної гвардії, бувших поліцейських жандармів, других причників царського уряду» [9].

Активна громадськість Олександрівська та повіту уважно слідкувала за бурхливим розвитком політичних подій в Україні й не залишалася осторонь. Повітова земська управа 10 травня скликала з'їзд представників волосного земства на якому було вирішено підтримати резолюцію з приводу оголошення Гетьманщини, як вищої влади в Україні, ухвалену на спільному засіданні органів місцевого самоврядування, Совіту робітничих депутатів, Селянської спілки та всіх політичних партій. Наголошувалося, що дії німецької влади є прямим втручанням у внутрішні справи України з наміром відродити великих землевласників. Резолюція також містила положення про те, що встановлення влади Гетьмана суперечить самим ідеалам і принципам народовладдя, тому постала нагальна потреба скликати Установчі Збори. Сама ж Гетьманщина, на думку авторів резолюції, була нічим іншим, як авантюрою, подібною до більшовицької, а влада Гетьмана триматиметься лише на німцях й за їх відсутності одразу впаде (*що в кінцевому результаті й відбулося — авт.*). Загалом же, самоврядування міста й повіту, а також громадські організації, визнавали лише Центральну Раду як тимчасовий парламент, який мав привести Українську державу до проведення Установчих Зборів [10].

Та, зрештою, подібні протести не мали жодного сенсу. Встановлення влади Гетьмана Павла Скоропадського було на той час доконаним фактом. З думкою представників від дрібного й середнього селянства ніхто рахуватися вже не збирався. І як підведення ризику під «парадом» антигетьманських резолюцій, стала публікація у «Січі», де інформувалося, що за наказом Військового Міністерства та губерніального коменданта олександрівським повітовим комендантом призначено полковника Малишевіча. Очевидно, що всі розпорядження та накази попереднього коменданта сотника Гемпеля, якого було призначено ще за республіканської влади, скасовувалися [11]. Очевидно, що боротьба із «уенерівщиною» залишалася актуальною в Олександрівську для гетьманських урядників і влітку 1918 р. Зокрема, у київській «Новій раді» 13 липня повідомлялося що староста Олександрівського повіту наказав, щоб усі установи, де на стінах ще залишилися Універсали Центральної ради — негайно їх знищили [12].

Окрім висвітлення суспільно-політичних подій, на сторінках «Січі» публікувалися матеріали про розвиток освіти та культурне життя Олександрівська й повіту. Про конкретні кроки конкретних дійових осіб з наповнення українським змістом юридично оформленої української території.

У неділю 28 квітня відбулося урочисте свято у першій українській народній школі Олександрівська, яке було присвячене пам'яті Тараса Шевченка. В присут-

ності батьків та запрошених гостей (представників військової та цивільної влади, просвітніх товариств, учительських українських та російських організацій, соціалістичних партій та січових стрільців) дітьми було показано літературно-вокальну програму. Серед іншого, також виконувалися вірші Шевченка.

Того ж дня відбулися загальні збори Вчительської спілки де було ухвалено відкрити 14 травня курси української мови та відправити делегатів на ІЗ'їзд Всеукраїнської учительської спілки у Києві. Також постановили делегувати по одному представнику до Шкільної комісії міської Думи та в Шкільний комітет повітового Земства. В дусі часу, збиралися організувати комісію для перекладів з російської мови на українську [13].

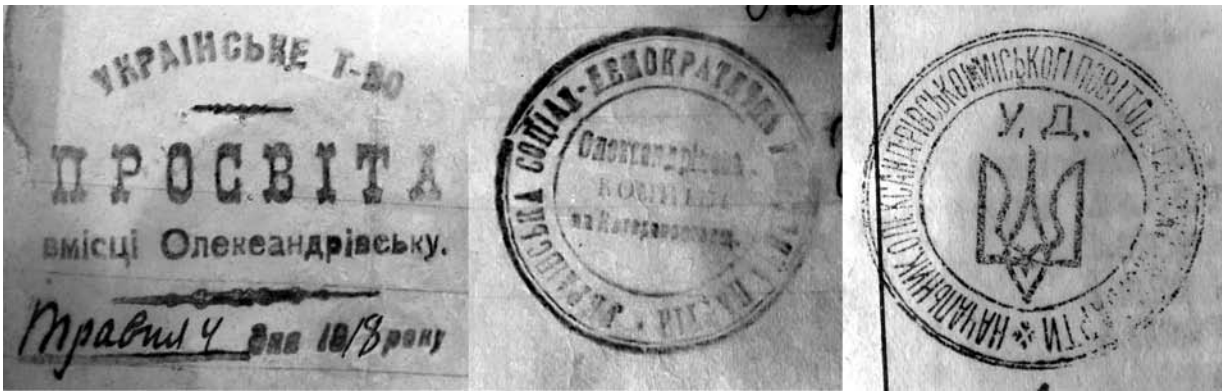
9 травня в першій українській школі Олександрівська відбулося засідання Учительсько-батьківської ради. Запрошені також були представники міського самоврядування, Учительської спілки та повітовий комісар Лазаренко. Обговорювали питання про відкриття на Слободці з осені 1918 року Української вищої початкової школи. Внаслідок обговорення, вирішили делегувати представників Учительсько-батьківської ради до міської думи щодо цього питання [14]. Продовження цієї історії знаходимо вже у часописі «Нова рада» на початку жовтня того ж року. Тоді повідомлялося, що з 15 числа у Олександрівську відкривається українська державна гімназія в складі трьох перших класів. Директор гімназії Нестеровський на той час вже прибув до міста. На відкриття цієї гімназії місцева «Просвіта» внесла 10 тис. крб., з яких 5 тисяч — одразу на депозит. Організацію-жертводавця на той час очолював, одночасно з учительською спілкою, інженер А. Павлюк. Останнього того ж місяця було призначено директором Олександрівської середньої технічної школи [15].

Загалом, діяльність олександрівського товариства «Просвіта» змістовно висвітлювалася на сторінках часопису «Січ». У першому ж випуску газети повідомлялося, що 7 травня просвітяни планували влаштувати Свято української преси. Крім того, «Просвіта» разом з Учительською спілкою започаткували з 14 травня місячні курси української мови для урядовців різних закладів та й усіх громадян, переважно дорослих. Заняття планувалися на вечірню пору, платня складала 25 карбованців. Після завершення курсів, за окрему платню, можна було пройти 2-тижневі курси діловодства (для різних державних, громадських й приватних установ). Запис на мовні курси здійснювався з 1 травня, оголошення приймалися у Пушкінській школі (сучасна адреса — вулиця Святого Миколая, 50), де тоді розміщувалася Учительська спілка, з 17 до 19 години [6].

17 травня Олександрівська учительська спілка і товариство «Просвіта» повідомляли, що відкривається Школа грамоти для дорослих, яка була розрахована на 2 місяці навчання. Плата за місяць складала 20 карбованців. Всіх бажаючих запрошували записуватися в приміщенні редакції «Січі» з 11 до 14-ї години [16].

Повідомлялося у «Січі» й про місце де можна придбати українську літературу. На вулиці Соборній, напроти аптеки Левенчука, було відкрито український кіоск для продажу книг й часописів. Від 18-ї години українську літературу також можна було придбати у Народному домі, в читальні Просвіти. А у Запорізькому Союзі кредитових та ощадно-позичкових товариств (Союзбанк), який знаходився на 2-му поверсі по вулиці Соборній, 16 можна було придбати Букварі [6].

Загалом, за спогадами безпосередніх учасників описуваних подій, місцеве товариство «Просвіта» було центром українського культурного життя в Олександрівську, навколо якого згуртувалися «наші діячі та свідомі громадяни всіх

Кутовий штамп українського товариства «Просвіта» у м. Олександрівську, травень 1918 р.
Печатка УСДРП, Олександрівський комітет на Катеринославщині. Печатка начальника
Олександрівської та повітової Державної варті, Українська держава П. Скоропадського

партій» (за Мироном Заклинським). У згадуваній вже газеті Української партії соціалістів-федералістів «Нова рада» за 11 липня (28 червня) 1918 р. повідомлялося, що олександрівська «Просвіта» розвивалася дуже добре. При Народному домі на майдані Волі просвітяни організували бібліотеку-читальню, яка обслуговувала як членів товариства «Просвіта», так і усіх бажаючих. Крім того, на центральній вулиці міста, Соборній, функціонував кіоск з великим асортиментом книжок й іншої української друкованої продукції [17].

Товариство «Просвіта» займалося також власним книговидаванням. Влітку 1918 р. побачила світ «Українська граматика для позашкільного навчання і недільних шкіл», авторами якої були члени гуртка вчителів та вчительок, членів товариства «Просвіта». Книжка, яка коштувала 85 копійок, мала 41 сторінку й була надрукована в «Українському видавництві у Катеринославі» [18]. Загалом же, олександрівська «Просвіта» разом з учительською спілкою, взяли на себе функцію забезпечення всіх місцевих середніх шкіл підручниками з українських дисциплін за дешевими цінами. Останнє стало можливим завдяки підтримці Олександрівського запорізького ощадно-позичкового товариства (Союз-Банк) [12].

У травні 1918 р. Рада товариства «Просвіта» вирішила влаштувати одноденні екскурсії на острів Хортиця. Право брати участь в цих екскурсіях мали лише ті просвітяни, які сплатили членські внески на 1918 рік. В якості екскурсовода запрошувався історик, археолог Яків Новицький [19]. Зацікавлення екскурсіями на Хортицю також виявили керівники й члени Гуртка земських робітників-українців. Загальні збори (одночасно й установчі) цієї організації відбулися 14 травня 1918 р. в приміщенні повітової Управи. Під час екскурсії на Хортицю гуртківці мали за мету оглянути залишки Запорозької Січі. Знову ж таки, ці старожитності їм погодилося показувати Яків Новицький [20].

Товариство «Просвіта» в Олександрівську також організувало роботу театру. Але публікації щодо власне театральної діяльності просвітян були досить критичними. У публікації до відкриття театрального сезону анонімний автор зазначав, що національний театр (яким себе й позиціонував просвітянським) має бути таким не лише за назвою, а й за змістом й суттю. У приміщенні ж театру нічого не говорило, що він український — навіть не було жодного слова написаного українською мовою. Були й нарікання на акторів: «Степовий гість» — драма, понеділок вийшла

поганенькою комедією. Посліднорядні типи «пересолили», при блідій грі прочих вибилися на перше місце і затерли все, що автор хотів глядачеві поставити перед очі». Також критик відмітив жахливу українську акторів [21].

Огляд щодо театрального дня 12 травня був ще більш категоричним. Автор зазначав, що спершу якийсь військовий оркестр препогано зіграв національний гімн. Ще гірше він грав музичні композиції у перервах. Ставили тоді «Хмару» Суходольського, яку автор допису характеризував не інакше як «балаганщина», без жодного художнього змісту. Акторів хвалив, однак знову були зауваження щодо їхньої мови та костюмів [22].

Не менш цінною є інформація з часопису «Січ», що стосується українських збройних сил в Олександрівську, оскільки суттєво доповнює інформацію про особливості життя Олександрівська весною 1918 р. Маючи на загал достатньо даних про перебування у місті січових стрільців та військових підрозділів колишньої Кримської групи полк. Павла Болбочана, за рахунок «січових» публікацій маємо окреслені у просторі дані про фактичне місце розташування деяких із них.

Зокрема, у «Січі» було опубліковано оголошення про те, що 1-й Запорізький інженерний полк потребує фахівців: саперів, телеграфістів, телефоністів й обозних. «Прихильних і щирих українців, котрі бажають служити» проходили записуватися у сотника Єфімєва у потязі інженерного полку на станції Катерининського вокзалу («Запоріжжя-2»). Платню в місяць обіцяли тимчасово в 300 карбованців. На таку ж платню (або й більше) до команди зв'язку штабу 1-го Запорізького корпусу запрошувалися самокатчики (велосипедисти). Охочих скеровували до штабу корпусу, а там — до начальника команди зв'язку: «Прийматимуться тільки добре дисципліновані». При штабі ж 1-го Запорізького корпусу в цей час формувалася комендантська сотня куди набирали наступний штат: 1 бунжучний, 1 каптенармус, 4 чотових, 18 ройових, 96 козаків, а для штабу корпусу 2-х писарів й 1 шапірографіст (спеціаліст) [23]. Також відчувалася потреба в телефоністах-спеціалістах. Всі бажаючі мали записатися у коменданта корпусу в штабі, який розташувався на станції Олександрівськ-Південний («Запоріжжя-1») [24].

Простір — це не лише формування культурного оточення, це також комунікація. На сторінках часописів знаходимо небагато згадок про це, однак вони дозволяють мати загальні уявлення про «технічну» підтримку зв'язків «провінції з метрополією», у нашому випадку — Олександрівська та Катеринослава. Без належного транспортного сполучення важко забезпечити і культурницьку складову об'єднувачих процесів. Очевидно, що в контексті цього досить цікавою є інформація про встановлення прямого, без пересадок, пасажирського сполучення між повітовим й губернським центрами. Перший поїзд (№ 8/7) було відправлено з Катеринослава 12 травня о 16-й із прибуттям до Олександрівська о 20 годині 37 хвилин. На зворот поїзд відправлявся о 5-й ранку й прибував на кінцеву станцію о 10-й дня [25]. Влітку 1918 р. піднімалося питання організації автомобільного та автобусного сполучення між цими містами. Цьому мало передувати розпочате Шлюзуправлінням будівництво шосе на правому березі Дніпра протяжністю 72 версти (76,81 км) [26].

Загалом, протягом травня 1918 р. у часопису «Січ», який виходив друком у місті Олександрівськ Катеринославської губернії публікувалися матеріали та повідомлення про розвиток суспільно-політичного життя. Ці публікації не носили якогось однобокого чи вузькопартійного забарвлення, оскільки саме видання намагалося

займати загалом широку проукраїнську позицію. Однак, гетьманський переворот засвідчив чітку республіканську позицію як дописувачів, так і редакції часопису. Очевидно, що це також було серед причини припинення виходу «Січі».

На сторінках часопису «Січ» отримали своє відображення новини різнопланового життя тогочасного Олександрівська. Від найдрібніших подій чи оголошень, які загалом формували уявлення про український простір міста. Очевидно, що значна частина публікацій стосувалася загальноукраїнських подій, формуючи у жителів міста й повіту усвідомлення належності до простору й кордонів української держави, зокрема у формі УНР, а потім й Гетьманату. У той же час, публікації у таких загальноукраїнських виданнях, як «Нова рада» сприяли уявленню про Олександрівськ як частину українського простору у жителів інших регіонів.

Бібліографія

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму [пер. з англ. В. Мороза]. — К.: Критика, 2001. — 272 с.
2. УСС в бою за місто Олександрівськ // Діло. — 1918. — 11 травня (28 квітня).
3. Померли : Михайло Ярема // Діло. — 1918. — 17 травня.
4. УСС на землях Української Народної Республіки // Діло. — 1918. — 12 травня.
5. Спогади січових стрільців про перебування в Олександрівську републіковано нами у двох збірках: Весна 1918 року: у боротьбі за Запоріжжя. Спогади українських бійців [упоряд. Ю. Щур]. — К.: УВС ім. Ю. Липи, 2017. — 132 с.; На Запорожжі року 1918-го: Спогади українських бійців. — Запоріжжя: Запорізький науково-дослідний центр «Спадщина», 2019. — 52 с.
6. Січ. — 1918. — 1 травня.
7. Січ. — 1918. — 12 травня.
8. Місцеве життя // Січ. — 1918. — 1 травня.
9. З життя повіту // Січ. — 1918. — 5 травня.
10. Місцеве життя // Січ. — 1918. — 12 травня.
11. Наказ №1 // Січ. — 1918. — 21 травня.
12. Вісти з краю // Нова Рада. — 1918. — 13 липня.
13. Свято в українській школі // Січ. — 1918. — 5 травня.
14. Хроніка // Січ. — 1918. — 12 травня.
15. По Україні // Нова Рада. — 1918. — 9 жовтня.
16. Школа української грамоти // Січ. — 1918. — 17 травня.
17. Олександрівська «Просвіта» // Нова Рада. — 1918. — 11 липня (28 червня).
18. Нові книжки // Нова рада. — 1918. — 19 (6) липня.
19. Рада т-ва «Просвіта» // Січ. — 1918. — 21 травня.
20. Місцеве життя // Січ. — 1918. — 17 травня.
21. Театр // Січ. — 1918. — 12 травня.
22. Театр «Просвіти» — неділя 12 травня // Січ. — 1918. — 14 травня.
23. Увага! // Січ. — 1918. — 14 травня.
24. Увага!; Оповістка // Січ. — 1918. — 17 травня.
25. Олександрівськ — Катеринослав // Січ. — 1918. — 14 травня.
26. Олександрівськ — Катеринослав // Нова Рада. — 1918. — 30 серпня.

Щур Ю. И.

Пространство и события времен Украинской революции в Александровске (Запорожье) на страницах тогдашних местных и всеукраинских средств массовой информации

Исследование посвящено истории формирования украинского пространства в городе Александровске во время Украинской революции, в частности в течение весны — осени 1918 года. Тогдашние события в уездном центре освещаются сквозь призму публикаций в средствах массовой информации. В этом контексте внимание исследователя привлекли публикации в газетах «Діло», «Нова Рада» и «Січ». Последнее издание выходило в Александровске и представляло демократический лагерь, который сформировался на волне революции в 1917 году. Его представители, по возвращении украинской власти в город в апреле 1918, года пытались наладить общественно-политическую жизнь.

Shchur Y. I.

Space and events of the Ukrainian revolution in Oleksandrivsk (Zaporizhzhia) on the pages of the then local and all-Ukrainian mass media

The study is devoted to the history of the formation of the Ukrainian space in the city of Oleksandrivsk during the Ukrainian Revolution, in particular during the spring and autumn of 1918. The events of that time in the county center are covered through the prism of publications in the mass media. In this context, the researcher's attention was drawn to publications in the newspapers «Dilo», «Nova Rada» and «Sich». The last edition was published in Oleksandrivsk and represented the democratic camp that was formed in the wake of the revolution in 1917 and whose representatives, after the return of the Ukrainian government to the city in April 1918, tried to establish socio-political life.

Целуйко О. П., Гудима Ю. В.

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ І СПРОБА СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1945 – 1946 рр.

Університетські музеї є важливою ланкою в системі музейних установ України. Вони вважаються одними із найстаріших у світі, оскільки формування їхніх колекцій, як правило, починалося з дня відкриття самого вищого навчального закладу. Закономірно, що діяльність цих музеїв та близьких за профілем до них кабінетів усе частіше цікавить дослідників, свідченням чого є поява низки відповідних публікацій [1, сс. 120 — 129]. Питання їхньої історії порушувались і на міжнародних, і на всеукраїнських наукових конференціях [2 — 3]. Не зупиняючись докладно на тих завданнях та функціях, які покликані виконувати ці заклади, зазначимо, що впродовж останніх десятиліть низка найбільших українських університетів проводить активну роботу зі створення музеїв історії власних навчальних закладів. Старт цьому було дано ще у 1960 — 1970-х рр. Саме тоді подібні музеї з'явилися у Львові (1964), Києві (1966), Дніпропетровську (1968), Харкові (1972). Значно активізувалася їх розбудова за часів незалежності. Це і не дивно, адже такі музеї добре вписуються у рекламно-промоційну та профорієнтаційну політику, яку проводять вищі навчальні заклади на ринку освіти, намагаючись підкреслити свою престижність. До того ж, іще однією помітною тенденцією останніх часів для багатьох українських університетів та інститутів стали своєрідні історичні

перегони, у ході яких історія цих закладів відсувається, часто за будь-яку ціну, все далі у глибину віків. Наголосимо ще раз: традиція створення таких музеїв в Україні ледве перевищує п'ятдесят років, а тому докладну історію їхньої діяльності реконструювати не так важко.

Що стосується Музею історії Львівського університету, то він, поряд з Археологічним музеєм, є доволі молодою інституцією. Перші спроби визначити основні етапи його розвитку було зроблено у публікаціях Ю. Гудими [4 – 8]. Зрозуміло, що кожен із цих етапів вимагає глибших студій. Тут лише наголосимо, що в якості самостійного структурного підрозділу Музей оформився у першій половині 1960-х рр. Прислужилось цьому, очевидно, урочисте відзначення 300-ліття Львівського університету (1961 р.). Офіційне ж відкриття першої експозиції відбулося 5 листопада 1964 р. [9, сс. 6 – 7]. Свого часу, напередодні святкування наступного ювілею – 350-річчя Львівського університету (2011 р.), нашу увагу привернув один опублікований документ із колишнього Партійного архіву Львівської області (тепер – філіал Державного архіву Львівської області), який свідчив про спробу організувати Музей історії Львівського університету ще у перші повоєнні роки [10, сс. 60 – 61]. Саме цей документ (йдеться про «Повідомлення ректорату [Львівського університету] Львівському обкому КП(б)У від 20 жовтня 1945 р. «Про структуру Львівського державного університету ім. Ів. Франка в 1944/45 учбовому році»), а також інтерес до наукової спадщини академіка Івана Крип'якевича спонукали нас продовжити пошуки витоків Музею. Недавно, у ході опрацювання матеріалів Архіву Івана Крип'якевича, що зараз зберігається у фондах Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, нами було віднайдено низку матеріалів, які дозволяють по-новому осмислити те, як відбувалося створення Музею історії Львівського університету у 1945 – 1946 рр. Тим більше, що у роботі з його організацією, як виявилось, були задіяні відомі львівські науковці. Окремі звістки до історії цього Музею було виявлено також у фондах Архіву Львівського університету та Державного архіву Львівської області.

Виходячи з усіх вищезгаданих фактів, мету нашої публікації бачимо у тому, щоби докладно з'ясувати обставини, що супроводжували роботу по створенню Музею історії Львівського університету у 1945 – 1946 рр.; зрозуміти, чому ця спроба виявилася невдалою та, зрештою, вписати досліджувані події у ширший контекст суспільно-політичної дійсності міста після Другої світової війни.

Як відомо, Львівський університет – один із найстарших університетів Східної Європи. Йому вже більше 350 років. Офіційною датою заснування традиційно вважається 1661 р., коли королівським привілеєм місцевому єзуїтському колегіуму надали статус академії та права Університету [11, сс. 14 – 15]. Приводом для його видання стала одна з умов Гадяцької угоди 1658 р. між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким, яка передбачала перетворення Київського колегіуму в Академію з правами рівними Краківському університету та створення ще однієї такої Академії «де їй зручне місце вибране буде» [12, с. 27]. І хоча, як можна зрозуміти із контексту документу, йшлося власне про створення ще одного українського університету, скористалися цим єзуїти. Попри значний супротив польської академічної спільноти та шляхти, Львівська Академія функціонувала до 1773 р., коли її діяльність була призупинена після заборони усього ордену єзуїтів. Відбулося це вже після першого поділу Польщі (1772 р.), коли галицькі землі було приєднано до Австрійської держави. Їх включили до складу коронного краю –

Королівства Галиції і Лодомерії, столицею якого стало місто Львів. Існування у складі імперії Габсбургів такої великої провінції викликало потребу у появі у ній вищого навчального закладу, який готував би чиновників для місцевих органів влади, а також священиків, вчителів та лікарів. Тому у жовтні 1784 р. австрійський імператор Йосиф I своїм рескриптом наказав відкрити у Львові університет (відомий як Йосифінський – авт.), котрий у складі чотирьох факультетів (філософського, теологічного, медичного та правничого) пропрацював до 1805 р. Того року на його базі було створено ліцей, у якому продовжив викладати значний відсоток колишніх університетських професорів; інші перебралися до Кракова, чий університет захопив на певний час першість у Королівстві. Після епохи наполеонівських війн та Віденського конгресу Австрійська імперія на деякий час втратила Краків, а тому у 1817 р. імператор Франц I відновив роботу Львівського університету, який впродовж ста наступних років носив його ім'я. Протягом цього часу ця поважна інституція пережила і злі, і добрі часи. Пожежа 1848 р. знищила будівлі монастиря тринітаріїв, де починаючи із 1784 р. знаходилися університетські аудиторії та бібліотека, а тому Університет був змушений перебраться із середмістя на вул. Св. Миколая, 4 (тепер – вул. М. Грушевського). Знаменним став наступний, 1849 р., коли було відкрито першу українознавчу університетську кафедру – кафедру української (за тодішньою термінологією «руської») мови та літератури, очолив яку Яків Головацький (1814 – 1888). Друга половина XIX ст. ознаменувалася поступовою полонізацією університету, відповіддю на що стала вимога української, найчисельнішої у провінції, спільноти створити окремий український університет та студентська сецесія початку XX ст., коли українська молодь на декілька років офіційно покинула навчання [13].

У міжвоєнний період західноукраїнські землі опинилися у складі Польської республіки, а університет у Львові почав титулуватися Університетом Яна Казимира. На жаль, українці виявилися проскрибованими у ньому, а їхня частка серед студентів різко скоротилася. Що стосується професорсько-викладацького складу, то тут ситуація виглядала ще більш катастрофічною: українські кафедри було зліквідовано, а єдиним українцем, який у цей час був допущений до габілітації (вона відкривала шлях до викладання) став філолог Іларіон Свенціцький (1876 – 1956) [14]. Напередодні драматичних подій Другої світової війни Львівський університет було свідомо перетворено у надійний бастион польського національного духу у Галичині. Наголошуємо на цьому для того, щоби краще можна було зрозуміти ті події, котрі відбулися у подальшому. Прихід у вересні 1939 р. до міста та краю Червоної Армії став початком інкорпорації західноукраїнських земель до складу УРСР та СРСР. Для Львівського університету це був час радянізації та часткової (за визначенням С. Макарчука – вдовоної) українізації [15, с. 80]. Першим радянським ректором Університету призначили відомого у майбутньому українського історика Михайла Марченка (1902 – 1983). Уже своїм другим наказом він задекларував створення кафедри історії України та кафедри української літератури, очолили які відомі львівські вчені Іван Крип'якевич (1886 – 1967) та Михайло Возняк (1881 – 1954). Зрозуміло, що радянська влада у цей час прагнула завоювати довіру місцевих українців, а не задовольнити їх дійсні потреби. Проте, виглядає так, що сам М. Марченко щиро вірив у необхідність українізації вищої освіти у Львові та здійснив у цьому напрямку низку кроків. На початку навіть пропонувалося закріпити етнонім «український» у назві університету, чого, однак, не вдалося домогтися [16, сс. 144, 153]. Указом Президії Верховної Ради УРСР від

8 січня 1940 р. Львівському державному університету було присвоєно ім'я Івана Франка. Протягом 1939 — 1941 рр. до праці в Університеті було залучено низку відомих українських вчених та педагогів. Почав змінюватися і національний склад студентів, серед яких зросло число українців та євреїв. Попри це і надалі серед професорсько-викладацького складу домінували поляки [17, спр. 206, арк. 1]. На роботу до Львова спрямували і групу радянських фахівців, покликаних не лише посилити науковий та освітній потенціал вишу, але й стати опорою нової влади у консервативному академічному середовищі. Таке поєднання старого та нового призвело до певної дуалістичності у роботі Університету, що загалом було однією із характерних ознак першої хвилі радянської інституалізації вищої освіти на західноукраїнських землях. Офіційним документом, що регламентував роботу університету у той час, став його Статут, затверджений 2 лютого 1940 р. У ньому, зокрема, передбачалося створення двох музеїв історичного профілю — археологічного та етнографічного, які повинні були бути включені до складу наукових на навчально-допоміжних установ [17, спр. 22, арк. 15; 18, с. 148].

Процес радянзації Львівського університету завершився у повоєнний період і супроводжувався русифікацією та суттєвими змінами у персональному складі як студентів, так і науково-педагогічних працівників, кампаніями боротьби з так званим «українським буржуазним націоналізмом» та «безрідним космополітизмом». Більшість цих процесів так чи інакше пов'язані з іменем тогочасного ректора к. і. н. Івана Івановича Белякевича (1905 — 1984) [19, спр. 2, арк. 79; спр. 33, арк. 148; 20, с. 199]. Його призначення відбулося восени 1944 р., в часі, коли перед університетом повстали нові виклики — від необхідності відбудови пошкоджених у ході військових дій приміщень до організації навчального процесу при практично повній відсутності для цього належних умов. Окрім цього, все це треба було робити на тлі поступового відтоку польських науковців і професорів, які покидали місто та перебиралися на постійне місце проживання до Польщі у 1944 — 1946 рр. Замінити їх відразу було вкрай важко, а тому, попри значне число прибулих зі східних областей України та інших республік СРСР вузівських фахівців, довелося залучати, особливо на початку, місцевих працівників. Деякі з них навіть були призначені деканами (або ж виконувачами їхніх обов'язків) факультетів: Іван Крип'якевич — історичного (серпень 1944 р. — березень 1945 р.), Михайло Зарицький — фізико-математичного (1944 — 1947 рр.). Можемо припустити, що на фоні поступової деполонізації міста та університету, яка проходила не у такий спосіб та не такими темпами, як цього бажалося радянській адміністрації [21, ss. 1072 — 1077], на деякий час було зроблено ставку саме на місцеві українські кадри. Постійно підкреслювався і новий, український радянський статус самого Львівського університету.

Власне у цей час чи, точніше, десь на початку 1945 р. і виникла ідея створення Музею історії Львівського університету. Кому вона спала на думку — навряд чи вдасться встановити, однак чи не вперше наголошено було на необхідності появи такого Музею у виступі ректора І. Белякевича у лютому 1945 р. [22, спр. 1, арк. 1, 4]. Можемо лише припустити, чим було викликане таке прагнення. Очевидно, на тлі протистояння, яке у цей час розгоралося між офіційними радянськими органами та польською громадою міста, та небажанні на початку частини польських професорів покидати працю в Університеті, варто було ствердити нову історію цієї інституції, зробивши наголос на її давньому українському характері та заслугах радянської влади у його модернізації. Про це свідчить і перелік осіб, яких залучили

до комісії по укладенню концепції та статутних документів Музею. Це були в. о. декана історичного факультету Володимир Горбатюк (1912 – 1953), в. о. директора Фундаментальної (з осені 1945 р. – Наукової) бібліотеки Львівського університету та керівник кафедри історії СРСР Василь Осечинський (1904 – 1981) та троє відомих західноукраїнських вчених – завідувач кафедри історії України проф. І. Крип'якевич, завідувач кафедри української літератури академік Михайло Возняк та завідувач кафедри слов'янської філології і, додамо, довголітній (1905 – 1952) директор Національного музею у Львові проф. Іларіон Свенціцький. Прикметно, що один із них – В. Горбатюк – до війни не належав до львівського наукового середовища, а був, як і ректор І. Белякевич, вихідцем з Одеського університету. Свого часу В. Горбатюку наприкінці 1930-х рр. навіть довелося покерувати кафедрою, на якій він у той час навчався в аспірантурі [23, с. 189]. Очевидно, соціальне походження допомогло його кар'єрі і у Львівському університеті. Уже з моменту появи у ньому наприкінці 1944 р., В. Горбатюка призначили вченим секретарем [19, спр. 3, арк. 125], а з часом він, попри відсутність будь-якого наукового ступеня чи вченого звання, очолив факультет (квітень 1945 р.) та кафедру (березень 1947 р.) історії України [19, спр. 7, арк. 92; спр. 22, арк. 89]. Вихідцем із радянської України був і В. Осечинський [24, с. 230], якого одним із перших призначили на роботу до Львова у січні 1940 р. [25, спр. 30, арк. 34], де його відразу, і знову ж таки до захисту кандидатської дисертації чи отримання диплома про вчене звання, призначили в. о. професора та керівником кафедри історії народів СРСР. Часи німецької окупації В. Осечинський провів у Львові під опікою І. Крип'якевича, а з відновленням радянської влади повернувся на попереднє місце праці [26, с. 398]. Що стосується інших трьох учасників цієї робочої групи, то всі вони були відомими вченими з європейськими іменами, мали досвід музейної роботи та добре знали історію самого Університету. Саме на їхні плечі, як можемо припустити, і повинен був впасти основний тягар розробки концепції та наповнення Музею. Натомість, В. Горбатюк та В. Осечинський виступали при них своєрідними наглядачами, покликаними слідкувати за ідеологічною складовою проекту.

Власне на одному із засідань цієї робочої групи у квітні 1945 р. було схвалено низку документів (проект «Положення про утворення Музею історії Львівського Державного Університету ім. Івана Франка» та план-проспект його створення), які визначали схему та структуру майбутнього Музею (Додатки 1 і 2). Уважне вивчення цих документів засвідчує, що вже тоді, весною 1945 р., було визначено декілька базових засад (принципів), на яких вибудовувалася концепція Музею. Так, по-перше, провідною думкою при його створенні було визначено тезу про постійну національно-визвольну боротьбу українців Галичини за своє визволення, зокрема і через створення української вищої школи у Львові. Прикметно, що на такому завданні цього Музею було наголошено і у датованому літом 1945 р. звіті ректора про роботу Львівського університету за попередній, 1944 – 1945 навчальний рік [27, спр. 4, арк. 14]. По-друге, було запропоновано таку схему історії Університету, де початковою точкою визначено не королівський акт 1661 р., а момент створення Успенського ставропігійського братства та його школи у Львові, тобто кінець XVI ст. Подальша періодизація історії університету вибудовувалася за схемою, в якій поєднувалися як дійсні історичні події та факти, так і необхідність врахування тогочасних політичних реалій – чого вартує виділення окремого підрозділу, присвяченого реакції львівських студентів та викладачів на події російської революції 1905 – 1907 рр. чи більшовицького жовтневого пере-

вороту 1917 р. Прикметно, що у той же час до історії Університету було вмонтовано і діяльність Наукового товариства імені Шевченка, і Українського таємного університету міжвоєнного періоду.

Проект «Положення про утворення Музею ...» визначав і штат осіб, яких потрібно було залучити до роботи з його організації. Він був доволі солідний, як для такої інституції, і складався із п'яти чоловік: керівника роботами, художника, фотографа, лаборанта та робітника. Особою, на яку безпосередньо було покладено обов'язки організатора Музею, на початку став Олександр Степанович Тисовський (1881 – 1960). Уродженець с. Биків Перемишльського повіту (тепер – Мостиський р-н Львівської обл.), походив він із учительської сім'ї. Середню освіту здобув в Українській чоловічій гімназії у Перемишлі (1891 – 1899); згодом розпочав вивчення української та класичної філології у Львівському та Віденському університетах (1899 – 1903). З 1903 р. учителював у гімназіях Станіслава (тепер – Івано-Франківськ) та Львова, з 1929 р. – у Станіславській учительській семінарії. Після виходу на пенсію (1935 р.) перебрався до Львова, де його і застав початок Другої світової війни. На хвилі українізації освітньої сфери повернувся до праці та вчителював у середній школі № 22 м. Львова (жовтень – грудень 1939 р.), а у січні 1940 р. був призначений старшим викладачем новоутвореного Львівського державного педагогічного інституту. З початком німецької окупації цей вищий навчальний заклад припинив діяльність і, як наслідок, О. Тисовський залишився без роботи. Щоправда, впродовж квітня 1942 р. – липня 1943 р. йому вдалося влаштуватися викладачем Технічної школи (очевидно, Технічних фахових курсів, створених на базі колишнього Політехнічного інституту) у Львові. Після повернення радянської влади, О. Тисовський – викладач та завідувач кафедри української мови у місцевому Державному інституті радянської торгівлі (1944 – 1947). Паралельно, з 1944 р. працював у Львівському відділенні Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР; у 1946 – 1956 рр. – молодший науковий співробітник відділу української мови цього ж відділення (з 1951 р. – відділу української мови Інституту суспільних наук АН УРСР) [28, спр. 1477, арк. 1 – 2 зв., 3; 29, с. 311; 30, сс. 452 – 454]. З усього вищенаведеного не зрозуміло, чому саме О. Тисовський став тією людиною, яка мала б займатися організацією Музею. Він не був ані фаховим істориком, ані музейником, ані знавцем минулого Львівського університету. Очевидно, важило щось інше. По роботі у львівському відділенні Інституту мовознавства знав О. Тисовського його керівник І. Свенціцький [31, с. 292]. Напевно, були знайомі з ним й інші місцеві члени комісії, які погодили цю кандидатуру, адже, зрештою, українське інтелектуальне середовище міжвоєнного Львова не було таким вже і великим.

Певні труднощі виникли і з працевлаштуванням О. Тисовського. Зрозуміло, що призначити його керівником інституції, якої не існувало ані за документами, ані де-факто, було неможливо. У своїй заяві на ім'я ректора О. Тисовський просив прийняти його на роботу за сумісництвом «організатором історичного музею» (сама заява датована 1 травня 1945 р.) [28, спр. 1477, арк. 4], однак наказом № 66 від 26 травня того ж року його призначили старшим бібліографом по юридичному корпусу (очевидно, у бібліотеці юридичного факультету) [19, спр. 7, арк. 111]. Таке призначення не повинно вводити нас в оману: носило воно тимчасовий характер і було зумовлене необхідністю хоча б якось офіційно влаштувати О. Тисовського в університеті, щоби той міг отримувати за свою працю гроші. Свідченням того, що було саме так, слугує наступна посада, на котрій опинився О. Тисовський: наказом

ректора від 3 листопада 1945 р. його перевели з 15 жовтня того ж року на місце старшого наукового співробітника Астрономічної обсерваторії (! – авт.) [19, спр. 7, арк. 173 зв.]. Питання, якою науковою працею міг займатися у цій дослідницькій установі фаховий філолог, мали б усі шанси залишитися без відповіді, якщо би ми тепер не знали, що, очевидно, ніякою. О. Тисовського взяли в університет не для вивчення руху небесних тіл чи спостереження за ними, а для роботи зі створення Музею історії Університету. Зрештою, декілька разів як про директора (!) цієї установи говорив про О. Тисовського і ректор університету І. Белякевич [27, спр. 4, арк. 14, спр. 5, арк. 1].

Одночасно з цим, з кінця весни 1945 р. розпочалося укладення детальних тематико-експозиційних планів та орієнтовних списків експонатів до окремих тем. Так, до нас дійшли такого роду матеріали щодо першого, «до австрійського» періоду університету [32, спр. 104, арк. 31 – 31 зв.]. Підготовані вони були І. Крип'якевичем на доволі високому професійному рівні. Знаємо, що до переліку експонатів, які повинні були проілюструвати та відтворити історію Львівського Успенського братства, єзуїтської колегії та академії, повинні були входити портрети (патріарха Єремії, Йова Борецького, П. Конашевича-Сагайдачного, львівських міщан – членів братства та ін.), репродукції гравюр та малюнків (наприклад, вигляд Львова на початку XVII ст.), діаграми («Схема братських шкіл»), карти, тексти, написи, копії оригінальних документів тощо. Прикметно, що було визначено не лише ймовірний перелік можливих експонатів, але й їхні розміри та місце розташування. Це може свідчити про те, що вже попередньо було намічено місце (кімнату / кімнати), де мав розташовуватися Музей. Припускаємо, що подібні матеріали були підготовані і до інших тем, однак судити про це можемо з обережністю, адже нам вони практично невідомі. Достовірно знаємо лише про наявність створеного у той же час коротенького експозиційного плану до теми «Сучасне Львівського університету», який передбачав представлення структури та керівництва університету [32, спр. 104, арк. 29 – 29 зв.].

Робота з вивчення минулого Львівського університету, його ролі та місця у розвитку вітчизняної й, ширше, слов'янської науки та культури розгорталася і поза рамками організації Музею, і залучити до цього планувалося як викладачів, так і студентів історичного факультету [32, спр. 248, арк. 13; 33, спр. 3, арк. 13 зв.]. Тим більше, що вже влітку 1945 р. керівництвом вищого навчального закладу було взято курс на відзначення ювілейної дати – 275-річчя Університету. Вперше про такий його вік згадувалося у доповіді ректора І. Белякевича на бюро Львівського обкому КП(б)У в серпні 1945 р. Обраховали його наступним чином: до періоду діяльності Львівської єзуїтської академії (1661 – 1773, назагал 112 чи 113 років) додавався час діяльності класичного університету у Львові протягом 1784 – 1946 рр. (162 роки). Отримана сума і становила озвучені І. Белякевичем 275 років [27, спр. 5, арк. 1]. Попри те, що такі підрахунки відверто кульгали на обидві ноги (для прикладу, у них враховувалися і 1805 – 1817 рр., хоча тоді університет був реорганізований у лицей, і час німецької окупації Львова, коли університет свою роботу припинив), на це, як часто бувало за радянської епохи, особливо не зважали. Прикметно також те, що у згаданих вище установчих та програмних документах майбутнього Музею ніякої згадки про 275-річний ювілей університету не було. Припускаємо, що ця штучна дата була змонтована або ж самим І. Белякевичем, або ще кимось із працівників навчального закладу із цілком зрозумілою метою – урочисте відзначення ювілею інституції означало б для неї і додаткову увагу вищестоящих

органів, і додаткове фінансування, вкрай потрібне університету у той час, і, що теж могло важити, нагороди та премії для керівництва вишу. Зрештою, у лютому 1946 р. ректоратом Університету було укладено доповідну записку до Управління в справах вищої школи при Раді Народних Комісарів УРСР та Народного комісаріату освіти УРСР у справі підготовки до відзначення 275-ої річниці Львівського університету (Додаток 3). Мова і стилістика цього документу, зокрема значне число русизмів та традиційних радянських ідеологічних штампів, свідчить, що вийшов він із середовища, близького до самого ректора, від когось із відряджених до Львова радянських фахівців. Мотиваційна частина цієї записки була, значною мірою, побудована за схемою, запропонованою комісією навесні 1945 р., і надалі тягнула історію Львівського університету від школи Ставропігійського братства, якій, як підкреслювалося у документі, у 1946 р. мало б виповнитися 360 років (ще одна кругла дата!). Однак тепер дещо більший наголос робився на 1661 р., тобто на створенні у Львові Єзуїтського університету, оскільки ця дата ставала відправною точкою у подальших ювілейних підрахунках. Документ містив згадки і про діяльність Наукового товариства Шевченка, і про постійну боротьбу української громади за право на викладання та навчання в університеті рідною мовою, і про таємний університет міжвоєнного періоду тощо. Особливо підкреслювалося значення та почесне місце, яке Львівський університет займає в історії боротьби слов'янських народів за свою національну культуру та перетворення його у процесі радянзації на власне український університет, на «огнище національної української культури, соціалістичної за змістом». Містилися у ньому й ідеологічно правильні акценти про допомогу «братерського великого» російського народу, про соціалістичні перетворення тощо. Як не дивно, але у резолюційній частині йшлося лише про проведення (чи б пак отримання дозволу на проведення) наукової конференції / сесії, присвяченої 275-річчю існування Львівського університету, «яка має показати історію боротьби українського народу Західної України за свою вищу школу», та на якій докладно були б розглянуті історія самого університету, внесок українських науковців у розвиток слов'янської культури, стан наукового життя у Львові тощо.

До речі, яким парадоксальним це, на перший погляд, не здавалося б, але у контексті дискусії про пам'ять і повторюваність подій, можна зробити одне, все ж таки не безпідставне, припущення. Проведення університетських ювілеїв завжди вписувалось у державну політику. І. Крип'якевич, І. Свенціцький і М. Возняк, безперечно, пам'ятали як Львівський університет у 1912 р. відзначав 250-річчя. Тоді, на догоду польській більшості, ректор Людвік Фінкель (історик) і академічний сенат змушені були просити імператора й австрійську владу дозволити святкувати ювілей заснування Львівського університету польським королем Яном Казимиром [34, с. 3]. Це звернення, на нашу думку, і послужило у 1946 р. своєрідним шаблоном для доповідної записки ректора-історика І. Беякевича до органів радянської влади в Україні. Зрозуміло, що комуністична ідеологія та політика вимагали, аби схема відрізнялась і від австрійської, і від польської, і від довоєнної української. Забезпечити аргументований розв'язок такої головоломки для партійного керівництва країни зобов'язані були самі ж місцеві українські, та, бажано, польські вчені. Так і було зроблено. Однак схема із заплутаною арифметикою обрахунку 275-річного ювілею Львівського університету у 1946 р., станом на лютий місяць цього року, не влаштувала всіх. Доказом є подальші події та кадрові призначення.

Поряд із підготовкою до святкування ювілейного року продовжувалася робота і зі створення Музею історії університету, щоправда із суттєвими персональними змінами у складі його організаторів. Так, наказом директора Астрономічної обсерваторії від 9 квітня 1946 р. Олександра Тисовського було звільнено з посади старшого наукового співробітника. Офіційно це було зроблено нібито через відсутність його на робочому місці [28, спр. 1477, арк. 7], однак йшлося, напевно, як і про брак якогось реального поступу у справі започаткування самого Музею (на цьому наголошувалося у підготованому проректором Львівського університету Р. Волковим проєкті наказу на звільнення О. Тисовського та резолюції на заяві його наступниці О. Василенко) [35, спр. 172, арк. 5, 7], так і необхідність перформатування організаційної групи. Зрештою, щоб не стало справжньою причиною цього звільнення, однак від самої ідеї відзначення ювілею Університету та створення при цьому відповідної експозиції керівництво вишу не відмовилося. Символічно, що саме 8 квітня 1946 р., тобто за день до офіційного звільнення О. Тисовського, наказом ректора було створено нову комісію, тепер — для організації «постійно діючої виставки, яка б відображала історію ЛДУ». Очолив її декан історичного факультету В. Горбатюк, а до її складу залучили декана фізико-математичного факультету Мирона Зарицького (1889 – 1961), декана юридичного факультету Пшемислава Домбковського (1877 – 1950), професора І. Свенціцького та завідувача кафедри історії народів СРСР й директора Наукової бібліотеки університету Василя Осечинського (1904 – 1981). Натомість не потрапили до неї, очевидно через свою неблагонадійність, ані академік М. Возняк, ані професор І. Крип'якевич. Комісії було доручено негайно розпочати свою роботу для того, щоби не пізніше 1 вересня 1946 р. виставка була відкрита для відвідувачів. Визначалося, що за необхідності допомагати цій комісії був зобов'язаний увесь професорсько-викладацький склад університету, а В. Горбатюку потрібно було протягом декількох днів скласти належний список науковців із зазначенням конкретних доручень, які комісія мала би намір покласти персонально на кожного з них [19, спр. 16, арк. 78]. Показовою була і зміна статусу майбутньої інституції — замість Музею йшлося лише про «постійно діючу виставку». На перший погляд, це применшувало статус майбутньої структурної одиниці, однак, насправді, полегшувало для організаторів завдання з її створення. Справа в тому, що поява у стінах вищого навчального закладу музейної установи, яка не мала практичного навчального та наукового значення (на відміну, наприклад, від того ж Геологічного чи Зоологічного музеїв) була у той час справою майже безнадійною. Необхідно було не лише довести московському та київському керівництву необхідність створення такого музею, але й вибити для цього штатні одиниці. Наскільки це важко було зробити свідчить приклад з Археологічним музеєм. На потребі його створення університетське керівництво наголошувало впродовж усієї другої половини 1940-х рр. Для цього музею уже була практично готова матеріальна база — експонати колишніх університетських кафедр та інститутів археологічного профілю, що тимчасово зберігалися у Львівському державному історичному музеї. Попри це повстав музей археології лише у 1967 р. [27, спр. 24, арк. 2; 36, спр. 51, арк. 3; 37, сс. 321 – 325]. Подібною була справа і з організацією Кабінету допоміжних історичних дисциплін: попри наявність в Університеті чисельної нумізматичної та сфрагістичної колекцій, що не лише мали значну наукову та мистецьку вартість, а й могли стати доброю базою для проведення занять зі студентами, які вивчали історію стародавнього світу і середніх віків; попри неодноразові з початку

1950-х рр. подання керівництва факультету, відкрити кабінет вдалося лише у 1959 р., при цьому весь його науковий та допоміжний персонал складала лише одна особа — його завідувач [38, сс. 25 — 36]. Натомість, на організацію виставки дозволу у керівництва брати було не потрібно; вирішувалося і питання розширення штатів — доручити роботу з догляду за нею та її поповненням можна було комусь із наукових працівників чи лаборантів історичного факультету. Зрештою, попри офіційне титулування виставкою йшлося, як свідчать документи, саме про музей. Судити про це можемо із датованого 27 червня 1946 р. машинопису хроніки діяльності історичного факультету за 1945 — 1946 навчальний рік, підписаної деканом В. Горбатюком. Тут стверджувалося, що кафедри факультету проводять велику роботу зі створення Музею (! — авт.) історії Львівського Університету, а сам музей обіцяє стати визначним науковим і культурним закладом при історичному факультеті [33, спр. 17, арк. 32]. Що стосується останнього, то включення Музею до структури історичного факультету унормовувало, насамперед, питання його підпорядкування та, до того ж, знімало частину відповідальності за можливі огріхи у його роботі з університетського керівництва. Очевидно, у цей же час було ухвалено рішення про відтермінування відкриття цього Музею/виставки: замість 1 вересня йшлося вже про жовтень 1946 р. [33, спр. 17, арк. 40], коли планували урочисто відзначити вже 285-річний (додали ще 10 років! — авт.) ювілей створення Львівського університету. Саме святкування, на думку його організаторів, мало би продемонструвати, на тлі історії одного із найстаріших на українських землях університетів, силу наукового прогресу слов'янських народів, їхню видатну участь у здобутках світової наукової думки [33, спр. 17, арк. 40].

Допомогти в організації згаданої виставки повинна була Олена Іванівна Василенко. Народилась вона у 1907 р. в м. Борзна (тепер — Чернігівська обл.) у родині робітника-каменяра. Після закінчення місцевої семирічки (1922), навчалась у Конотопському педагогічному технікумі (1926), а впродовж наступних шести років вчителювала у школах Чернігівщини та Сумщини. Опісля — навчання на мовно-літературному факультеті Київського педагогічного інституту (1932 — 1936) та шлюб із військовим, що, вочевидь, зумовило її подальші переміщення. Викладала російську мову та літературу у дивізійній партійній школі 60 гарматного полку в м. Овруч Житомирської обл. (1936 — 1939); шостій залізничній середній школі м. Києва (1938 — 1939), 56 полку НКВС (1939 — 1941). У роки радянсько-німецької війни евакуювалась із Київським воєнним училищем (там працював її чоловік) до Красноярська, де перебувала до початку літа 1944 р. Власне, що важить, після повернення до Києва її було включено до складу колективу, який займався організацією республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Очевидно, саме там вона здобула (чи могла здобути) необхідний музейний досвід на посаді старшого наукового співробітника, однак, уже в листопаді 1945 р. О. Василенко вслід за чоловіком переїжджає до Львова [35, спр. 172, арк. 1 — 4]. Чи хтось вказав на її кандидатуру керівництву Університету, а чи вона сама погодилася працювати — не відомо, однак уже у квітні 1946 р. її приймають на те місце, котре колись обіймав О. Тисовський — старшого наукового працівника Астрономічної обсерваторії. Зрозуміло, що знову йшлося не про зірки, а про роботу по організації Музею історії університету, зрештою, саме про призначення на місце старшого наукового працівника цього Музею О. Василенко просила у заяві на ім'я ректора від 30 березня 1946 р. [35, спр. 172, арк. 5 — 6]. Та й її робоче місце знаходилося не в обсерваторії, а в одному

із кабінетів історичного факультету, куди до 5 травня того ж року представникам інших факультетів пропонувалося зголошуватися та подавати списки можливих експонатів по понеділках, середах й п'ятницях кожного тижня з 12 по 16 годину [32, спр. 104, арк. 32].

Власне, як ми вже знаємо, Музей історії Львівського університету, чи то відповідна виставка, не відкрилися ні восени 1946 р., ні у наступні за ним роки. Не маємо якихось звісток про урочисте святкування 275 чи 285 річного ювілею університету. Чому ж так сталося, що призвело до цього? На нашу думку, пов'язано це було із низкою обставин, однак, насамперед – з ідеологічними кампаніями того часу, зокрема боротьбою проти школи М. Грушевського, що розгорнулася в Університеті та, ширше, у місті і республіці. Причини та обставини її проведення уже досліджені в українській історіографії. Як відомо, перші її відголоски пролунали ще у 1945 – навесні 1946 рр., однак, особливо активних та хижацьких форм вона набула влітку того ж року [26, сс. 373 – 385]. Кампанія ця була організована місцевими борцями «з українським буржуазним націоналізмом» та активно підтримана їхніми московськими покровителями. До числа головних об'єктів переслідування потрапила низка викладачів історичного факультету Львівського університету – І. Крип'якевич, Мирон Кордуба (1876 – 1947), Омелян Терлецький (1873 – 1958), Іван Шпитковський (1880 – 1969), а також такі відомі українські галицькі вчені як М. Возняк, Михайло Скорик (1895 – 1981), Петро Коструба (1902 – 1979) та Михайло Рудницький (1889 – 1975). Одним із наслідків цієї кампанії була своєрідна інтелектуальна деукраїнізація Львівського університету, що супроводжувалася звільненнями неугодних професорів та викладачів [27, спр. 43, арк. 7 – 8]. Одним із віддалених символів цієї кампанії стала, зокрема, ліквідація влітку 1949 р. на історичному факультеті кафедри історії України. Очевидно, що за цих обставин гучне святкування ювілею Львівського університету було визнано недоцільним. Жертвою ситуації, яка склалася, став і Музей історії Університету. Починаючи з осені 1946 р. жодних згадок про нього в офіційних чи приватних документах не віднайдено. У жовтні того ж року з роботи у Львівському університеті була звільнена О. Василенко [35, спр. 172, арк. 9]. Не побачив світ і запланований науковцями історичного факультету ювілейний збірник, у якому мали бути вміщені розвідки до історії Львівського університету [33, спр. 17, арк. 40]. Попри це робота, пророблена впродовж 1945 – 1946 рр. науковим колективом, не минулася намарне. У 1947 р. було видано перший рекламно-презентаційний буклет Львівського університету, який містив і доволі широку історичну довідку про нього. Автор цієї довідки не вказаний, однак при викладі матеріалу він, в основному, слідував тій схемі, яка була взята за основу при організації Музею історії Університету у попередні роки [39]. Припускаємо, що на певний час, принаймні до кінця 1950-х рр., ця версія історії Львівського університету і була, те що називається, офіційною. У такому ж, хоча й дещо скороченому вигляді, щоправда з певними історичними помилками, бачимо цю схему у виступі ректора Львівського університету Гурія Савіна (1907 – 1975) на розширеній Колегії Міністерства вищої освіти СРСР та в ухвалених нею документах (червень 1949 р.) [27, спр. 43, арк. 1 – 3].

Знову до підготовки власної історії у Львівському університеті повернулися напередодні 1961 р., коли було вирішено урочисто відзначити 300-річчя його створення. Ймовірно, саме тоді керівництвом вищого навчального закладу було ухвалено рішення відправною точкою у його створенні вважати саме 1661 р. Хто став автором такої традиції – поки що не відомо, однак з того часу вона стає загально-

прийнятою. Чи не вперше наведено її було у підготованій того ж року популярній брошурі, автором якої значиться ректор Євген Лазаренко (1912 — 1979) [40]. Прикметно, що головний наголос у ній робився на революційній боротьбі та науковій діяльності «передових» західноукраїнських вчених, на радянському характері Львівського університету, натомість повністю зі сторінок зникли згадки про його українізацію після 1939 р., діяльність Наукового товариства імені Шевченка чи Українського таємного університету, зрештою, навіть про діяльність братської школи. На 1661 р. як році заснування Львівського університету було здійснено наголос і в інших наукових чи науково-популярних виданнях радянського часу [41, сс. 5 — 6; 42, с. 6].

Однак, не можна не зважати й на іншу, тверду та цілком переконливу позицію великого числа потужних українських інтелектуалів, які опинилися після Другої світової війни в еміграції. Вони надалі притримувалися обґрунтованої Богданом Барвінським ще за австрійських часів тези про справжнє заснування Львівського університету у 1784 р. [43; 44]. Це питання у 1911 — 1912 рр. спровокувало шквал статей в українській і польській пресі Галичини [45]. Б. Барвінський був відомим українським істориком, бібліографом, архівістом, який добре знав історію Львівського університету, навчався у ньому (філософський факультет), слухав лекції М. Грушевського, Л. Фінкеля, Освальда Бальцера та ін., згодом працював у Львові в Крайовому архіві гродських і земських актів, в бібліотеці університету (від 1908 р.), секретарем історико-філософської секції НТШ (до 1918 р.), професором Українського таємного університету у Львові, директором Фундаментальної бібліотеки Львівського університету (1939 — 1941), старшим науковим співробітником і завідувачем відділу рукописів Львівської філії бібліотеки АН УРСР (1944 — 1947) [46, сс. 242 — 243]. Б. Барвінський спілкувався з І. Крип'якевичем, який не міг не прислухатися до думок авторитетного колеги. Більше того, всі українські історики-емігранти продовжували твердо притримуватися точки зору Б. Барвінського. Показово, що навіть тоді, коли у 1961 р. в СРСР гучно відсвяткували 300-ліття Львівського університету з нагородженням його орденом Леніна, у 1962 р. в «Енциклопедії українознавства», що друкувалась у Мюнхені за редакцією Володимира Кубійовича, Атанас Фіголь подав статтю «Львівський державний університет імені Івана Франка», де написано: «... заснований цісарем Йосифом II 1784 р. з латинською викладовою мовою ...» [47, с. 1420]. Такої ж позиції дотримувався один із найкращих знавців університетської справи у Львові Василь Мудрий, який від 1944 р. був активним діячем української еміграції в Європі та в Америці, автором серії праць про Львівський університет [48, с. 30].

Власне, навіть теперішні українські історики стоять на роздоріжжі. Офіційно з 1961 р. радянськими (як і, між іншим, довоєнними та сучасними польськими) вченими датою заснування Львівського університету визнано 1661 р., а всі, хто вирвався після Другої світової війни з СРСР, вважали, як і за австрійських часів, що Львівський університет засновано у 1784 р. Дискусія точиться з 1912 р. донині. На чю сторону стати? Чи можна рухатись уперед без негайного вирішення цього питання? Мабуть, що так. Це — проблема-експонат у музеї, де всі визнавані та невизнавані засновники Львівського університету вишикувані в один історичний ряд.

Спроба створення Музею історії Львівського університету у 1945 — 1946 рр. виявилася невдалою. Попри залучення значних інтелектуальних та творчих сил, участь у підготовчій діяльності видатних українських галицьких вчених, Музей, чи то постійно діюча виставка, так і не запрацювали. Зрештою, це й не дивно.

В умовах інтелектуальної деукраїнізації міста та Університету у другій половині 1940-х рр., політичних кампаній боротьби із школою М. Грушевського та так званим «українським буржуазним націоналізмом», творення нової версії історії Університету було неможливим та й, чого приховувати, ідеологічно небезпечним. Справу відклали у шухляду на півтора десятка років, «до кращих часів».

Додаток 1.

Проект «Положення про утворення Музею історії Львівського Державного Університету ім. Івана Франка», ухвалений на засіданні університетської комісії 4 квітня 1945 р. Машинопис. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, Архів І. Крип'якевича, спр. 248, арк. 58 – 59.

Положення про утворення музею історії
Львівського Державного Університету ім. Ів. Франка.

(Проект Комісії прийнятий 4/IV.[1]945 р. на засіданні в присутності: проф. І. П. Крип'якевича, Акад. М. С. Возняка, проф. І. Л. Свенціцького і доц. [В. Т.] Горбатюка).

I. Музей історії Університету повинен охопити історію Унів-[ерсите]ту за часи 1784 р. до теперішніх часів.

II. Встановити в основному таку періодизацію історії Унів-[ерсите]ту, з відповідним оформленням їх як відділи музею:

1. Культурно-освітній стан Галичини до 1772 року в умовах колоніально-нац.[іонального] гніту польської шляхти.

2. Перші часи розвитку Університету 1784 – 1815 р.

3. Львівський Університет в епоху Європейської Феодальної реакції (1815 – 1847 р.).

4. Піднесення українського нац.[іонально] визвольного руху на Галичині і боротьба з польською шляхетсько-католицькою реакцією. Утворення українських кафедр при Університеті (1848 – 1857).

6. Львівський Університет і перша російська революція 1905 – 1907 рр.

7. Львівський Університет в період нового посилення нац.[іонально-] визвольної боротьби на зах.[ідній] Україні на передодні першої світової війни 1914 – 1918 рр.

5. Львівський Університет в 2-гій половині XIX ст.

8. Львівський Університет в часі Жовтневої Соціалістичної революції 1917 р.

9. Львівський Університет і нац.[іонально-] визвольна боротьба народів Зах.[ідної] України проти польсько-панського гніту (1920 – 1939 рр.).

10. Визволення зах.[ідної] України від гніту панської Польщі і утворення Львівського Держ.[авного] Університету ім. Ів. Франка.

11. Львівський Університет 1939 – 1941 рр.

12. Львівський Університет в роки Великої Вітчизняної війни.

13. Львівський Університет і світова наукова думка.

14. Вихованці Львівського Університету – видатні вчені.

15. Сучасне Університету (навчальна, наукова, гром.[адсько-] політ.[ична] робота, кафедри, музеї, бібліотеки і т. і.).

III. Провідною думкою музею Університету мусить бути: національно-визвольна боротьба українського народу за своє визволення і відображення ролі Львівського Університету.

IV. Для устаткування музею можуть бути використані такі фонди: Архів і бібліотека Унів-[ерсите]ту, збірки портретів, історичний музей і музей укр.[аїнського] мистецтва, пам'ятки і цінності, що збереглися у приватних осіб і т. і.

V. Для початкової роботи по організації музею потрібні такі штати і засоби:

1. Керівник роботами.
2. Художник.
3. Фотограф.
4. Лаборант.
5. Робітник

і виділення помешкання, паперу, мебелі, вітрин і т. ін.

Додаток 2.

План-проспект до створення Музею історії Львівського державного університету ім. Івана Франка. Машинопис. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, Архів І. Крип'якевича, спр. 248, арк. 60 — 61.

План-проспект до утворення музею історії Університету ім. Івана Франка.

1. Культурно-нац.[іональний] стан Галичини під владою шляхетської Польщі в XVI — пол.[овині]XVII стол.[іття]

2. Ставропігійське братство в Львові.

3. Ієзуїтська колегія.

4. Університет Яна Казіміра 1661 — 1773 рр.

5. Йосифінський Університет 1784 — 1815 рр.

6. Львівський Університет в період європейської реакції 1815 — 1847 рр.

7. Революція 1848 р. в Європі і Львівський Університет 1848 — [18]51 рр.

8. Піднесення українського громадсько-політичного, революційно-демократичного руху в 2-й пол.[овині] XIX ст. і роль Львівського Університету.

9. Рівноправність польської і української мови викладання — результат боротьби українського народу за свій Університет. М. П. Драгоманов і Іван Франко.

10. Наукове товариство ім. Шевченка.

11. Львівський Університет і революційний рух Росії.

12. Львівський Університет і перша російська революція 1905 — 1907 рр.

13. Львівський Університет в час заняття Галичини російською армією 1914 — 1915 рр.

14. Львівський Університет в часи жовтневої соц.[іалістичної] революції.

15. Львівський Університет і визвольна боротьба народів Зах.[ідної] України про гніту панської Польщі 1921 — 1939 рр.

16. Тайний український університет.

17. Іван Франко і західно-українська література в боротьбі за українську школу.

18. Визволення західно-українських земель від гніту панської Польщі і утворення Львівського Державного Університету ім. Франка.

19. Львівський Державний Університет в 1939 — 1941 рр.

20. Львівський Державний Університет в роки німецької окупації 1941 — 1944 рр.

21. Львівський Державний Університет під час його відновлення.

22. Львівський Державний Університет і світова наукова думка.

23. Львівський Університет і визвольні змагання слов'янських народів і слов'янська наука і культура.

24. Вихованці Львівського Університету.

25. Сучасне Університету (навчальна, наукова робота, кафедри, музеї і т. і).

Додаток 3.

Доповідна записка ректора Львівського університету І. Беякевича Управлінню в Справах Вищої Школи при РНК УРСР та Народному комісаріату освіти УРСР у справі підготовки відзначення 275 річниці Львівського університету. 18 лютого 1946 р. Машинопис. ДАЛО, ф. Р – 119, оп. 11, спр. 18, арк. 1.

Управління в Справах Вищої Школи при РНК УРСР

тов. С. М. Бухало

Народний Комісаріат Освіти УРСР

Наркомові Освіти

тов. П. Г. Тичині

Докладна записка

про святкування 275 річчя Львівського

Університету

1586 року Львівське Братство, що вело боротьбу проти ополячення та окатоличення українського народу, одержало від Східних патріархів назву і права Ставропігії. Отже 1946 року минає 360 років Ставропігійського Братства і Школи у Львові.

Оскільки за угодою з Польською владою на Україні мало повстати 2 Академії, з яких одна у Києві [,], а друга, де буде знайдено за доцільне, то цілком зрозуміло, що ця друга Академія мала повстати у Львові на основі Братської Ставропігійської Школи.

У боротьбі проти української вищої школи іезуїти, за згодою короля Яна Казіміра [,] утворили у Львові, на основі іезуїтської колегії, свою вищу школу, латинську за мовою викладання, якій король 1661 року дав назву та права Університету. Цей Університет існував до 1773 року, коли було зліквідовано у Польщі орден іезуїтів.

Через десять років наказом австрійського цісаря Іосіфа, на базі бувшого Університету Яна Казіміра відновлено Університет, вже з німецькою мовою викладання.

Весь час у Львівському Університеті точилася вперта боротьба між польською професурою і громадськістю з одного боку та українською суспільністю з другого боротьба [,] що була спрямована українцями на організацію у Львівському Університеті викладання українською мовою, як мовою переважної більшості населення Західної України. Історія цієї боротьби сильно пов'язана з діяльністю М. П. Драгоманова та Івана Франка, ім'я якого нині носить Львівський Університет.

Оскільки вперта відсіч з боку польських суспільних діячів і професури гальмувала справу утворення у Львові національного українського Університету переда суспільність українська зорганізувала Наукове Товариство імені Шевченка, яке сталося центром національної української культури та освіти.

Але ж державною мовою викладання у Львівському університеті аж до першої світової війни залишалася польська мова. Коли російська армія під час цієї війни

зайняла Західну Україну і в тому числі Львів, військова влада російська поставилася дуже поважно і обережно до Львівського Університету.

З 1921 року аж до року 1939, під час національного гніту панської Польщі Львівський Університет стає Університетом польським, і українська громадська відсіч, у відповідь на намагання польського панства остаточно позбавити Західну Україну будь якого осередку національної української культури, виявляється в організації таємного українського Університету, якій працює не вважаючи на намагання польської влади припинити його роботу.

Утворення після перемоги Жовтневої революції на Україні Університетів і інших вищих учбових закладів з українською мовою викладання стає зразком для передової громадської думки Західної України, і за український Університет у Львові точиться вперта боротьба.

Але організація Львівського Державного українського Університету стає фактом лише 1939 року, коли Західна Україна буда об'єднана з Східною Україною. За допомогою братерського великого російського народу Львівський Університет з 1939 по 1941 рік працює як Університет український і носить ім'я Івана Франка, який всі свої сили віддавав на справу організації Львівського Університету як Університету українського.

Але ця праця Львівського українського державного Університету, що розпочалася з 1939 року, була перервана німецькою окупацією 1941 — 1944 рр. Перемога героїчної Червоної Армії визволившей Західну Україну і місто Львів з під гніту німецького фашизму назавжди об'єднала Західну Україну з цілим українським народом. Львівський Державний Університет імені Івана Франка назавжди стає огнищем національної української культури, соціалістичної за змістом.

В історії боротьби слав'янських народів за свою національну культуру Львівський Університет займає почесне місце і належить до найстаріших слав'янських Університетів. 1946 року минає 275 років фактичної праці Львівського Університету.

Ректорат Львівського Державного Університету імені Івана Франка тому вважає, за важливе відзначити цю річницю Університету науковою сесією, присвяченою 275 річчю існування Львівського Університету, яка має показати історію боротьби українського народу Західної України за свою вищу школу. Отже сесія має складатися з доповідей за такими розділами:

1. Історія Університету Львівського, як історія боротьби українського народу за свою вищу школу, як одна з ланок боротьби слов'янських народів за свою культуру [.]

2. Історія науки у Львівському Університеті, яка має довести роль Львівських професорів, і перш за все українських науковців, в історії слов'янської культури та науки.

3. Доповіді професорів Львівського Університету на вільну тематику, яка має показати сучасний стан науки у Львівському Університеті і довести той високий рівень, на який стає наука у СРСР, в зв'язку з чим важно запросити до участі у цій науковій сесії видатних вчених УРСР і з СРСР.

Ректор Львівського
Державного Університету /проф. Білякевич/

Проректор Наукової частини /проф. Волков/

Бібліографія

1. Муравська С. В. Музеї та колекції вищих навчальних закладів на українських землях (кінець XVII – початок XX ст.) // Праці центру пам'яткознавства. – 2014. – Вип. 25. – С. 120 – 129.
2. Матеріали 2-го Круглого столу «Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України». Тези доповідей. – Київ, 23 – 24 листопада 2007 р. – К., 2007. – 92 с.
3. Університетські музеї: європейський досвід та українська практика: зб. пр. міжнар. наук.-практ. конф. (6 – 7 жовтня 2011 р., м. Київ) [упоряд. Л. В. Казанцева]. – Ніжин, 2012. – 420 с.
4. Гудима Ю. В. Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка: етапи розвитку // Матеріали 2-го Круглого столу «Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України». Тези доповідей. – Київ, 23 – 24 листопада 2007 р. – К., 2007. – С. 17.
5. Гудима Ю. Львівському національному університету імені Івана Франка – 350 років. Ювілей і музей // Університетські музеї: європейський досвід та українська практика. Міжнар. наук.-практ. конф. 6 – 7 жовтня 2011 р. Тези. – К., 2011. – С. 27 – 28.
6. Гудима Ю. Львівському національному університету імені Івана Франка 350 років. Ювілей і музей // Університетські музеї: європейський досвід та українська практика: зб. пр. міжнар. наук.-практ. конф. (6 – 7 жовтня 2011 р., м. Київ) [упоряд. Л. В. Казанцева]. – Ніжин, 2012. – С. 74 – 79.
7. Гудима Ю. Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка // Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2-х т. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. I : А – К. – С. 564.
8. Гудима Ю. В. Музей історії Львівського національного університету імені Івана Франка // Енциклопедія Львова [за ред. А. Козицького]. – Львів, 2012. – Т. IV. – Л – М. – С. 412 – 413.
9. Кривець Г. Кроки в незабутнє. Фоторепортаж з Музею історії Університету // Радянський журналіст. Навчальна газета факультету журналістики Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка. – 1967. – № 12 – 15 (84 – 87). – С. 6 – 7.
10. Соціалістична культура Львівщини. Зб. архівних документів і матеріалів (1939 – 1962) [упоряд. О. К. Зубань, С. В. Ігнатюнок, К. С. Корнєєва та ін.]. – Львів, 1964. – С. 60 – 61.
11. Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2-х т. – К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. 1 : А – К. – 716 с.
12. Кметь В. Львівський єзуїтський університет. 1661 – 1773 // Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2-х т. – К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. 1 : А – К. – С. 16 – 37.
13. Крикун М. Львівський університет австрійського періоду. 1784 – 1918 // Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2-х т. К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. 1 : А – К. – С. 38 – 53.
14. Притула Я., Тарнавський Р. Університет Яна Казимира у Львові. 1918 – 1939 / Я. Притула, Р. Тарнавський // Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2-х т. К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. 1 : А – К. – С. 54 – 77.

15. Макарчук С. Львівський державний університет імена Івана Франка. 1939 – 1991 // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2-х т. К. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. 1 : А – К. – С. 78 – 95.
16. Качмар В. Між «радянізацією» та «українізацією»: діяльність Михайла Марченка на посаді ректора Львівського університету в 1939 – 1940 роках // Львів: місто – суспільство – культура. – Люди Львова. – Краків: Наукове видавництво Педагогічної Академії, 2005. – Т. V. – С. 141 – 155.
17. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3.
18. Гарнавський Р. Кафедра етнології Львівського університету. Класичний період (1910 – 1947) – Львів, 2016. – 236 с.
19. Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 6.
20. Козицький А. Беякевич Іван Іванович // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2-х т. К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. 1 : А – К. – С. 199.
21. Redzik A. Uniwersytet Lwowski w latach 1939 – 1946 // Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie / [red. A. Redzik]. – Kraków: wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015. – S. 913 – 1078.
22. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 8.
23. Петровський Е. П. Історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського державного університету в 30-ті роки ХХ століття // Записки історичного факультету. – Одеса: Астропринт, 2005. – Вип. 16. – С. 184 – 192.
24. Криль М. Осечинський Василь Костянтинівич // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2-х т. К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – Т. 2 : Л – Я. – С. 230.
25. Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 3.
26. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 369 – 401.
27. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 11.
28. Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 1.
29. Н. О. Тисовський Олександр Степанович // Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. – С. 311.
30. Целуйко О. Історичний факультет Львівського державного педагогічного інституту та політичні кампанії другої половини 1940-х рр. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2016. – Вип. 12. – С. 452 – 470.
31. Н. Х. Свенціцький Іларіон Семенович // Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. – С. 291 – 292.
32. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – Архів Івана Крип'якевича.
33. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 17.
34. Гудима Ю. Ювілей: погляд у минуле на шляху до майбутнього (Інтерв'ю) // Каменяр. Інформаційно-аналітичний часопис Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2010. – № 9. – С. 3.
35. Архів ЛНУ, ф. Р-119, оп. 1 о/с.
36. ДАЛО, ф. Р-119, оп. 6.

37. Погоральський Я. Археологічний музей Львівського університету // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2007. — Вип. 10. — С. 321 — 325.
38. Целуйко О. До історії діяльності Музею сфрагістики й нумізматики Львівського університету у 1940 — 1950-х рр. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2015. — №. 15/2. — С. 25 — 36.
39. Львівський державний університет імені Ів. Франка [ред. Р. М. Волков]. — Львів: видавництво Львівського державного університету, 1947. — 36 с.
40. Лазаренко Є. К. 300 років Львівського університету. — Львів: видавництво Львівського університету, 1961. — 82 с.
41. Львівський ордена Леніна державний університет ім. Івана Франка. — Львів: видавництво Львівського університету, 1967. — 51 с.
42. Львівський ордена Леніна державний університет ім. Івана Франка. — Львів: видавництво Львівського університету, 1973. — 39 с.
43. Вінковський Т. [Барвінський Б.]. Йосиф II чи Ян Казимир? (З нагоди святкування мнимої 250-літньої річниці існування Львівського університету). — Львів, 1912. — 50 с.
44. Барвінський Б. Предтеча університету ім. Франца I у Львові. (Критичні замітки до питання про генезу Львівського університету). Відбиток зі «Записок НТШ». — Львів, 1917. — 41 с.
45. Осередчук О. А. Матеріали преси як джерело з відзначення 250-річчя Львівського університету // Архіви України. — 2011. — № 6 (276). — С. 143 — 162.
46. Сварник Г. І. Барвінський Богдан Олександрович // Енциклопедія сучасної України у 30 т. [ред. кол. І. М. Дзюба та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. — К., 2003. — Т. 2 : Б — Біо. — С. 242 — 243.
47. Фіголь А. Львівський Державний Університет ім. І. Франка // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: в 11 т. / Наукове товариство імені Шевченка; [гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович]. — Париж; Нью-Йорк : Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955 — 2003. — Т. 4. — С. 1420 — 1421.
48. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. — Львів: друкарні НТШ, 1923. — 130 с.

Целуйко А. П., Гудыма Ю. В.

Иван Крипякевич и попытка создания

Музея истории Львовского университета в 1945 – 1946 гг.

В 1945 — 1946 гг. в Львовском университете была предпринята попытка создать Музей истории этого учебного заведения. Первоначально в комиссию по решению данного вопроса руководством университета были включены известные украинские ученые Иван Крипякевич, Михаил Возняк, Илларион Свенцицкий. Члены комиссии наработали несколько учредительных и подготовительных документов (их тексты приведены в конце статьи). На работу в Львовский университет были приняты лица, которые должны были начать фактическую организацию музея и сбор экспонатов. Однако летом 1946 г., в связи с началом в Львове активной фазы идеологической кампании борьбы с исторической школой М. Грушевского и последовавшими после этого преследованиями ряда западно-украинских ученых, руководство Львовского университета отказалось от первоначальной идеи создания Музея. Открыть его удалось только в 1964 г.

Celujko O. P., Gudyma Y. V.***Ivan Krypiakevych and attempt to create
Museum of History of Lviv University in 1945 – 1946.***

In 1945 – 1946 in Lviv University was made an attempt to create Museum of History of this educational institution. Initially, in the commission to decide this issue, the administration of this University has included well-known Ukrainian scientists Ivan Krypiakevych, Mykhailo Wozniak, Ilarion Svencitskyj. Members of the commission have worked out several constituent and preparatory documents to open this museum (these texts are published at the end of the article). Also for beginning of the actual organization of this museum and for the collection of exhibits, Lviv University hired some persons. However, in the summer of 1946 when in Lviv was begun the active phase of the ideological campaign against Mykhailo Hrushevskyj` historical school, and some Western-Ukrainian scientists were persecuted, Lviv University leadership to abandon the original idea of creating the Museum. It was opened only in 1964.

ПРИРОДА

Бусел В. А., Крайник Ю. Н.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ГНЕЗДОВОГО ОРНИТОКОМПЛЕКСА ПОЙМЫ НИЖНЕГО ДНЕПРА

В условиях роста антропогенного пресса и масштабных преобразований природных комплексов юга Украины вопросы изучения и охраны животного мира приобретают особую актуальность. Гидростроительство, мелиорация, лесоразведение и интенсивное использование природных ресурсов приводит к изменению мест обитания и численности животных и, в частности, гнездящихся птиц. Изучение этих процессов необходимо как для разработки методов охраны редких и исчезающих видов на региональном и глобальном уровне, так и для охраны их местообитаний. Пойма нижнего Днепра очень показательна в этом плане, так как строительство Каховской ГЭС привело к затоплению обширной местности, что существенно повлияло на изменение видового состава птиц, численности и размещение отдельных видов. Зарегулирование стока и строительство дамб на малых реках, привело к необратимым процессам, превратив низовья реки Днепр в каскад малопроточных, но огромных по площади водохранилищ. За короткий срок практически полностью были уничтожены пойменные леса и луговые природные комплексы Конско-Базавлукских и Гавриловских плавней.

Эта территория интересна и тем, что в отличие от верхнего каскада водохранилищ, у нас есть возможность провести сравнение с поймой Днепра, расположенной ниже зоны затопления Каховского водохранилища. Анализируя пути развития гнездового орнитокомплекса на этой территории, мы можем спрогнозировать изменения в составе гнездовой орнитофауны под влиянием антропогенных и природных факторов.

Впервые подобные прогнозы развития орнитофауны новосозданного Каховского водохранилища в конце 1950-х гг. приводятся в работе А. Б. Кистяковского [1, с. 32], но в ней были затронуты преимущественно виды лесного и водно-болотного природных комплексов. Анализ нового материала (новых данных по состоянию различных видов) представляет большой теоретический и практический научный интерес в изучении этого вопроса.

Материал, положенный в основу исследований, был собран авторами в течение 1992 — 2016 гг., на протяжении 24 полевых сезонов. В 1992 — 1998 гг. основное внимание было уделено искусственным лесонасаждениям и пойменным лесам левобережной части Каховского водохранилища, а также островам Большие и Малые Кучугуры (верховья Каховского водохранилища) и правобережным плавням — от города Запорожье до села Верхнетарасовка Днепропетровской

области. В 1999 – 2004 гг. полевыми исследованиями было охвачено правобережье Каховского водохранилища в пределах Днепропетровской области и плавни ниже города Новая Каховка. В 2005 – 2012 гг. исследования проводились в нижнем течении реки Белозерки и Белозёрском лимане (Запорожская область), плавнях острова Хортица и в нижней части Каховского водохранилища. В 1992 – 2016 годах также была изучена гнездовая орнитофауна низовий малых рек, притоков Днепра: Конки, Карачекрака, Белозёрки (Запорожская область), Базавлука, Томаковки (Днепропетровская область) и Большого Чортомлыка (Херсонская область).

Работы на орнитологическом стационаре «Белозёрка», расположенном на территории Национального природного парка «Великий Луг» проводились в рамках совместного договора с Институтом зоологии имени И. И. Шмальгаузена НАН Украины. Это дало возможность на протяжении нескольких лет собрать объёмный материал по изменению численности гнездящихся птиц водно-болотного и лугового природных комплексов.

Учёты колониальных водно-болотных птиц проводились с использованием водного транспорта. Таким образом, были обследованы территории островов, а также отдельных заливов Каховского водохранилища. Общий маршрут, пройденный водным транспортом, составил около 400 км. Воздушный транспорт (вертолёт МИ-2) был задействован в 1998 и 2011 гг. для осмотра колониальных поселений птиц на островах Каховского водохранилища. Это дало возможность выяснить численность птиц и границы крупных колоний *Pelecaniformes* и *Siconiiformes*. Время, затраченное на проведение подобных работ, составило 22 лётных часа. Автомобильные учетные маршруты были использованы для обследования прибрежных районов Каховского водохранилища и плавней ниже города Новая Каховка. Общая протяжённость автомобильных маршрутов за время исследований составила около 13 000 км.

В 1999 – 2016 гг. на акватории и береговой линии водоёмов абсолютный учёт околоводных и водоплавающих птиц проводился методом точечных наблюдений и маршрутных учетов. Общий объём работ составил 330 км учётных маршрутов для наземных местообитаний и 60 км учётной площади для водоёмов. В период 2001 – 2010 гг. проведены учёты хищных видов птиц на территории общей площадью свыше 100 км. Способ выбора пробных площадок, заложенных в 2006 – 2012 гг., заключался в методе гнездовой пробы, когда исследователем интуитивно выбирается место в наиболее типичном участке биотопа с максимальной плотностью гнездящихся птиц. Это дало возможность охвата основных типов биотопов в регионе исследований сравнительно небольшим числом площадок [2, сс. 35 – 72; 3, с. 120].

Результаты и обсуждения

В настоящее время гнездовую орнитофауну поймы нижнего Днепра можно очертить двумя областями, которые кардинально отличаются как по своему развитию, так и дальнейшему становлению. К первой области мы относим Каховское водохранилище, представляющее собой относительно молодой крупный искусственный водоём равнинного типа, находящийся в процессе «созревания», что влияет на будущий путь развития гнездовой орнитофауны в регионе. Ко второй области мы относим плавни ниже города Новая Каховка, представленные в основном древесно-кустарниковым и водно-болотным природными комплексами. Этот район в экологическом плане менее зависим от негативных факторов

гидрологического режима Каховского водохранилища, который проявляется в незначительном подтоплении островов нижнего бьефа при регулировании уровня в период сезонных паводков.

Каховское водохранилище сооружено в 1955 — 1957 гг. на территории бывших Конско-Базавлукских и Гавриловских плавней. В настоящее время находится на этапе «стабилизации и созревания», который обычно начинается у подобного типа водохранилищ через 15 — 20 лет после затопления долины реки. В это время оно характеризуется относительно устойчивыми орнитокомплексами, отличающимися от существовавших до его создания. Их основу составляют элементы водно-болотного и околородного комплекса, среди которых преобладают виды с высоким показателем экологической пластичности [4, с. 27; 5, с. 19; 6, сс. 210 — 215].

Один из первостепенных факторов, который повлияет на дальнейшее развитие Каховского водохранилища, является активная береговая эрозия. Основная её причина это относительная мелководность и большие пространства водоёма, а также геологическое строение берега. Сезонные шторма меняют рельеф и структуру береговой полосы, что ограничивает возможность гнездования птиц в репродуктивный период. В настоящее время на некоторых участках заметна тенденция к относительной стабилизации и завершению этих процессов, но такие участки охватывают менее 10 % всей береговой линии водохранилища.

Обмеление за счет интенсивной береговой абразии на крупных заливах Каховского водохранилища отразится на дальнейшем формировании околородной растительности. Следствием зарастания побережья равнинных водохранилищ тростниковыми зарослями является, прежде всего, его заболачивание [7, с. 53; 8, с. 15; 9, сс. 80 — 84; 6, сс. 217 — 222]. Так, по нашим наблюдениям, в некоторых заливах Каховского водохранилища (Васильевский, Белозёрский, Чертомлыкский и Каирский) только за последние 15 — 20 лет площадь занятая тростниковыми зарослями увеличилась в несколько раз.

В процессе дальнейшего формирования тростниковых зарослей и исчезновения других видов надводной растительности на мелководьях, а также смыва бентоса в результате волновой эрозии, произойдёт обеднение кормовой базы преимущественно для *Anseriformes* и *Charadriiformes*. Но, эти же процессы будут способствовать вселению водно-болотных птиц связанных с сукцессией тростниковых зарослей и аквальных ландшафтов: большой поганки (*Podiceps cristatus* Linnaeus, 1758), большой выпи (*Botaurus stellaris* Linnaeus, 1758), малой выпи (*Ixobrychus minutus* Linnaeus, 1766), большой белой цапли (*Egretta alba* Linnaeus, 1758), серой цапли (*Ardea cinerea* Linnaeus, 1758), рыжей цапли (*Ardea purpurea* Linnaeus, 1766), лебедя-шипуна (*Cygnus olor* Gmelin, 1789), болотного луня (*Circus aeruginosus* Linnaeus, 1758), камышницы (*Gallinula chloropus* Linnaeus, 1758) и лысухи (*Fulica atra* Linnaeus, 1758). Расширение площадей тростниковых зарослей будет привлекательно и для некоторых *Passeriformes*: соловьиного сверчка (*Locustella luscinioides* Savi, 1824), тростниковой камышевки (*Acrocephalus scirpaceus* Hermann, 1804), дроздовидной камышевки (*Acrocephalus arundinaceus* Linnaeus, 1758), усатой синицы (*Panurus biarmicus* Linnaeus, 1758), тростниковой овсянки (*Emberiza schoeniclus* Linnaeus, 1758). Дальнейшее обмеление прибрежных территорий сформирует из наносов наилка и липкого ила комплексы с более многочисленным видовым составом растительности, что повлияет как на

1. Вертишейка. 2. Горихвостка садовая. 3. Дубонос обыкновенный.
4. Малая белая цапля. 5. Малая мухоловка. 6. Седой дятел

количественный, так и качественный состав гнездовой орнитофауны. Во многих местах прибрежной зоны с обильным накоплением донного ила уже сейчас отмечена тенденция к интенсивному развитию надводной растительности. Подобные процессы отмечены для всех водохранилищ равнинного типа [7, с. 56; 10, с. 52; 6, сс. 300 — 320]. Нами эти процессы наблюдаются с начала 2000 годов на мелководных участках заливов в верховьях Каховского водохранилища. Расширение территорий с подобными условиями гнездования привлекательны для черношейной поганки (*Podiceps nigricollis* Brehm, 1831), серощекой поганки (*Podiceps grisegena* Boddaert, 1783), озёрной чайки (*Larus ridibundus* Linnaeus, 1766), чёрной крачки (*Chlidonias niger* Linnaeus, 1758), белокрылой крачки (*Chlidonias leucopterus* Temminck, 1815), белощекой крачки (*Chlidonias hybrida* Pallas, 1811) и речной крачки (*Sterna hirundo* Linnaeus, 1758).

Стабилизация процессов формирования береговой полосы и прекращение активной береговой абразии в перспективе создаст также благоприятные условия для видов, гнездящихся на склонах и прибрежных обрывах примыкающих к пойме. В настоящее время обширные пространства этого природного комплекса практически остаются незаселёнными птицами, в связи с активным разрушением берега в весенне-летний период. Прекращение обрушений или, по крайней мере, замедление этих процессов создаст благоприятные условия для заселения здесь колониально гнездящихся видов: золотистой щурки (*Merops apiaster* Linnaeus, 1758), береговой ласточки (*Riparia riparia* Linnaeus, 1758), так и одиночно гнездящихся птиц: обыкновенной пустельги (*Falco tinnunculus* Linnaeus, 1758), домового сыча (*Athene noctua* Scopoli, 1769), сизоворонки (*Coracias garrulus* Linnaeus, 1758), обыкновенного зимородка (*Alcedo atthis* Linnaeus, 1758), обыкновенной каменки (*Oenanthe oenanthe* Linnaeus, 1758) и плешанки (*Oenanthe pleschanka* Lerechin, 1770). Дальнейшее зарастание склонов и прибрежных обрывов древесно-кустарниковой и травянистой растительностью приведёт к постепенному преобразованию природного комплекса. Подобные процессы уже сейчас можно наблюдать на одном из старейших водохранилищ в каскаде Днепра — Запорожском. Здесь в 1990-е годы в закрытых бухтах прибрежные обрывы были заняты крупными колониями норных птиц. При посещении этих же мест в 2013 — 2016 гг. нами было отмечено их разрушение в процессе зарастания и превращение обрывов в пологие склоны с древесно-кустарниковой растительностью.

Также интересен в этом плане пример, когда увеличение площади кустарниковой растительности на обрывах в левобережной части Каховского водохранилища, привело к смене гнездовых станций некоторых видов птиц-склерофилов (*A. noctua*, *C. garrulus*) и они вынуждены были перейти к дендрофильному типу гнездования [11, с. 35].

Накопление грунта и песка в прибрежной части водохранилища ведёт к возникновению подводных кос и отмелей, которые способствуют защите берега от штормовой эрозии и развитию влажных лугов в понижениях крупных третичных балок и подов. Формирование подобных природных комплексов уже сейчас отмечается в прибрежной зоне Каменского пода (Каменско-Днепровский район, Запорожская область). Это способствует гнездованию и дальнейшему расселению в регионе *Charadriiformes*: малого зуйка (*Charadrius dubius* Scopoli, 1786), чибиса (*Vanellus vanellus* Linnaeus, 1758), ходулочника (*Himantopus himantopus*

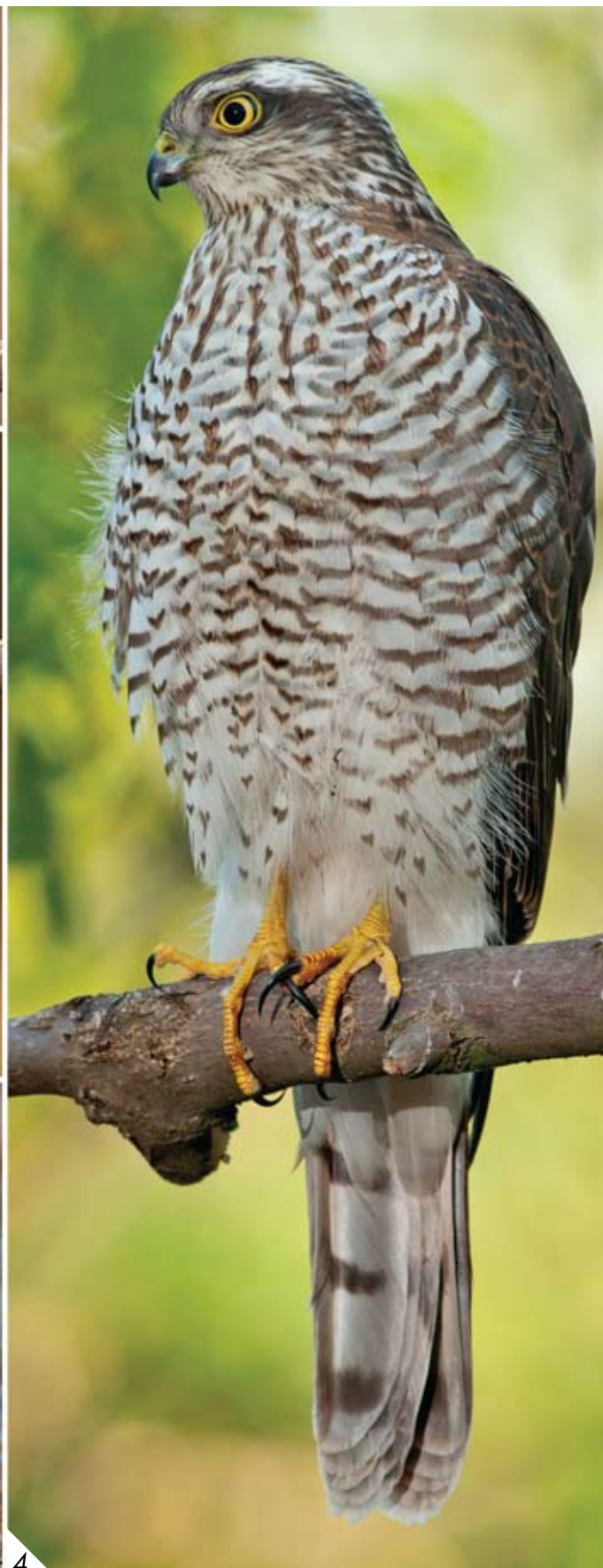
1

2

3

4

1. Серая мухоловка. 2. Славка-мельничек. 3. Ходулочник. 4. Ястреб-перепелятник

Linnaeus, 1758), травника (*Tringa totanus* Linnaeus, 1758), а также некоторых видов *Passeriformes*: желтой трясогузки (*Motacilla flava* Linnaeus, 1758), черноголовой трясогузки (*Motacilla feldegg* Michachelles, 1830), лугового чекана (*Saxicola rubetra* Linnaeus, 1758), черноголового чекана (*Saxicola torquata* Linnaeus, 1766) и просянки (*Emberiza calandra* Linnaeus, 1758).

Дальнейшее сокращение территории островов в верховьях Каховского водохранилища повлияет, прежде всего, на численность гнездящихся *Ciconiiformes*, *Anseriformes*, *Charadriiformes*. Это приведет к заселению подобных природных комплексов в поймах малых рек, что, вероятно, отразится на сокращении численности, а в отдельных случаях, и исчезновении, на гнездовании в пойме нижнего Днепра отдельных редких видов: жёлтой цапли (*Ardeola ralloides* Scopoli, 1769), малой белой цапли (*Egretta garzetta* Linnaeus, 1766), колпицы (*Platalea leucorodia* Linnaeus, 1758), каравайки (*Plegadis falcinellus* Linnaeus, 1766), серого гуся (*Anser anser* Linnaeus, 1758), серой утки (*Anas strepera* Linnaeus, 1758), чайки-хохотуньи (*Larus ichthyaetus* Pallas, 1773). Подобные процессы нами были отмечены на островах Малые Кучугуры (Каховское водохранилище) в начале 2000-х гг., когда весенним ледоставом срезало кустарниковую растительность на всей площади острова, где располагалась одна из самых больших поливидовых колоний *Ciconiiformes*. В 2001 – 2003 гг. было отмечено значительное увеличение численности бродячих особей этих видов в поймах ряда прилегающих малых рек (Конка, Карачекрак, Каменка, Рогачик). В последующие годы произошло увеличение количества гнездящихся птиц в уже существующих колониях на островах водохранилища и возникновение небольших гнездовых поселений в поймах малых рек.

Изменениями, в видовом составе гнездящихся птиц затронут и древесно-кустарниковый комплекс, который будет способствовать сохранению лесной орнитофауны за счёт дальнейшего старения, как искусственных лесонасаждений так и пойменного леса низовий малых рек. Старение лесных массивов в пойме нижнего Днепра наиболее благоприятно отразится на видовом составе и численности птиц-дуплогнёздников. Так, например, в настоящее время дефицит крупных дупел не даёт возможности гнездиться в обширных пойменных лесах серой неясыти (*Strix aluco* Linnaeus, 1758), которая была обычным гнездящимся видом Конско-Базавлукских плавней до 1950-х годов. Этот же фактор будет способствовать увеличению численности и некоторых гнездящихся в настоящее время видов птиц: гоголя (*Vucephala clangula* Linnaeus, 1758), сплюшки (*Otus scops* Linnaeus, 1758), удода (*Upupa epops* Linnaeus, 1758), вертишейки (*Jynx torquilla* Linnaeus, 1758), мухоловки-белошейки (*Ficedula albicollis* Temminck, 1815), обыкновенной горихвостки (*Phoenicurus phoenicurus* Linnaeus, 1758), обыкновенной лазоревки (*Parus caeruleus* Linnaeus, 1758) и большой синицы (*Parus major* Linnaeus, 1758).

Относительно плавней Днепра ниже города Новая Каховка, можно отметить, что в процессе гидростроительных работ они послужили в некотором роде резерватом для сохранения как древесно-кустарниковых, так и водно-болотных птиц в регионе. Эти процессы достаточно подробно рассмотрены в работах В. В. Шевченко [12, с. 129], П. П. Орлова [13, сс. 108 – 112] и А. С. Лисецкого [14, с. 190; 15, с. 128; 16, сс. 117 – 120].

В дальнейшем плавневая часть поймы нижнего Днепра останется относительно стабильной. На изменение гнездовой орнитофауны здесь может

повлиять только активная деятельность в пойменной части низменности Днестра — застройка прибрежных районов, рубка пойменного леса, сезонные палы тростниковых зарослей и браконьерство. Эти причины за последние десятилетия привели к уменьшению здесь численности многих колониальных видов, преимущественно *Ciconiiformes*, *Charadriiformes*: *A. ralloides*, *E. garzetta*, *P. falcinellus*, *C. leucopterus*, *S. albifrons*.

В свою очередь, благодаря сохранению водно-болотного и лесного природных комплексов, в отличие от акватории Каховского водохранилища, эта часть сохранившейся поймы и в дальнейшем может быть основным резерватом для гнездящихся древесно-кустарниковых, луговых и водно-болотных видов птиц поймы нижнего Днестра. В дальнейшем своём развитии, природные комплексы плавней ниже города Новая Каховка очень важны в сохранении и некоторых краснокнижных видов: белоглазого нырка (*Aythya nyroca* Guldenstadt, 1770), гоголя (*Vucephala clangula* Linnaeus, 1758), черного коршуна (*Milvus migrans* Boddaert, 1783) и орлана-белохвоста (*Haliaeetus albicilla* Linnaeus, 1758).

Выводы

В процессе дальнейшего развития и изменения природных комплексов поймы нижнего Днестра преобразования гнездового орнитокомплекса затронут преимущественно территорию Каховского водохранилища. Процессы трансформации природных комплексов приведут к сокращению численности и исчезновению некоторых гнездящихся видов *Ciconiiformes* и *Anseriformes* птиц. Менее уязвимыми останутся *Podicipediformes*, *Charadriiformes*, преимущественно те виды, которые гнездятся на надводной растительности. Из наиболее успешных следует отметить птиц-дуплогнездников и виды гнездящиеся в древесно-кустарниковых насаждениях. Так же можно прогнозировать и смену приоритетов некоторых видов птиц-склерофилов (*A. noctua*, *C. garrulus*) на дендрофильный тип гнездования. Территория плавней ниже города Новая Каховка в дальнейшем будет выступать как природный резерват для гнездящихся птиц лесного и водно-болотного природных комплексов поймы нижнего Днестра. Какие-либо изменения на этой территории могут произойти только при дальнейшей активной деятельности человека в пойменной части низменности Днестра.

Авторы выражают глубокую и искреннюю благодарность сотрудникам Азово-Черноморской орнитологической станции за всестороннюю помощь и поддержку, оказанную на всех этапах проведения исследований. Особую признательность хотим выразить И. И. Черничко и В. М. Попенко за практическую помощь и сотрудничество во время полевых выездов и обработки материалов.

Библиография

1. Кістяківський О. Б. Фауна птахів району Каховського водоймища // Збірник праць Зоол. музею АН УРСР. — К.: АН УРСР, 1957. — № 26. — С. 20 — 48.
2. Гудина А. Н. Методы учёта гнездящихся птиц: Картирование территорий. — Запорожье: Дикое Поле, 1999. — 241 с.
3. Рогачёва Э. В. Методы учёта численности мелких воробьиных птиц // Организация и методы учёта птиц и вредных грызунов. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 117 — 129.
4. Клестов Н. Л. О влиянии гидростроительства на орнитофауну Среднего Днестра // Вестник зоологии. — 1983. — № 3. — С. 25 — 28.

5. Клестов Н. Л. Орнітофауна Середнього Дніпра і її зміна під впливом гідростроїтельства / автореф. дис. на соискание науч. степени к. б. н.: 03.00.08 / Ін – т зоології ім. І. І. Шмальгаузена. – К., 1983а. – 26 с.
6. Ландау Ю. А., Сиренко Л. А. Гідроенергетика і оточуюча середина. – К.: Либра, 2004. – 470 с.
7. Жадин В. І. Влияние гидротехнических сооружений на биологический режим и фауну рек // Природа. – 1937. – № 12. – С. 50 – 58.
8. Корсаков Г. Тростниковые заросли // Охота. – 1968. – № 6. – С. 14 – 16.
9. Зеров К. К. Формирование растительности и зарастание водохранилищ Днепровского каскада. – К.: Наукова думка, 1976. – 142 с.
10. Журавель П. А. Некоторые замечания об изменениях среди фауны в порожистой части р. Днєпра в связи с Днєпростроєм // Природа. – 1934. – № 8. – С. 49 – 56.
11. Бусел В. А. Необычный случай гнездования сизоворонки и домового сыча в условиях ландшафтной трансформации местности левобережья Каховского водохранилища // Материалы международной конференции «Птицы-дуплогнезники как модельные объекты в решении популяционной экологии и эволюции» (Звенигородская биологическая станция МГУ 22 – 28 сентября 2014 г). – М., 2014. – С. 33 – 36.
12. Шевченко В. В. К вопросу о заселении птицами искусственных лесонасаждений юга Украины // Труды НИИ зоолого-биологического института. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1940. – Т. 8 – 9. – С. 123 – 137.
13. Орлов П. П. Изменения в орнітофауне нижнього Днєпра в районе строительства Каховского гидроузла // Труды НИИ биологии и биол. фак. ХГУ. – Харьков, 1959. – Т. 28. – С. 101 – 114.
14. Лисецкий А. С. Изменение орнітофауны нижне-днепровских плавней и Каменского пода в связи с подготовкой дна Каховского водохранилища // III Экол. конф.: Тез. докл. – К.: Изд – во Киев. ун – та, – 1954. – Ч. 4. – С. 189 – 191.
15. Лисецкий А. С. Изменение орнітофауны нижнеднепровских плавней // Природа. – 1955. – № 9. – С. 128 – 133.
16. Лисецкий А. С. Влияние вырубki плавневых лесов Нижнего Днєпра на состав орнітофауны древесных насаждений Каменского пода // Труды НИИ биологии и биол. фак-та ХГУ. – Харьков: ХГУ, 1959. – Т. 28. – С. 115 – 122.

Бусел В. А., Крайнік Ю. М.

Перспективи розвитку гніздового орнітокомплексу пойми Нижнього Дніпра

В результаті антропогенних і природних чинників, перетворення гніздового орнітокомплексу заплави нижнього Дніпра відбудеться переважно на території Каховського водосховища. Процеси трансформації оселищ приведуть до скорочення чисельності і зникнення деяких гніздових видів Ciconiiformes і Anseriformes птахів. Менш уразливими залишаться Podicipediformes і Charadriiformes, переважно ті види, які гніздяться на надводній рослинності. З найбільш успішних слід зазначити птахів що гніздяться в дуплах дерев і види деревно-чагарникового природного комплексу. Також можна прогнозувати і зміну пріоритетів деяких птахів-склерофілов на дендрофільний тип гніздування. Територія плавнів нижче міста Нова Каховка надалі виступатиме як природний резерват для птахів, що гніздяться у лісовому та водно-болотному природному комплексі заплави нижнього Дніпра. Будь-які зміни на цій території можуть відбутися тільки через подальшу активну діяльність людини в заплавної частині пониззя Дніпра.

Busel V. A, Krajnik Yu. M.

Possible ways of development of the breeding bird communities of the Lower Dnieper.

As a result of anthropogenic and natural factors, conversion breeding bird communities of the Lower Dnieper territory affected mainly Kakhovka reservoir. In the process of transformation of the natural systems are most susceptible to the negative situation will *Ciconiiformes* and *Anseriformes*, which will lead to a reduction in their numbers, and in some cases the disappearance of some species of nesting. Less vulnerable remain *Podicipediformes*, *Sharadriformes*, mainly those species that nest on the surface vegetation. Among the most successful note the birds nesting in hollows and species nesting in tree and shrub plantings. You can anticipate and change the priorities of some birds on sklerofilov wood nesting type. The area below the fluxing New Kakhovka will continue to act as a natural reserve for birds breeding bird communities of the Lower Dnieper. Any changes in this area can only come at the further development of the people of the floodplain of the Dnieper lowland.

ІНФОРМАЦІЇ

Деркач Т. Г.

УЧАСТЬ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ У ІV МІЖНАРОДНОМУ ЗАПОРІЗЬКОМУ ЕКОЛОГІЧНОМУ ФОРУМІ «ЕКО ФОРУМ – 2020»

15 – 17 жовтня 2020 р. в м. Запоріжжі у Виставковому комплексі «Козак-Палац» відбувся ІV спеціалізований міжнародний Запорізький екологічний форум «Еко Форум – 2020», присвячений кліматичним змінам на планеті. Традиційно, одночасно із форумом проводилася ІV спеціалізована екологічна виставка «Еко – 2020».

Проблема екологічної безпеки є однією з найактуальніших не лише для нашого міста та області, а й для країни в цілому. Тому наразі особливого значення набувають активізація і консолідація дій влади, промисловців та громадськості щодо пошуку шляхів її вирішення.

Екофорум став багатогалузевим проєктом, що об'єднав експозиційний, дискусійний та комунікаційний майданчики. В рамках форуму відбувалися: кліматична конференція, презентації, спеціалізовані секції, семінари, панельні дискусії, майстер класи. Протягом трьох днів сучасні напрацювання у сфері екології демонструвалися на виставках, обговорювалися під час численних тематичних «круглих столів», семінарів та інтерактивних акцій за участю представників влади, бізнесу, науки, громадськості, студентства та школярів. У роботі «круглих столів» за тематичними розділами прийняли участь вітчизняні та іноземні спікери, які поділилися досвідом реалізації екологічних програм в Україні та за кордоном.

Проведення форуму сприяло:

- обміну досвідом в напрямку будівництва ефективних кліматичних стратегій, актуальних напрямків територіального розвитку та урбаністики, кліматичних ризиків та можливостей для бізнесу, інновацій та технологій, можливостей альтернативної енергетики, міжнародного досвіду реалізації кліматичних проєктів;
- розширенню співпраці органів державної влади, місцевого самоврядування, представників науки, бізнесу та громадськості в галузі охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів;
- висвітленню здобутків, презентації новітніх технологій в галузі охорони навколишнього середовища та адаптації до змін клімату;
- залученню інвестицій та інновацій, які приведуть до покращення стану довкілля, збереження природних ресурсів, впровадження засад збалансованого розвитку територіальних громад;
- налагодженню та зміцненню міжнародного співробітництва у галузі охорони довкілля.

В проведенні форуму взяли участь великі промислові, малі, середні та комунальні підприємства, науково-дослідні інститути, громадські організації.

Від Виконавчого комітету Запорізької міської Ради надійшов лист на ім'я директора Запорізького краєзнавчого музею Спіцина Ю. П. за підписом міського голови Буряка В. В. з запрошенням взяти участь у екологічному форумі «Еко Форум – 2020». Оргкомітет екофоруму надав музею можливість взяти в ньому участь безкоштовно.

Запорізький обласний краєзнавчий музей представив на виставці «Еко – 2020» свій виставковий стенд – «Критичні зміни протягом мільйонів років на території області на прикладі палеонтологічних знахідок з фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею», організований і підготовлений старшою науковою співробітницею відділу природи Деркач Т. Г.

Територія нашої області сотні мільйонів років була ареною великих планетарних катаклізмів. Замість моря з'являлися суходоли, саванни ставали степами, ліси – тундростепом. Змінювалися кліматичні та природні умови, тваринний і рослинний світ. Матеріальним доказом корінних кліматичних змін є палеонтологічні залишки вимерлих організмів різних епох. Деякі з них представлені в експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею – єдиного палеонтологічного центру в області. В музеї скам'янілі рештки організмів зберігаються в фондах. Співробітники відділу природи разом із фахівцями Академії наук досліджують скам'янілі знахідки вимерлих тварин на території області та дізнаються про причини і наслідки історичних змін в природі. Результатом досліджень є наукові статті в «Музейному віснику», експозиції, виставки, консультації населенню, робота з молоддю.

Диплом фестивалю

На виставці «Еко — 2020» використані експонати з фонду відділу природи музею. В вітринах демонструвалися скам'янілі рештки вимерлих тварин, які свого часу були передані музею мешканцями Запоріжжя, за розділами: «Фауна Сарматського моря 13 — 10 мільйонів років тому», «Гіпаріонова фауна 10 — 5 мільйонів років тому», «Мамонтова фауна», «Післяльодовикова фауна». Були використані також фото геологічних пам'яток природи Запорізької області, реконструкції вимерлих тварин, постери про просвітницьку роботу відділу природи з питань палеонтології і стратиграфії вимерлих слонів, знайдених на території Запорізької області, картина «Гіпаріонова фауна», друковані видання краєзнавчого музею, відео презентація надана вченими-палеонтологами Національної академії наук України «Сторінки геологічного Придніпров'я».

Як результат: музей провів безкоштовну рекламну акцію і одержав Диплом учасника екологічної виставки «Еко — 2020».

Автор висловлює подяку начальнику управління з питань екологічної безпеки Запорізької міської ради Золотарьову Глібу Анатолійовичу за сприяння участі музею в роботі виставки «Еко — 2020» .

Плешивенко А. Г.

БОРЬБА С ВЕТРЯНЫМИ МЕЛЬНИЦАМИ

Герою М. Сервантеса Дон Кихоту не удалось победить ветряные мельницы. Мы же их сокрушили... Большая работа по учету и спасению памятников истории и культуры за годы своей деятельности была проведена Запорожским областным центром охраны культурного наследия.

Впервые я увидела ветряк у с. Каменское на заре своей работы в отделе охраны памятников Запорожского краеведческого музея. Состояние его было ужасным, о чем были подготовлены соответствующие документы. Они легли на стол заместителю начальника управления культуры Я. В. Греськиву. Последовали указания ... И через месяц я увидела отремонтированный, покрашенный в болотный цвет ветряк. Его огораживал заборчик-штaketник с табличкой «Памятник истории. Охраняется государством». В последующие годы, если была возможность, я приезжала к нему. Со временем он ветшал. В 1987 — 1989 гг. его реставрацию проводил Львовский филиал института «Укрпроектреставрация». Позже ремонтные работы организовал редактор газеты «Запорізька Січ» К. И. Сушко.

Наидревнейшие мельницы назывались козловыми. Их корпус, установленный на своеобразном фундаменте, с помощью специального привода вместе с крыльями поворачивался в зависимости от направления ветра. Наш ветряк не столь древний. Он был построен в 1903 г. на деньги местного селянина Ивана Цокура. Это деревянная мельница столбового типа на каменном фундаменте. Общая высота сооружения — 13 м, размах крыльев — 9 м. По рассказам местных жителей вблизи села их было 11, но сохранилась только одна. Во время Второй мировой войны она частично пострадала, но была отремонтирована сыном Ивана Цокура — Сафроном. Мельница работала до 1965 г.

Константин Иванович Сушко, будучи директором национального заповедника на о. Хортица, хотел перевезти ветряк на остров. Не разрешили...

*Вітряний млин – пам'ятка науки
і техніки місцевого значення*

Ветряк, увиденный мною и моими коллегами в декабре 2017 г., имел жалкий вид: прохудившийся корпус, поломанные крылья.

Печальная судьба постигла и сооружения Александровской крепости, давшей начало нашему городу. Ее возведение началось весной 1771 г. Но как военный объект она так и не использовалась. С годами на месте расположения крепости появились жилые дома александровцев. Еще в начале XX в. на плане города были видны отдельные фрагменты крепостных валов. В 70 — 80-е годы прошлого столетия во время интенсивной застройки этого района города сотрудники музея

осматривали котлованы, пытались найти материальные следы крепостных сооружений. Именно тогда появилась идея музеефикации остатков крепости. Осенью 2006 г. в ходе археологических исследований были зафиксированы внутренний вал и ров. Несмотря на письма, предписания в разные инстанции, территория крепости продолжала застраиваться. Спустя годы удачную попытку проследить остатки валов предпринял О. В. Тубольцев, сотрудник музея-заповедника на о. Хортица.

В июле 2002 г. сотрудниками Центра охраны культурного наследия проводились исследования на территории, отводимой под Вознесенский парк. В устье безымянной балочки, на небольшой возвышенности, омываемой двумя ручейками, было открыто поселение эпохи поздней бронзы (XVI — XIII вв. до н. э.). В соответствии с Законом Украины «Об охране культурного наследия» поселение взято под охрану государства. На его территории нельзя проводить какие-либо земляные работы. Об этом письменно оповестили заказчика — институт «Запорожжеражданпроект». Каково было наше возмущение, когда на этом участке 15 октября 2005 г. был установлен памятник Святославу Храброму!

На территории нашего города и его окрестностей имеется целый ряд археологических памятников, которые также подвергаются разрушительному воздействию благодаря хозяйственной деятельности человека. Это поселения, курганные могильники. Наиболее древние из них датируются эпохой энеолита, большая часть эпохой бронзы, скифо-сарматским временем и эпохой средневековья. Часть из них исследовалась Днепростроевской экспедицией в 30-х годах, затем археологами Запорожского краеведческого музея (50 — 80-е гг.) и ЗНУ (2010 г.). Сохранились только немногие курганы, в частности на Хортицком жилмассиве (на ул. Лахтинской), в Бородинском микрорайоне (на ул. Ладожской), в Шевченковском микрорайоне, на Кичкасе и на Вознесенской горке. Большая часть курганов на Вознесенской горке была разрушена в 20-е гг. военно-инженерными работами. В конце 50-х годов при обустройстве телецентра сотрудник ЗКМ В. Ф. Пешанов раскопал три кургана. К концу прошлого столетия осталась одна насыпь в сквере по ул. Седова. Примечательно то, что на вершине кургана сохранился тригонометрический пункт — монументальная конструкция с охранной табличкой, на

которой была дата «1922 г.». Музейный раритет! Нас вынудили исследовать этот курган, т. к. ЗАО «Главное предприятие тепловых сетей» запланировало именно на этом месте установить накопители воды. В кургане было открыто 14 погребений энеолита и бронзового века. Среди последних редкое захоронение «мастера», которому в могилу положили горшок и различные инструменты из камня, кремня и рога. Теперь на месте кургана выстроен магазин.

В Запорожской области на учете состоит чуть более 7100 курганов.

За многие годы исследований в области раскопано несколько сот курганов экспедициями Института археологии НАНУ, Запорожским национальным университетом, Запорожским областным краеведческим музеем. Мне часто задают вопрос: «А зачем вы их копаете? Разве могилы можно трогать». Объясняю: курганы наряду с поселенческими комплексами являются источником для изучения древних обществ. Археологи исследуют те археологические объекты, которые попадают в зоны орошения, других строек или подвергаются природным разрушениям, например, размывом берегов Каховского водохранилища. Так, экспедиция нашего университета 32 года спасает памятники Мамай горы. Большое количество курганов исследовано в зоне орошения. Они мешали работе поливальных машин «фрегат», которым для прохождения по полю нужна была ровная поверхность. Мы, археологи, проводим спасательные раскопки. Наша задача сохранить археологические памятники для будущих поколений. Величественные насыпи курганных могильников вызывают восхищение, внушают уважение к своим неведомым строителям.

Но не у всех. Всегда были люди, для которых курганы являлись источником обогащения. Археологические предметы стали товаром. Большая часть экспонатов, представленных на выставках частных коллекций Украины, получена в результате незаконных раскопок, украдена из музейных и институтских фондов, или является подделкой. И пока процветает археологический рынок «черная археология» будет цвести буйным цветом.

В былые времена грабители работали ночью, а сейчас, и днем. Об ограблении семиметрового кургана из могильника «Гречаная могила» у с. Верхняя Криница Васильевского района нам сообщили дачники. Мы засыпали грабительскую воронку. Через короткое время повторный звонок. На сей раз, грабители углубились на 10 м. Отвал из ямы они уносили к подножию насыпи. Пришлось таскать землю наверх. Судя по фрагментам керамики и камням забутовки входной ямы, это курган скифский. Вскоре я приехала на памятник с представителями СМИ. Поднявшись на вершину, сперва облегченно вздохнула. Но обследуя склоны кургана, обнаружила грабительскую яму у подножия насыпи. Выкида из ямы не было. Землю увозили на машине, о чем свидетельствовали следы от колес. Сама яма была прикрыта железным листом, поверх которого наброшена трава. По нашему требованию засыпку ямы организовал сельский совет.

Широкую огласку в СМИ получило «исследование» кургана у с. Старобогдановка Михайловского района в 2009 г. Траншею пробивали с помощью бульдозера. Ямы в порыве нетерпения «копали» экскаватором. За этим занятием троих грабителей застала милиция, и ночь они провели в участке. Утром следующего дня я с представителями отдела культуры приехала на место преступления. Нашему удивлению не было предела! Водитель бульдозера был на рабочем месте и ждал команды «рыть дальше». Он оказался жителем Мелитопольского райо-

на. Экскаватор был арендован в Мелитопольской фирме, расположенной на ул. Победы. Уголовное дело возбудили. Прокурор Михайловского района взял дело под свой контроль. Это было в июле. А в начале сентября, когда представительная комиссия работников областного управления культуры и местных чиновников разных рангов приехала на курган, то увидела, что «раскопки» кургана продолжаются: к восьми разрытым могилам, добавилось еще семь. Наш коллега и друг директор Центра охраны культурного наследия и туризма Мелитопольского отдела культуры и туризма С. В. Дьяченко провел собственное расследование и установил номер белой иномарки, владелец которой был организатором этих «раскопок». Впоследствии, остатки кургана исследовал запорожский археолог А. Л. Антонов.

Осенью 2009 г. в Запорожье проходила международная конференция «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященная 110-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова. Участники конференции подготовили обращение Президенту Украины В. А. Ющенко, генеральному прокурору Украины, государственному советнику юстиции 1 класса А. И. Медведько, губернатору Запорожской области А. В. Старуху, прокурору Запорожской области, государственному советнику юстиции 3 класса В. В. Кулакову. Вскоре получили два ответа от прокурора Запорожской области на имя С. Б. Буйских и В. И. Клочко. Оба они — сотрудники Института археологии НАН и живут в Киеве. Их подписи были первыми в нашем обращении. Письма им были пересланы. Третье послание, адресованное директору КУ «Запорожский областной центр охраны культурного наследия Запорожской области», «Представление об установлении причин и условий, способствующих совершению преступления» датировано 31 мая 2010 г. Позволю себе процитировать некоторые фрагменты.

Центральна частина кургану, знищена внаслідок проведення грабіжницьких розкопок

«В ходе досудебного следствия было установлено, что 07. 07. 2009 года, неустановленные лица, имея умысел на поиск предметов, происходящих от объектов археологического наследия, без предусмотренного Законом разрешения, с применением землеройной техники, проводили раскопки на месте нахождения археологического памятника — курганного могильника с государственным учетным номером 3632..., охранные знаки установлены не были, на местности курганный могильник никак не обозначался..., вследствие чего было совершено указанное преступление».

Еще в конце 80-х — начале 90-х годов установили охранные знаки почти на всех курганах. Вначале воровали металлические таблички. Их сдавали в металлолом. Железобетонные столбики постепенно тоже исчезли: в хозяйстве все пригодится. А если не было в них надобности, их перемещали к посадке, чтобы не мешали пахать. В 1994 г. двое наших сотрудников несколько дней проверяли наличие знаков на курганах Ореховского района. Половины они не обнаружили...

Не успели смолкнуть «аккорды» об ограблении кургана под Старобогдановкой, начался многолетний сериал о грабительских раскопках у с. Мордвиновка Мелитопольского кургана. Крепеж могильных ям вызывает восхищение Параллельно «старатели» работали на территории Семеновского лесничества, на землях Новенского с/с, на памятнике национального значения Цымбалова могила в Великобелозерском районе, на курганном могильнике у с. Юльевка Запорожского района, на кургане у с. Новоивановка Приазовского района. Список можно продолжить.

С каждым годом набирали оборот факты разрушения и уничтожения курганов под прикрытием поисковых работ «відлуння війни». Место проведения своих работ они не озвучивали, официальных документов и согласований не предоставляли. Сейчас у грабителей «на вооружении» достижения науки и техники: металлодетекторы, георадары и прочее снаряжение.

Прибыльным стал «бизнес» по продаже каменных баб. Воруют те, что стоят у сельских школ, музеев. Исчезают они и с подворьев. Иногда их пытаются найти. Но все заканчивается привычным: «нет состава преступления»!

Значительный урон археологическим памятникам наносит производственная деятельность. Ярким примером может служить Бельмак могила в Куйбышевском районе. Состояние 8-метрового кургана аварийное. Восточный и южный склоны насыпи подрезаны карьером Трудовского щебзавода. Памятник висит над двухсотметровым карьером.

При попустительстве нерадивых чиновников г. Токмака в частную собственность гр. Н. П. Козиной передан земельный участок, на котором расположен трехметровый курган. В нашем архиве хранится 18 различных документов (акты, предписания, письма). В связи с незаконной приватизацией земли Н. П. Козиной в ноябре 2009 г. проведены консультации в отделе земельных ресурсов, архитектуры и прокуратуре г. Токмака. Было принято решение о подготовке документов, необходимых для признания в судебном порядке государственного Акта серия ЯЕ № 224070 на право владения земельным участком, выданного Н. П. Козиной, недействительным. Спустя год решением исполкома Токмакского горсовета №235/1 от 23. 07. 2010 г. строительство дома на кургане было разрешено.

Что говорить о каком-то кургане, если на территории Каменского городища — памятника национального значения (охр. № 080008-Н) земельный участок площадью 8,6012 га был отдан ООО СП «Нибулон» без согласования с Центральным

органом исполнительной власти в сфере охраны культурного наследия Институтом археологии НАН.

Спустя время нам поступило сообщение, что с территории городища вывозится песок. На место происшествия мы проезжали мимо внушительного охранного знака, сообщающего, что Каменское городище — памятник национального значения охраняется государством. Затем мы въехали в лесочек. Спрашиваю у майора милиции: «А чья это территория?». Он «Лесхоззага». Я: «А куда они смотрели?». Он: «Они в доле». Котлован размером 60 x 30 x 5 м выбирали экскаватором. Песок вывозили самосвалами через центр Каменки-Днепровской. Другой дороги нет. Никто ничего не видел... На дне котлована валялись многочисленные фрагменты амфорной и лепной керамики, на бровке фиксировались галечные выкладки, что свидетельствует о разрушении культурного слоя городища.

Не соблюдается памятникоохранное законодательство и на акрополе Каменского городища, которое исследователями рассматривается как греческий эмпорий — торговая гавань, куда регулярно прибывали корабли. Это подтверждают подводные археологические исследования Запорожского краеведческого музея: у места выхода вала к морю обнаружено большое количество амфорного боя и крупные архитектурные детали — оформление порта. В настоящее время вал акрополя в нескольких местах пробит проходами к морю, а на его территории высятся огромные теплицы, устраиваются огороды.

Закончить свое повествование хочется на хорошей ноте. 20 лет борьбы за выведение памятника национального значения всемирно известного кургана Солоха и его свиты из 121 насыпи частично завершилось победой. Начиналось все в далеком 1992 г. Земля, на которой расположен Солохский могильник, была передана малому предприятию «Конвеер». Многочисленные акты, предписания и другие документы, совместные выезды на поле, пресс-конференция в Киеве в защиту Солохи, организованная сотрудниками Института археологии НАН Украины Н. А. Гаврилюк и В. В. Крапивиной, реакция известных специалистов в области истории и культуры Дании, Германии, России и др.

В 2014 г. был подписан акт с владельцем МП «Конвеер» Кабановым И. П. об отчуждении из землепользования 914349 кв. м. площади. Но пока некоторая часть площади могильника все еще остается в частном владении. Борьба продолжается.

Пройдет время и на поле восстановится луговая растительность. Примером тому служит опыт в том же Каменско-Днепровском районе у с. Новоивановка вокруг двух курганов прорыли экскаватором ровики, благодаря чему трактористы вынуждены объезжать насыпи. На них восстановился естественный травяной покров.

За свою почти полувековую работу в охране памятников я увидела тысячи курганов больших и маленьких. Среди них поражает ансамбль Канат Могилы. Это цепочка длиной 608 м из восьми насыпей, переходящих одна в другую. Географически большая часть памятника расположена на территории Бердянского района, «хвост» лежит на землях Приморского. Памятник был выявлен сотрудником Института археологии НАН Украины Ю. В. Болтриком в 1984 г. Тогда на головном восьмиметровом кургане стоял громадный деревянный триангуляционный знак.

Во время распаевки значительная часть памятника не была выведена из землепользования. Площадь Канат Могилы с учетом охранной зоны составляет 8,3 га, на территорию Бердянского района приходится 6,8 га. Было выведено 0,4547 га.

В нашем заключении, направленном начальнику Бердянского межрайонного кадастрового бюро В. В. Вишневецкому, требовалось «Внести изменения в государственные акты на право частной собственности, выданных без учета археологических памятников, расположенных на распаеванных землях». А дальше снова акты, предписания, письма, звонки, поездки на памятник. В 2005 г. Управление государственной службы по борьбе с экономическими преступлениями УМВС Украины в Запорожской области прислало постановление.

Ранним декабрьским утром 2005 г. кортеж машин управления культуры, прокуратуры, геодезистов, кинооператоров двинулся в сторону Канат Могилы. Стоял густой туман, было грязно и холодно. Произвели замеры, сфотографировали, отсняли. Мучительно долго я и О. В. Тубольцев давали показания следователю... В 12 часов ночи прибыли в Запорожье. С тех пор мы не раз навещали Канат Могилу. Справедливость восторжествовала. Памятнику вернули первичное состояние.

Величественная девятиметровая насыпь Куляб могилы расположена на высоком правом берегу р. Молочной. С вершины кургана открывается безграничный вид на степь Левобережья, поросшую луговой травой, украшенную разноцветьем. Вдали просматриваются строения г. Молочанска и г. Токмака. На север от Куляб могилы тянется вереница курганов. Там за горизонтом находились раскопанные Институтом археологии Украины знаменитые Чингульский курган и Молочанское святилище. Эта цепочка продолжается на юг до самой Каменной Могилы. И этот курган не пощадила рука грабителя. Благодаря стараниям К. И. Сушко, Старобогдановский сельсовет завез землю к подножию, а группа волонтеров занесли ее наверх, и засыпала грабительскую воронку. Чуть позже на кургане был установлен гранитный памятный знак.

Пора осознать древнюю мудрость: «Игнорируя прошлое, мы рискуем остаться без будущего».

Водоп'ян В. В.

ПІДСУМКИ 2020

Нарешті 2020 рік підійшов до кінця і ми можемо підвести підсумки того, що встигли зробити в цьому році. Він приніс нам багато несподіванок в роботі музею. Пандемія Covid-19 та карантин, в якому знаходились не тільки наш музей, а й увесь світ, вніс зміни в роботу закладів культури. Ми повинні були навчатися та впроваджувати нові методи експозиційної, екскурсійної, масової, фондової, популяризаторської роботи музею. Були вимушені працювати дистанційно, використовувати он-лайн методи проведення заходів, зберігати дистанцію, користуватися засобами індивідуального захисту, загалом пристосовуватися до того що відбувалося навкруги. І незважаючи на всі ці негаразди, музей жив повноцінним життям, були відкриті нові виставки, проведені фестивалі, конференції, майстер-класи, музейні та масові заходи, а ще безліч екскурсій. Всі заходи, як завжди були пов'язані з пам'ятними датами та подіями, з календарними та народними святами. Вони проходили з тими обмеженнями, що вимагалися. В цьому році музей змінив графік роботи, тепер для відвідувачів ми працюємо: середа — неділя з 9.00 — до 17.45; вихідні дні — понеділок, вівторок.

Музей продовжив свою плідну співпрацю з представниками Запорізької обласної державної адміністрації, Запорізької обласної та міської рад, Олександрівською районною адміністрацією, КЗ «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» ЗОР, військовими частинами, волонтерами, методичними об'єднаннями, вчителями, музеями області та України. В цьому році з нами продовжили співпрацювати благодійні фонди, дякуючи яким співробітники музею були забезпечені масками та дезінфекторами, міські територіальні центри соціального обслуговування населення, міський департамент освіти та науки, міський департамент культури та туризму. В Запорізькому обласному краєзнавчому музеї було проведено: 827 екскурсій на різну тематику, відбулося понад 20 заходів присвячених відкриттю виставок, державним святам та інше, 15 майстер-класи. В цьому році музей відвідало 48 019 відвідувачів. Нажаль, співробітники музею, прийняли участь тільки у тих конференціях, семінарах, круглих столах, фестивалях, які проходили на базі музею та у м. Запоріжжі.

19 рік поспіль ми починаємо свою роботу з презентації щорічного видання «Музейний вісник», де публікуються статті не тільки співробітників краєзнавчого музею, а й науковців з інших країн. «Музейний вісник» № 19 нам довелося презентувати он-лайн, а також він був представлений на літературно-мистецькому фестивалі «Книжкова толока — 2020», яка пройшла 13 — 23 серпня. В рамках цього заходу співробітниками музею були презентовані статті, які стосувалися історії м. Олександрівська — Запоріжжя.

Завдяки співробітникам відділу краю, виставкова робота музею в 2020 р. почалася з відкриття експозиції «Мода зі старого комода». На ній експонувалися одяг, взуття та аксесуари, що були в обігу у населення нашого краю протягом всього ХХ ст. Було представлено майже 200 експонатів, що розповідали про історію моди. Також, треба сказати, що завдяки цій виставці музей поповнив свою колекцію дуже цікавими речами, які були подаровані нам жителями м. Запоріжжя. Незважаючи на карантин, до Дня вишиванки відкрили виставку «Сорочку мати вишила мені ...», яка була презентована в он-лайн режимі. На ній були представлені як чоловічі так і жіночі вишиванки, рушники періоду ХІХ — поч. ХХ ст. Деякі зразки експонувалися вперше. Ця виставка привернула увагу мешканців та гостей міста і пропрацювала майже до кінця літа.

Співробітниками відділу природи була відкрита не менш цікава виставка, присвячена року щура, тому і отримала назву «Хвостаті байки». Звернули увагу на цю тему тому, що саме гризуни є найбільшим загоном ссавців та живуть по всьому світу. На виставці можна було послухати цікаву екскурсію. Ще одна виставка відкрилась наприкінці року. Її назва — «Ora et labora», що в перекладі означає — «Молись та працюй». На виставці представлений хімічний посуд, який винайшли — алхіміки для своїх дослідів, для вивчення різних речовин. До міжнародного дня козацтва, 12 жовтня біля фасаду музею відкрили виставку «З глибин Дніпра та віків». Тут представлені 7 якорів різного типу і періоду, всі вони унікальні та цікаві по своєму. Це якорі, які знайдені на дні Дніпра біля острова Хортиця.

Для того щоб зацікавити та привабити відвідувачів співробітники науково-методичного відділу продовжили розробку квестів за тематикою музейної експозиції. Відвідувачам пропонувалося не тільки прослухати екскурсію, але й самотійно або з допомогою співробітника пройти квест, зіграти в ігри, прийняти участь у розіграшах, таким чином закріпити матеріал екскурсії. Продовжили ряд

майстер-класів, які були цікавими, як для груп школярів так і для поодиноких відвідувачів. Майстер-класи з кожним роком набувають популярності, тому що діти хочуть приходити до музею не тільки дивитися та слухати, а й робити. Продовжили цикл таких заходів до новорічних та різдвяних свят. Робили символ року — мишу, новорічні прикраси. До дня закоханих виготовляли подарунки своїм близьким: гілочку кохання, сердечко та святковий магніт. До масляної продовжили робити ляльку-мотанку, та організовували чаювання у музеї. Цього року у великій залі музею провели тематичний вечір для 6-го класу, в вигляді лицарського турніру. Школярі були вдягнені у вбрання того часу, читали вірші, змагалися на мечех та танцювали.

Для зацікавлених продовжили проводити музейний захід «Я — музейник». Щоб привернути увагу жителів міста та туристів нами створювалися нові фотозони. Це і новорічна, і у вигляді старої фотографії. До міжнародного дня селфі ми запропонували відвідувачам приміряти лати та сфотографуватися зі справжньою самурайською катаною. До дня закоханих у великій залі музею була створена фотозона, а найцікавіше чекало на вулиці — майже сотня кульок у вигляді сердечь, яка не залишила байдужим жодного перехожого.

Цього року було багато знаменних дат, які проходили на базі музею за участю наших наукових співробітників. Це 177 років, як 29-річний Тарас Шевченко, подорожуючи Україною, відвідав Олександрівськ. На честь цієї дати пройшов захід «Посвята кобзарів-бандуристів Великому Кобзарю» за участі бандуристів та ансамблів Запорізького краю. Влітку, 8 липня пройшла прес-конференція присвячена 100-річчю створення Олександрівської губернії. Захід був організований за ініціативи Запорізького обласного краєзнавчого музею та Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького. Захід мав привернути увагу запорізької громади до знаменної дати в історії Запорізького краю. В ньому прийняли участь викладачі ЗНУ, громадські діячі, депутати обласної ради, наукові співробітники музею.

У рамках «Днів гостинності», які проводив департамент культури та туризму Запорізької міської ради, в музеї пройшла Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 250 річниці від дня заснування м. Запоріжжя «AB URBE CONDITA»: «Урбаністичний простір південної України в останній третині 18 — першій половині 20 ст.». В конференції прийняли участь фахівці історії, архітектури, краєзнавці з багатьох міст України. Наукові співробітники музею представили свої доповіді.

Незважаючи на карантинні обмеження, співробітники науково-методичного відділу продовжили приймати участь у туристичних нарадах, круглих столах, презентаціях, тренінгах, які проходили за участю Департаменту культури та туризму міської ради, Департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької обласної ради, Національної туристичної агенції та департаментів інших регіонів України. Більшість цих заходів проходила в режимі он-лайн. Продовжили популяризувати туристичний потенціал Запорізького краю, у вигляді подачі інформації для туристично-інформаційних центрів м. Києва та області, м. Дніпра, м. Рівне, а також для посольства України в Сербії та Польщі. До міжнародного дня туризму презентували путівник «Шляхами Запоріжжя. Туристичні маршрути». У путівнику представлено п'ять варіантів подорожей вздовж головних автомагістралей регіону. Презентовано проєкт «Туристичні магніти», до якого були розроблені туристичні маршрути на 2, 5 та 10 днів по

території Запорізького краю. Одним з об'єктів є Запорізький обласний краєзнавчий музей.

Цього року вперше ми прийняли участь у написанні проектів для отримання грантів Українського культурного фонду: «Інфраструктурний грант» та «Туристичні маршрути». Нажаль, перший ми не виграли, другий буде розглядатися у 2021 році. Незважаючи ні на що, ми отримали новий досвід, бажання далі розвиватися і впевненість в тому, що в майбутньому все обов'язково вийде.

Співробітники музею брали активну участь у інших заходах, які пройшли в музеї: «Від Соборності до Незалежності», «Ми пам'ятаємо героїв Крут», «День пам'яті героїв Небесної сотні», «До Дня українського добровольця», «День Гідності та Свободи», «Афганістан болить в моїй душі».

Вже багато років поспіль Запорізький обласний краєзнавчий музей співпрацює з КЗ «Запорізький обласний центр туризму та екскурсій учнівської молоді» ЗОР, і цей рік не став винятком. Співробітники музею прийняли участь у трьох конференціях, конкурсах різного напрямку у складі членів журі: перший Всеукраїнський конкурс екскурсіводів музеїв закладів освіти «Край в якому я живу». Він пройшов очно, друга та третя конференції «Українська революція: 100 років надії і боротьби» та «Краєзнавчі нариси Запорізького краю», присвячена 250-річчю м. Запоріжжя, пройшли в он-лайн режимі. На конкурсах були представлені роботи юних талантів, дослідників, які люблять і пишаються своїм краєм. Завдяки активним викладачам та їх вихованцям, наукові роботи були виконані на вищому рівні.

Продовжено співпрацю з ВСП «Економіко-правничим фаховим коледжем» ЗНУ. Протягом року у музеї практикувалися десять студентів. Проходження практики було пов'язано з музейною та туристичною справою. Студенти вивчали структуру та напрямки роботи музею, вчилися проводити екскурсії та відкривати власні музеї. А також займалися промоцією туристичних об'єктів рідного краю.

Всі співробітники протягом року надавали консультації, як усні так і письмові, які стосувалися оформлення музеїв, вивезення предметів за кордон, роботи музею, історії краю та інше.

У залах працювали різноманітні фотодокументальні виставки: «Українське військо 1917 – 1921 рр.», «Захисник держави – Український доброволець», «Тріумф людини. Мешканці України, які пережили ГУЛАГ», «Проти Голяфа», «Воїни. Історія українського війська». Всі виставки були представлені Інститутом Національної пам'яті. У лютому пройшла виставка-конкурс «Акварелі, які оживають». Це конкурс юних любителів акваріумного дизайну та акваріумних риб. Спільно з запорізькими філателістами відкрили виставку «Знаки історії Запоріжжя».

2020 рік був знаковим для колективу музею. Наш колективний договір прийняв участь у конкурсі «Найкращий колективний договір у сфері культури» та зайняв перше місце. Нас привітали депутати обласної ради, профспілкова спільнота, профільний департамент. Для нас це велика перемога.

І на цій позитивній ноті можемо сказати, що рік був вдалим. Бажаємо всім нашим партнерам міцного здоров'я. Дякуємо всім хто допоміг поповнити колекцію музею цікавими експонатами, туристичній спільноті міста та області, що підтримали нас в цей нелегкий час, і звичайно ж відвідувачам, які не дивлячись ні на що, знайшли час і завітали до нас. А ми в свою чергу обіцяємо, що будемо вас дивувати знову і знову!

**НОВА ЕКСПОЗИЦІЯ КОРАБЕЛЬНИХ ЯКОРІВ XVII – XIX ст.
ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ПРОСТО НЕБА**

Серед небагатьох прадавніх унікальних винаходів людини, якими досі продовжує користуватися людство, одним з найважливіших є корабельний якор. Принцип його дії, розроблений більше як чотири тисячі років тому, по праву вважається класичним і продовжує використовуватися в конструкціях сучасних якорів, які ми сьогодні називаємо «адміралтейськими». «Якор в минулому був винаходом в своєму роді вельми дотепним. Доказом служить вже хоча б його величина – немає іншого предмета, настільки непропорційно малого порівняно із величезним завданням яке він виконує!» – так характеризував якор видатний фахівець судноплавства і письменник українського походження Джозеф Конрад. Він називав його «пристосуванням, що створювалося століттями, доведеним до досконалості, безперечно відповідає своєму призначенню» [1, с. 14].

З давніх-давен мореплавці довіряли якорю долю корабля, якщо загрожувала загибель у глибинах морів, річок, озер. Це оригінальне пристосування в страшну хвилину нерідко виявлялося їхньою останньою надією на порятунок. Тож, нічого дивного немає в тому, що ще в давнину якор став сакральною річчю, якій поклонялися у храмах. В найдавніші часи якор, або його зображення стали символом надії на спасіння і залишаються такими досі. Пам'ятники з якорями є популярними об'єктами відвідування туристами та відпочиваючими в багатьох приморських містах по всьому світу.

На Запоріжжі головні водні маршрути, пролягали Азовським морем і рікою Дніпро. Саме в їх глибинах, випадково або під час спеціальних пошуків, знаходять люди старовинні якорі. Як правило такі знахідки потрапляють до колекцій музеїв і стають музейними предметами.

Цікава колекція корабельних якорів зібралася з часом і у Запорізькому краєзнавчому музеї. Частина її стала невід'ємною складовою стаціонарних експозицій залів археології і запорозького козацтва, заселення краю у XVIII – XIX ст. Але більшу частину цієї неординарної збірки, якій позаздрили б інші краєзнавчі музеї, доля прирекла на багаторічне напівзабуття. Лише інколи нею цікавилися фахівці, які вивчали давню історію судноплавства на Запоріжжі та Приазов'ї.

Ідея зробити колекцію корабельних якорів музею доступною для широкого загалу відвідувачів музею, через доповнення виставкової експозиції просто неба до раніше встановлених перед фасадом музею по вулиці Олександрівській середньовічних скульптур, належить директору музею, голові Запорізької обласної організації охорони пам'яток історії та культури Юрію Спіцину.

Влітку 2020 року були відібрані музейні предмети для майбутньої експозиції і підготовлені для експонування на відкритому повітрі. З 1 серпня 2020 року розпочалися роботи з монтажу якорів на спеціально облаштованих місцях із стаціонарними круглими міні постаментами. 12 жовтня 2020 р. нова експозиція корабельних якорів «Символи надії з глибин Дніпра» біля фасаду Запорізького краєзнавчого музею була урочисто відкрита.

На цій, постійно діючій виставці, представлено сім кращих взірців якорів XVII – XIX ст. із колекції музею. Всі вони знайдені на дні Дніпра біля острова Хортиця Експедицією підводних археологічних робіт музею в період з 1983 по 1994 рр.

Автор під час підйому адміралтейського якоря. 1986 р.

Справжньою окрасою виставки є кований із заліза дворогий адміралтейський якір із дубовим штоком. Його знайдено і піднято в Старому Дніпрі за 150 метрів від берега проти гирла балки Музичиної на глибині 8,5 метрів в експедиційний сезон 1986 року. Восени того ж року, за участі теплоходу «Пошук» Запорізького машинобудівного інституту (капітан О. Г. Биковський), було здійснено підйом якоря і транспортування до Запорізького обласного краєзнавчого музею, де він і зберігається [2].

Це був перший в історії підводних досліджень біля острова Хортиця якір, який знайшли разом із дубовим штоком, що добре зберігся. Напис, нанесений ковалями по розпеченому залізу в нижній частині якоря, вказує на його вагу: «8 пуда

22 фунта». Висота якоря складає 187 см, ширина штокадорівнює 207 см, а відстань між кінчиками рогів — 120 см. Датується якір подіями російсько-турецької війни 1736 — 1739 рр., коли біля острова Хортиця базувалися судна запорозьких козаків та російського флоту Дніпровської флотилії.

Навесні 2010 року, з метою подальшого збереження та надання якорю, як музейному предмету, експозиційного вигляду запорізьким фахівцем Валерієм Олійником було виконано його консервацію та реставрацію. Передбачаючи можливість експонування якоря під відкритим небом, В. Олійник виготовив копію якірного штока з дуба із подальшою заміною оригіналу на копію. Оригінал штока відтоді зберігається в колекції Запорізького краєзнавчого музею окремо.

Поруч з цим експонатом, встановлено залізний кований чотирирогий якір 2-ї половини ХІХ ст. Характерною ознакою таких якорів є круто загнуті вгору роги із розплесканими на кінцях лапами. Один із рогів цього якоря має пошкодження у вигляді значного відгину його в сторону. Нижня потовщена частина цих якорів завжди прикрашена нанесеним ковалем орнаментом у вигляді горизонтальних ліній із опущеними донизу трикутниками. При висоті якоря 108 см, його ширина складає 109 см [3].

Третім у цій групі розташований якір виготовлений в ХVІІ — на початку ХVІІІ ст. Якорі цього типу відрізняються тим, що їх роги сильно відігнуті донизу. На відміну від всіх інших якорів вони окрім риму (кільця для прив'язування канату) у верхній частині веретена, мають ще одне кільце прикріплене внизу якоря до його рогів. Характерним є також те, що головна вертикальна деталь якоря — веретено має подовжені грані в кількості від 6 до 8. Висота якоря складає 149 см, а розмах рогів в лапах — 120 см [4].

Два невеликих, подібних один одному, чотирирогі якорі встановлені обабіч дверей службового входу до будівлі музею. Обидва корабельні якорі датуються роками російсько-турецької війни 1736 — 1739 рр.

Більший якір, який розташовано праворуч, має в висоту 91 см, а ширину між кінчиками лап — 58 см. Він виготовлений, скоріш за все в польових умовах, на що вказує поєднання різних ковальських технологій. Якір складається з двох частин: веретено із римом коване за більш ранньою, місцевою технологією і має гранчасту поверхню, а 4 роги із лапами виготовлялися за новітніми європейськими стандартами [5].

Аналогічну конструкцію має і якір встановлений ліворуч, який відрізняється лише розмірами. Його висота складає 80 см, а розмах рогів — 85 см. В ньому, так само як і у попередньому якорі, до гранчастого веретена з римом приковано нижню частину у вигляді великої втулки з 4 рогами [6].

Третя група якорів на виставці складається так само із двох однотипних залізних якорів з чотирма рогами. Менший із них за розмірами, конструкцією та датуванням 2-ю половиною ХІХ ст. є подібним до якоря, встановленого на виставці поруч із дворогим адміралтейським якорем [3]. Відрізняється він лише збереженістю — із 4-х рогів збереглося лише три, а один рог відсутній. Нижня потовщена частина цього якоря також прикрашена орнаментом у вигляді горизонтальних ліній із опущеними донизу трикутниками. При висоті якоря 106 см, відстань між кінчиками лап дорівнює 78 см.

Другий якір у цій групі також із 4-х рогів має збереженими лише три. Його вирізняє довжина веретена, яка сягає 157 см, а ширина рогів — 127 см. Як і у інших якорів цього типу, його нижню частину прикрашено орнаментом у вигляді

Монтування виставки просто неба

горизонтальних ліній із опущеними донизу трикутниками. Збереженість металу якоря дозволяє датувати його кінцем XVIII – XIX ст.

Експозицію корабельних якорів просто неба біля фасаду Запорізького краєзнавчого музею створено за безпосередньої участі його співробітників: заступника директора з технічних питань Ігоря Сластененка, завідувача відділу природи Фелікса Пересипкіна, наукового співробітника Богдана Пристінського і техника Віталія Ларина. Значним є і внесок у підготовчі роботи по створенню виставки співробітників відділу фондів та відділу історії краю музею.

Приємно відзначити, що експозиція якорів, виставлених просто неба біля будівлі музею, яка є неповторною архітектурною та історичною пам'яткою обласного центру, сприяла створенню своєрідної музейно-паркової атмосфери і, відповідно, користується значною популярністю як у мешканців міста Запоріжжя, так і його гостей.

Бібліографія

1. Конрад Джозеф. Зеркало морей: Воспоминания и впечатления [сост., вступ. ст. Т. Ф. Прокопов]. – Москва: ТЕРРА - TERRA, 1996. – Т. 1. – 576 с.
2. Фонди ЗОКМ. Інв. № В – 3242, КН – 39450.
3. Фонди ЗОКМ. Інв. № В – 4051, КН – 48768.
4. Фонди ЗОКМ. Інв. № В – 3242, КН – 39628.
5. Фонди ЗОКМ. Інв. № В – 3218, КН – 39449.
6. Фонди ЗОКМ. Інв. № В – 3219, КН – 39450.

РЕЦЕНЗІЇ

Тощев Г. Н., Иванова С. В.

**В. И. НИКИТИН. КУРГАНЫ НИЖНЕГО ПОИНГУЛЬЯ. –
НИКОЛАЕВ: ИЛИОН, 2018. – 160 с.**

Появление обобщающих и публикационных монографических работ в области археологии Северного Причерноморья, бесспорно, принадлежит к числу неординарных событий, тем более, когда в научный оборот вводятся давно раскопанные памятники. Свод подкурганных захоронений, как таковой, несомненно, важен и полезен для археологов, но определенное значение имеют также систематизация публикуемого материала, его характеристика, определение хронологической позиции погребальных памятников различных эпох. Подобные публикации являются, несомненно, актуальными, а их появление можно только приветствовать.

В начале этого года увидела свет монография Василия Ивановича Никитина, в которой рассматриваются материалы исследованных им и его коллегами курганов в Нижнем Поингулье. Один из соавторов рецензии (Г. Н. Тощев) познакомился с Василием Ивановичем еще в 1969 г., когда принимал участие в работе Ингульской экспедиции. Именно тогда О. Г. Шапошникова, И. М. Шарафутдинова, В. С. Бочкарев и В. И. Никитин закладывали азы практической курганной археологии.

Василий Иванович – известный краевед и археолог. За годы своей активной деятельности в Николаевской области им были выявлены сотни памятников, исследованы десятки курганов. Материалы раскопок изданы в виде статей, которые сразу же привлекали внимание исследователей. Рассматриваемая работа – первая монография, в которой суммируются результаты раскопанных в разные годы курганов в низовьях Поингулья.

Здесь следует отметить, что в большом количестве памятники этого региона стали известны после выхода двух сборников «Древности Поингулья» [1] и «Археологические памятники Поингулья» [2]. Значительную роль в разработке проблем эпохи ранней бронзы сыграл также изданный позже свод памятников ямной культуры [3]. Вот уже много лет ожидается издание монографии по катакомбным памятникам Поингулья, начатой О. Г. Шапошниковой, но выход ее пока по различным причинам задерживается.

Книга В. И. Никитина является весьма своевременной, работа над ней и подготовка к выпуску велась долгие годы. Лишь благодаря содействию «цвета николаевской интеллигенции и бизнеса» (с. 3) она была издана и многие исследователи получили возможность держать ее в руках.

В научный оборот вводятся материалы 16 курганов, содержащие 224 (225) разновременных погребальных комплексов. Это больше, нежели в изданных ранее двух «ингульских сборниках».

Структура монографії — «класическа». В її началі приводиться короткий очерк археологічного вивчення Нижнього Поінгуля (сс. 5 — 6), затем следует описание комплексов, курганов и погребений (сс. 7 — 129), інтерпретація матеріалів по епохам (сс. 130 — 143). Дополнением выступают различные приложения (сс. 144 — 156), в значительной степени облегчающие поиск необходимой информации в книге. Завершает монографию список литературы, который свидетельствует о том, что основная работа над книгой велась до начала 2000 г. Всего менее десятка цитируемых работ датируются более поздним временем, да и, скорее всего, некоторая литература была недоступной для автора.

В целом, исследованные курганы можно объединить в две хронологические группы: в эпоху энеолита — бронзы были возведены восемь насыпей, еще восемь созданы скифскими племенами. Отметим, что не все исследованные курганы сохранились полностью — некоторые из них повреждены в силу антропогенного фактора: распаханы или частично разрушены в результате хозяйственной деятельности.

Новые памятники: взгляд со стороны

Как всякие новые материалы, изданные В. И. Никитиным результаты раскопок, а также их авторская интерпретация, несомненно, вызывают интерес у коллег-археологов, каждый из которых имеет свое виденье, свои трактования погребений и артефактов. Поэтому, вполне естественно, что здесь будет приведен и выполненный авторами рецензии анализ опубликованных комплексов. Причем этот анализ ни в коем случае не следует воспринимать как критику — напротив, необходимость выхода в свет этой долгожданной монографии мы отметили выше. Тем не менее, не всегда можно согласиться с хронологической или культурной интерпретацией автором ряда погребений или находок из них. Но наличие различных точек зрения на одну проблему — естественное явление для многих наук, в том числе и для археологии.

Эпоха палеометалла

Ко времени энеолита и бронзового века В. И. Никитин относит 163 погребения, еще шесть датированы энеолитом, предположительно. Рассмотрение публикуемых подкурганых захоронений позволило нам предположить, что их несколько меньше, так как при раскопках курганов к захоронениям были условно отнесены скопления камней («погребения» 14, 27, 29, 30, 41, 44, 45, 46 в кургане 1 у с. Плющевка). Подобные находки уместнее называть пунктами (или объектами), что, обычно и делается многими исследователями в процессе обработки результатов раскопок. Об отнесении этих объектов к ямному времени свидетельствуют как стратиграфические наблюдения (сс. 32 — 33), так и нахождение среди камней заклада погребения 30 в кургане 1 у с. Плющевка антропоморфного изваяния с «пояском» из охры. Подобные стелы известны по находкам в захоронениях ямного времени [4, с. 89]. Сказанное применимо и к погребению 3 кургана 4 курганной группы 11 у с. Калиновка (с. 79). Как пункт, вероятно, следует рассматривать и находку костей животных на уровне дневной поверхности («погребение 9») в кургане 3 курганной группы 1 у с. Калиновка (с. 67).

Энеолит

К эпохе энеолита В. И. Никитин считает возможным относить 11 захоронений (с. 144). Впрочем, автор сам выразил сомнения в возможности отнесения части из них к медному веку: в сводной таблице знаком вопроса отмечены погребения из кургана 1 у с. Плющевка, кургана 1 у сел Пересадовка, Калиновка, курганная группа II, курган 8. Мы считаем сомнения автора вполне обоснованными. Захоронение Плющевка 1/48 действительно не может быть точно датировано без дополнительных (радиоуглеродных) исследований. В отношении «погребения» Пересадовка 1/1 автор отмечает каменный заклад без наличия погребальной ямы и костей умершего (пункт, или объект).

Некоторые «сомнительные» погребения следует отнести к ямному времени. Мы полагаем, что к ним относится захоронение 8/2 могильника Калиновка II (рис. 49, 5). В нем находился сосуд, имеющий аналоги в буджакской/ямной культуре Северо-Западного Причерноморья [5, рис. 2. 37, 13]. Кроме того, материковый выброс из ямного погребения 3 перекрывает выброс из погребения 2, что указывает на их одновременность. Два детских захоронения расположены рядом, а поверхность сосудов из погребений обработана сходными приемами (гребенчатое сглаживание). Эти нюансы также могут указывать и на культурное единство погребальных комплексов 2 и 3. Тот факт, что плиты перекрытия погребения 2 лежали на уровне погребенной почвы, указывает на совершение захоронения в околочурганном пространстве. О стратиграфической позиции погребения 3, которое авторы уверенно относят к ямной культуре, нет определенных данных, указано лишь, что оно находилось за пределами кромлеха. Судя по отсутствию уступа или заплечиков и наличию при этом каменного перекрытия, и это захоронение могло быть совершено за пределами курганной насыпи.

С другой стороны, при описании захоронений кургана 4 могильника Калиновка II знаком вопроса отмечены ряд ямных погребений. Отметим, что в них, порой, присутствует тот же погребальный инвентарь, что и в энеолитических (створки раковин в сочетании с кусочками охры). Возможно, их также следует включить в круг захоронений медного века.

Вероятно, к эпохе энеолита можно отнести и неопределенное ярусное погребение 11/11a, захоронения 45, 46, примыкающее к кромлеху изнутри. Погребение 7 примыкает вплотную к погребению 6, слились их заклады и материковые выкиды, что может указывать на незначительный хронологический разрыв. В целом же комплекс из четырех кромлехов выглядит как единое целое.

Не менее интересен комплекс из двух кромлехов в кургане 8 той же группы Калиновка II. В большем кромлехе центральное захоронение совершено в энеолитическую эпоху, меньший кромлех автор связывает с погребением 13 ямной культуры. Его культурная принадлежность вполне определена благодаря находке среди камней перекрытия антропоморфной стелы с изображением стоп. Но это погребение находится в северном, а не центральном секторе, а центральная часть разрушена траншеей. Здесь могло быть расположено энеолитическое погребение, реально связанное с кромлехом. Поэтому вполне вероятно одновременное сооружение комплекса из двух кромлехов.

В кургане 4 группы Калиновка II выявлен комплекс из 4 кромлехов. Несмотря на то, что автор относит их к разным хронологическим эпохам, они производят впечатление единого комплекса, связанного с энеолитической эпохой. Возможно, следует к энеолиту отнести и некоторые погребения, отнесенные к ямным. Например, перекрытие захоронения 45 опиралось на плиты кромлеха, что может указывать на его раннюю хронологическую позицию, к тому же в инвентаре была обнаружена створка раковины.

К сожалению, разрушенность этих сложных в конструктивном плане курганов и отсутствие радиоуглеродных дат не дает возможности установить их хронологическую позицию достаточно определенно: позы скелетов в ямных погребениях и в захоронениях позднего энеолита часто идентичны.

Ямная культура

С ямной культурой автор связывает 110 погребений. В эту же группу, на наш взгляд, следует включить и три захоронения кеми-обинского типа [6]. Но, часть погребений, отнесенных к ямным, возможно, были совершены в энеолитическую эпоху, о чем мы писали выше. Сходство обряда, отсутствие надежных хронологических маркеров не всегда дает возможность точно атрибутировать часть подкурганных захоронений.

Наиболее интересен комплекс курганов у села Калиновки — как особенностями погребального обряда, так и найденными в захоронениях артефактами. Ряд предметов по-своему уникален. Это относится к прямоугольным медным бляхам с пуансонным орнаментом в виде «древа жизни» (рис. 28. 2). Примечательно, что подобные же украшения, с такой же техникой оформления, найдены в катакомбном погребении Калиновка II, 4/35. Амфорка с вертикальными ушками из п. 4 кургана 3 курганной группы I у с. Калиновка (рис. 23. 3) по своей форме сходна с подобными сосудами, найденными в памятниках южнобугтского варианта ямной культуры [3, с. 42, рис. 15]. В то же время совершенно не типичен орнамент в виде валика «змеевидной» формы на её плечиках. Аналоги ему известны на керамике катакомбной культуры, но выполненные с помощью отпечатков шнура или тесьмы [7, с. 218]. Этот редкий тип орнаментации зафиксирован на двух сосудах из катакомбных погребений Пересадовка 1/17 и 1/20 (рис. 18, 2, 9). Сочетание черт двух культур в одном артефакте — достаточно редкое явление, тем не менее, в курганах, исследованных у с. Калиновки, это не первый случай.

Достаточно многочисленны молоточковидные булавки (8), они найдены в семи погребениях. Эта категория артефактов широко представлена в Буго-Ингульском регионе, что позволило исследователям разработать их классификацию [3, с. 48, рис. 18].

Из неординарных находок можно выделить две антропоморфные стелы с изображением стоп — Плющевка 1/5 и Калиновка II, 8/13).

Отметим удачные этнографические параллели, приводимые В. И. Никитиным — относительно кенотафов и погребений с умышленным нарушением костяков (сс. 138 — 139). Последняя тема привлекает пристальное внимание исследователей, существуют различные точки зрения [8].

Катакомбная культура

Все рассмотренные погребения катакомбной культуры впущены в насыпи созданных ранее курганов (7). В четырех случаях они образуют могильники, в которых находилось от 7 до 10 захоронений. Всего автор пишет о 44 (45) катакомбных комплексах, для части которых полностью конструкция не прослежена.

Под катакомбой мы понимаем конструкцию, состоящую из входного колодца, лаза (дромоса) и погребальной камеры, в отличие от автора, который пишет о входном колодце, сочетающемся с катакомбой.

В самом большом могильнике (Плющевка, к. 1) три группы комплексов. Первая размещается в северо-восточном секторе (погребения 36, 37, 38). Вторая по дуге размещена в южной половине (погребения 31, 35, 42, 47), третья — на периферии насыпи к югу от первой (погребения 34, 39, 40). Погребение 24 предпочтительней отнести к неопределенным. Можно полагать, что погребения в северной части совершены раньше, нежели остальные.

В к. 1 у с. Пересадовка катакомбы расположены по большой дуге камерами к центру в южном и восточном секторах (погребения 13, 17, 9, 3, 20, 23, 30, 31, 32), замыкает дугу на севере несколько обособленное погребение 33.

Рекордным по числу погребенных (7!) является катакомба Пересадовка 1/3. В данном случае мы имеем дело с подзахоронениями, в которых, как показано на материалах крымских памятников [4, с. 124], позы погребенных могут быть различны.

Весьма редкой является находка стелы в катакомбе 5 к. 3 у с. Калиновка. Подобных известно весьма немного [9]. На сегодня это наиболее западный пункт с антропоморфным изваянием в ареале катакомбной культуры. Судя по форме, она сопоставима с изделиями более раннего периода, не исключено, вторичное использование.

Подавляющее число катакомб относится к различным стадиям развития Ингульской культуры. Об этом свидетельствуют конструкции, позы погребенных, инвентарь. Типичны для этой культуры, как указывает В. И. Ключко [10, с. 78] и короткие топоры-молоты — Пересадовка, 1/33. Автор приходит к логичному заключению о сосуществовании на определенном хронологическом этапе позднемного и катакомбного населения в Поингулье, что подтверждают и материалы других территорий [4; 11].

Погребение 14 в кургане 4 группы II у с. Калиновка В. И. Никитин отнес к катакомбным, предположительно (сс. 83 — 84). У нас также возникли сомнения относительно такой культурной принадлежности этого комплекса. И стратиграфические особенности (перекрытие, лежащее на кромлехе), и инвентарь (створки раковины) дают возможность предположить, что захоронение могло быть выполнено в эпоху энеолита. Не противоречит этому и сосуд «катакомбного» облика: приземистые формы известны, к примеру, в бурсученской культурной группе [12, с. 98, рис. 2, 7, 8].

Эпоха поздней бронзы

К эпохе поздней бронзы отнесены погребения со скорченными на боку костяками, часть из которых сопровождается типичными для этой культуры сосудами. Они вписываются в пласт подобных захоронений Северного Причерноморья. Отдельные погребения, которые В. И. Никитин характеризует и относит к памятникам поздней бронзы в целом (сс. 139 — 140), можно рассматривать как более ранние и связывать с бабинской культурой, как и пишет автор при описании одного из них (с. 69), — Калиновка I, 3/14, Калиновка II, 4/6.

Скифская культура

Скифские комплексы (21), относящиеся к рядовому населению, дополняют известный фонд источников этого периода, их характеристика в целом совпадает и дополняет сделанные Ю. С. Гребенниковым обобщения [13; 14; 15] для Поингулья и Побужья.

Отметим, что, скорее всего, п. 1 к. 3 у с. Каменное относится не к сарматскому, а к скифскому времени. Об этом свидетельствуют конструкция могилы и находка трехлопастного наконечника стрелы, рисунок которого, к сожалению, не приводится. Относительно найденного в насыпи сосуда тюльпановидной формы отметим, что подобный был найден на Мамай-Горе [16].

Редкой находкой является подбойная могила со скорченным на левом боку погребенным (с. 35).

Было найдено всего два (?) сарматских погребения и одно кочевническое, эпохи средневековья.

В монографии имеются некоторые недочеты в иллюстративной части. Желательно: избегать проставления одного номера под несколькими позициями (с. 60, 112), не размещать стрелку (указатель севера) в нижней части погребения, не давать разрезы «зеркально» плану (это, прежде всего, относится к катакомбам). Читателями лучше бы воспринимались рисунки мелких вещей в крупномасштабном изображении (с. 28, рис. 10; с. 60, рис. 23; с. 92, рис. 38; с. 107, рис. 45 и др.). Скифологи, античники пожела-ли бы видеть и прорисовки амфор. Кроме того, для ряда вещей не указаны масштабы. Впрочем, в наше время подобного рода огрехи можно обнаружить в любой объемной монографии или диссертации.

Жаль, что даже в приложении не нашли места материалы исследованной к востоку от Поингулья «Шарованской могилы», раскопанной в 1973 г. [17]. Материалы этого памятника привлекают большое внимание исследователей эпохи бронзы. Надеемся, что в ближайшее время Василий Иванович найдет возможность заполнить этот пробел.

Сделанные нами замечания указывают, прежде всего, на то, что монография В. И. Никитина «Курганы Нижнего Поингуля» — эта та книга, которая вызывает интерес, актуальность ее бесспорна. Она не останется незамеченной коллегами, новые материалы курганных памятников Поингуля будут привлекать пристальное внимание специалистов.

Библиография

1. Древности Поингуля [под ред. Шапошниковой О. Г.]. — К.: Наукова думка, 1977. — 147 с.
2. Археологические памятники Поингуля [под ред. Шапошниковой О. Г.]. — К.: Наукова думка, 1980. — 175 с.
3. Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К.: Наукова думка, 1986. — 159 с.
4. Тощев Г. Н. Крым в эпоху бронзы. — Запорожье: ЗНУ, 2007. — 304 с.
5. Иванова С. В. История населения Северо-Западного Причерноморья в конце IV — III тыс. до н. э.: автореф. дис на соискание. степени докт. ист. наук. — К., 2013. — 20 с.
6. Тощев Г. Н. К вопросу о Кеми-обинской культуре // Старожитності. — Харьков: НМЦ МД, 2004. — С. 96 — 113.
7. Братченко С. Н. Могилы бронзової доби в басейні р. Деркул // Матеріали и исследования по археологии Восточной Украины [под ред. Санжарова С. Н.]. — Луганск: СНУ, 2003. — С. 162 — 225.
8. Кожедуб А. Г. Демембрация в погребальном обряде бронзового века Северного Причерноморья и Восточного Приазовья: обзор литературы // Новое прошлое. — 2017. — № 4. — С. 336 — 343.
9. Фещенко Є. Л. Антропоморфні стели в похованнях катакомбної культури України // Вісник Дніпропетровського університету. — 2014. — Т. 22. — С. 196 — 202.
10. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України. — К.: АртЕк, 2006. — 337 с.
11. Toshev G. In the West of the Catacomb Area In: The Ingul-Donets Early Bronze Civilization As springboard for Transmission of Pontic Cultural Patterns to the Baltic Drainage Basin 3200 — 1750 BC. / Baltic Pontic Studies — 2013. — 18. — P. 72 — 85.
12. Демченко Т. И. К вопросу о выделении культурной группы Бурсучень в рамках Гординештско-позднемайкопского феномена // Culturi, Procese si Contexte in Arheologie. Chişinău:// IPC AŞM. — 2016. — С. 84 — 99.
13. Гребенников Ю. С. Погребальный обряд скифов Поингуля // Открытия молодых археологов Украины. — К.: Наукова думка, 1976. — Ч. 1. — С. 29 — 30.
14. Гребенников Ю. С. Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы юга Украины. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 148 — 158.
15. Гребенников Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX — III вв. до н. э.). — Николаев: Илион, 2008. — 192 с.
16. Андрух С. И. Лепная керамика скифского могильника Мамай-гора // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. — 2009. — № 25. — С. 158 — 161.
17. Никитин В. И. Работы Николаевского краеведческого музея // АО 1973 г. — М.: Наука, 1974. — С. 317.

ДИСКУСІЇ

Бєлов О. Ф., Шаповалов Г. І.

ПРОЄКТ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ З ХРЕСТОМ НА ТРИЗУБІ 2020 РОКУ

25 серпня 2020 року Верховна Рада України «З метою забезпечення реалізації положень статті 20 Конституції України та створення передумов для утворення великого Державного Герба України як невід'ємного атрибута держави та складової її конституційного ладу» [1], прийняла Постанову № 824-ІХ «Про оголошення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України».

Цією Постановою Верховна Рада України доручила Кабінету Міністрів України провести конкурс на кращий ескіз великого Державного Герба України. Передбачалося створення до 1 жовтня 2020 р. Організаційного комітету, розробка та затвердження відповідного положення, а також вирішення питання щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення організації та проведення конкурсу. Доручалося також у термін до 1 листопада 2020 р. здійснити всебічне суспільне обговорення ескізу великого Державного Герба України і вже у термін до 1 грудня 2020 р. визначити переможця та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції, встановлені за результатами конкурсу.

На виконання цієї Постанови Кабінет Міністрів України прийняв відповідну Постанову від 30 вересня 2020 р. № 892 «Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України» [2]. Вона передбачала проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України, затвердження Положення про конкурс, утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення конкурсу. Оргкомітету доручалося в тижневий строк затвердити Положення про журі конкурсу та його склад.

Міністерству культури та інформаційної політики доручалося забезпечити: здійснення витрат на проведення конкурсу, суспільне обговорення ескізу великого Державного Герба України та подання до 1 грудня 2020 р. Міністерству юстиції пропозицій за результатами конкурсу для врахування їх під час розроблення проєкту Закону України «Про державні символи України». Згідно вказаної Постанови Міністерству юстиції доручалося забезпечити як врахування результатів конкурсу під час розроблення проєкту Закону України «Про державні символи України», так і подання в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України проєкту Закону України «Про державні символи України».

З метою взяття участі у конкурсі на кращий ескіз великого Державного Герба України у Запоріжжі було створено авторську групу у складі художника-мініатюриста, автора герба та прапора Запорізької області Віталія Пилипенка

*Автор художник: Віталій Пилипенко.
Співавтори: Олександр Белов, Георгій Шаповалов.
2020 рік.*

Рис. 1

та фахівців з історії українського тризуба Заслуженого діяча науки і техніки Олександра Белова та доктора історичних наук, професора Георгія Шаповалова. Творча співпраця, помножена на натхнення та досвід, дозволила у доволі стислі строки, запропоновані умовами конкурсу, розробити і представити на конкурс запорізький ескіз великого Державного Герба України (рис. 1).

При цьому, автори чудово розуміли, що і Оргкомітет, і журі конкурсу, очолюване відомим українським геральдистом, співавтором малого Державного Герба України, доктором історичних наук Андрієм Гречилом буде жорстко дотримуватися юридичної норми Конституції України щодо статті 20 Конституції України,

яка проголошує: «Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького» [3].

Викладене далі ніяким чином не має на увазі якось принизити сучасний малий Державний Герб України. Підкреслимо: Україна має один із найкращих гербів у світі з чудовою історичною тяглістю саме цього герба у вигляді тризуба як невід'ємної складової героїчної боротьби українців за незалежність і державність у їх новітній історії XX – XXI ст.

Разом з тим, зауважимо, що в Конституції України текст тієї ж таки статті 20 має наступне продовження: «Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)» [3]. Звернемо увагу на те, що записано не «Державний Герб Української Народної Республіки», а саме «Знак Княжої Держави Володимира Великого». А ці слова із основного закону України, на думку авторів, зобов'язують до багато більшого ніж проведення конкурсу, про який йдеться, що був проведений з таким поспіхом.

Адже князь Володимир не лише створив Княжу Державу, що, зокрема було засвідчено карбуванням монет з його символом влади – тризубом. Він особисто охрестив свою державу, зробив її європейською і тому був канонізований католицькою та православною церквами святим рівноапостольним. Сучасні українські історики вже давно володіють науковими знаннями щодо того, що коли держава князя Володимира була язичницькою, то у якості княжих символів влади використовувалися двозуби і тризуби. Після хрещення князь Володимир розміщує зображення Ісуса Христа на монеті, а пізніше замість нього він додає інвокаційного хреста до тризуба, як символу долучення Київської Русі до родини європейських християнських країн. Так з'явився власний символ влади київського князя святого Володимира.

У роботі «Український тризуб: Історія дослідження та історичний реконструкт» [4, сс. 208 – 239] автори ще у 2008 році обґрунтували ідею про те, що духовний сенс тризуба доцільно пов'язувати з найдавнішою християнською символікою, а саме хрестом-якорем та особою священномученика Климента Римського.

Культ святого Климента Римського нерозривно пов'язаний з християнізацією Київської держави за часів Володимира Великого та його наступників. Святий великомученик Климент був одним із перших проповідників християнства у землях, що сьогодні входять до складу України, а саме у Корсуні (Херсонесі). Слід підкреслити, що св. Климент був одним із перших християнських архієпископів у першому столітті нашої ери, коли ще християнська церква не зазнала поділу на Західну і Східну. Єдине відоме пастирське послання св. Климента, авторство якого не заперечується церквою та істориками християнства, є його I-ше послання до коринф'ян, центральна ідея якого полягає у єдності та подоланні розбрату.

На нашу думку, саме ці обставини мотивували поведінку Володимира Великого, який після власного хрещення у Херсонесі (Корсуні), доправив до Києва корсунські святині, передусім – мощі св. Климента, що стали головною реліквією Десятинної церкви. Це також впливало із існуючих на той час норм канонічного права, на які Володимир Великий не міг не зважати, будуючи нову державу в Європі.

Цілком логічним виглядає і обрання Володимиром Великим, а пізніше і його сином Ярославом Мудрим, символу священномучеництва св. Климента – хреста-

якоря, або ж тризуба з хрестом над ним у якості геральдичного символу династії київських князів, династії, яка створювала нову державу у Європі.

Широкому загалу українського суспільства тепер, як ніколи раніше, завдячуючи відзначенню в країні 100-річчя української революції 1917 – 1921 рр., добре відомі обставини прийняття герба Української Народної Республіки. Тоді, під час жвавих дискусій щодо питання яким має бути герб нової держави, більшість їх учасників зійшлася на тому, що за герб треба прийняти тризуб князя Володимира. Але одночасно суперечки перейшли в іншу площину, а саме – який княжий тризуб затверджувати з хрестом чи без хреста? Нещодавно це питання глибоко дослідив в своїй роботі «Тризуб з хрестом: 100 років боротьби за право на існування» Сергій Шумило [5]. І відповідь вийшла одна: історична правда дійсно полягає в тому, що в умовах буремних політичних подій, часті зміни влади, переворотів, в тому числі і військових дій на українських землях, надважливу державотворчу справу вибору та затвердження герба народженої України, із залученням ширшого кола фахівців вирішити остаточно не вдалося. Про це свідчать як архівні документи і спомини учасників, так і артефакти тих часів: печатки, бланки документів, прапори, нагороди і грамоти до них, знаки на одностроях. На них можна побачити використання у якості герба і просто тризуба і тризуба під хрестом.

Більшість активних учасників української революції 1917 – 1921 рр. опинилася за кордоном, але продовжила боротьбу за незалежність і державність України в різний спосіб та одночасно використовуючи український тризуб як національний символ у двох зображеннях. Активно використовувався тризуб ОУН та УПА у різних видах і під час Другої світової війни.

Тож доречним буде згадати, в рік його 155-річчя від дня народження, настанову Провідника української нації, владика Андрея (Шептицького), щодо українського герба з хрестом. У якості голови Галицької Української Ради, він писав в 1941 р.: «Не знати з якої ініціативи і для якої причини українські патріоти носять часом малу відзнаку тризуба без хреста. Коли св. Володимир і по ньому всі українські князі уживали яко державного знаку тризуба з хрестом, треба признати тризуб без хреста за символ повороту до поганства і за сумний признак переваги безбожницьких течій серед нашої нещасної суспільності. Може бути, що прихильники того поганського символу посилаються на те, що такого символу вживала Українська Центральна Рада з 1917 і 1918 р. Таке виправдання не мало би ніякої рації. Центральна рада припустилася багатьох помилок і, зокрема, під впливом засідаючих у ній безбожників спричинила національну руїну і допомогла большевикам запанувати над Україною. Хотіти повторювати її помилки було би нерозумною політикою» [6, с. 55].

Варта уваги і його державницька пропозиція висловлена в листі від кінця листопада 1941 р. до голови Української Національної Ради у м. Києві, Миколи Величківського: «При першій нагоді скличте, Пане Професоре, Пленум Української Національної (Ради) і на цьому пленумі поставте питання про державний герб України. До нашого державного герба необхідно зверху додати хреста. Коли б ми в часи наших Визвольних Змагань в 1917 – 1920 рр. мали зверху нашого державного герба хреста, то не втратили б своєї держави» [7, с. 8]. Пізніше, у тому ж році владика Андрей знову наполягав «щоб УНР (Українська Національна Рада), поки їй доведеться припинити діяльність, схвалила заміну герба України, а саме, щоб до «тризуба» додати хрест, який, ... був за кн(язя) Володимира. Цей зміне-

ний герб міг би зобов'язувати тільки Галичину, евентуально як герб одної області України, а пізніше повинна б його прийняти вся Україна ...» [7, с. 8].

На превеликий жаль, у 1989 – 1992 рр., під час відродження незалежної держави Україна, події з прийняттям тризуба у якості герба майже повторили ситуацію 1917 – 1918 рр. Заради справедливості відзначимо, що в нових, більш демократичних історичних умовах, як серед науковців, так і серед широкого загалу суспільства відбулася широка дискусія щодо української національної символіки і в тому числі герба у вигляді тризуба [4, сс. 100 – 122]. Саме завдячуючи цьому, на другому році незалежності України, 19 лютого 1992 р. Верховна Рада України прийняла історичний закон «Про Державний герб України».

На тому засіданні Верховної ради відбулася надзвичайна напружена, зрозуміло більше політична, ніж наукова, дискусія, про що свідчить його стенограма. Єдиним народним депутатом, який дискутуючи, науково зауважив доповідачеві щодо недоліків пропонованого до затвердження проекту герба, був відомий харківський археолог Валерій Мещеряков. «Тризуб Володимира, – сказав він, – подивіться його монети, не мав такого виду, як цей тризуб, ... тризуб Володимира був не таким. Тризуб Ярослава Мудрого символізував християнську державу Київську Русь, мав хрест. Тризуб Української Народної Республіки, подивіться хоча б гривні, теж мав зовсім інший вигляд» [8, сс. 44 – 46].

«Запровадження національної символіки, – згадує Заслужений художник України, член Українського Геральдичного Товариства Олекса Руденко, далось ціною важкої боротьби з ... комуністами та соціалістами, які категорично заперечували національну символіку і всіма засобами боролися проти Тризуба, синьожовтого прапора та національного гімну «Ще не вмерли України ні слава, ні воля»... як «націоналістичних» атрибутів. Тільки цим можна пояснити включення до Постанови Верховної Ради України поняття про «великий герб України». Вочевидь, це давало теоретичний шанс носіям лівих ідей «протягнути» до майбутнього великого герба милу їм комуністичну символіку СРСР та УРСР» [9].

«Перший конкурс на державну символіку, – пише далі О. Руденко, – було оголошено ще 1991 року. Переміг проект Андрія Гречила та Івана Турецького, в якому пропонувалися малий та великий герби. У великому до малого додавалися щитотримачі та інші елементи. При підготовці на розгляд Верховної Ради кінцевого проекту довелося відмовитися від великого герба – за вищезгаданих обставин політичної дискусії він не пройшов би. Тому в лютому 1992 р. виносили лише один – «просто» герб. Оскільки і його «завалили» під час голосування, то тоді Леонід Кравчук, який бачив конкурсний проект, запропонував, що, мовляв, давайте цей герб затвердимо як «малий», а десь колись буде й «великий», на якому кожен намалює те, що заманеться. Результатом таких компромісів стала Постанова Верховної Ради України від 19 лютого 1992 року» [9].

Правдою є також те, що питання затвердження герба у вигляді тризуба не було по справжньому науково обґрунтовано. Інакше і не могло бути, адже головна причина цього полягала у тодішній кризі радянської української історичної науки. Радикальний перегляд оцінок українського тризуба, як історичного явища, раніше сформованих цією наукою, в ті роки лише зароджувався.

Але цей перегляд відбувся, адже пройшло вже майже 30 років як малий Державний герб України вірно слугує молодій українській державності. За ці роки європеїзована українська історична наука знайшла відповіді на запитання: де і чому з'являється тризуб як символ влади, якими шляхами, коли і якими

етносами приноситься на українські землі, що спільного із княжою символікою середньовічної Європи і княжими знаками Київської Русі, яке духовне значення містить тризуб у той чи інший час і, зокрема в Україні-Русі, як він видозмінюється за формою, залишаючись однаково українським тризубом в Галицько-Волинському князівстві, Великому Князівстві Литовському, на княжих та гетьманських гербах козацької України, чому і як у XVIII – XIX ст. став українським народним оберегом, а у XX – XXI ст. перетворився на український національний герб.

Керуючись вищевикладеним та беручи до уваги події новітньої історії України автори реалізували у своєму ескізі власне бачення Великого Державного Герба України із християнським хрестом та татарською тамгою.

Нижче наводимо авторський опис проєкту ескізу (блазонування) великого Державного Герба України, який є робочим додатком до ескізу.

«В центрі ескізу великого Державного Герба України вміщено у якості почесної геральдичної фігури зображення малого Герба України на щиті. Це Знак Княжої Держави Володимира Великого із доповненням його центрального зубу зображенням хреста. Тризуб у такому вигляді є символом влади святого рівноапостольного Великого князя Володимира – будівничого християнської Держави Київська Русь, яка проіснувала до середини XIII ст. Над щитом, у вигляді арочної дуги, розташовано зображення однієї із найважливіших інсигній, атрибуту княжої давньокиївської державної влади головного убору вінця із підвісками – аналогу європейських королівських корон.

Під щитом із тризубом розташовано почесну геральдичну фігуру у формі традиційного східного круглого щита-калкана із зображенням на ньому герба кримських татар – тарак-тамги, який символізує справедливість і історичну невід'ємність України і Криму. Символізм круглої форми цієї фігури підсилюється її тотожністю із прадавнім солярним змістом сонячного шляху. Зовні щит декорований українською ковилою, яка символізує степ Півдня України та Криму.

З боків головного щита із тризубом з хрестом розміщено фігури щитотримачів. Ліворуч від щита знаходиться історичний герб Війська Запорозького у вигляді козака, який стоїть на варті. Козака зображено озброєним мушкетом, що лежить на його лівому плечі та шаблею при лівому боці. Він стоїть прямо, його голова повернута праворуч до почесної геральдичної фігури – зображення тризуба. Ліворуч від козака на високому держаку вміщено полковий значок у вигляді прапорця з тканини червоного кольору, яку зображено як таку, що розвивається. Значок-прапорець має зображення корсунського хреста і роздвоєну на кінці форму.

Праворуч від головного щита із тризубом вміщено традиційний герб західноукраїнських земель у вигляді крокуючого лева готового напасти для захисту власних територій. Над його головою – корона першого короля Галицько-Волинської Русі Данила Галицького. Крокуючий лев спирається на дві задні лапи, а в передніх тримає держак, який увінчаний полковим значком у вигляді двокольорового прапорця із тканини жовто-блакитного кольору, яка розвивається. Значок-прапорець має зображення корсунського хреста і роздвоєну на кінці форму.

Фігури козака і лева розміщені на постаментах у вигляді смолоскипів оформлених процвітаючим рослинним орнаментом у стилі українського бароко, які символізують полум'я вогню вічної народної пам'яті про велич борців всіх поколінь за державність і незалежність України.

Рис. 2

Нижче щита із тризубом розташована арматура із клейнодів — символів княжої та козацької епох. Вони символізують ціннісні принципи рівності, свободи і демократії держави України, які завжди були притаманні ще княжим часам її історії та особливо властивими стали в Запорозькій Січі. Булава вказує на найвищу президентську владу — глави держави, гаранта державного суверенітету і територіальної цілісності України. Пернач символізує виконавчу владу на місцях, бунчук — взаємодію між усіма гілками влади в громадах, литаври — символ народного волевиявлення.

Ліворуч від щита — гілка із дубовим листям, що символізує силу, могутність, міцність, боротьбу і перемогу як окремих українських земель, так і в цілому держави. Праворуч від щита — гілка лавру, яка символізує владу, силу, хоробрість і великодушність всіх видатних українських державотворців.

Заключним елементом є стрічка блакитного кольору із текстовим девізом — «Слава сила Україна», яка розташована внизу всієї композиції герба. Її пластична хвилеподібність символізує сакральне значення і велич Дніпра-Славутича — головної ріки Української держави. Саме водами Славутича була охрещена Київська Русь, а на її берегах відбувалися і відбуваються всі головні і знакові події української історії» [10].

Журі отримало 125 ескізних робіт, з яких до конкурсу було допущено 112, було проведено кілька турів голосування для визначення переможця. З 13 до 27 листопада у виставкових залах «Хлібня» Національного заповідника «Софія Київська» проходила виставка робіт, які надійшли на конкурс на найкращий ескіз великого Державного герба України. Експонувався і ескіз герба, якому присвячена дана публікація (рис. 2).

Перемогла робота Олексія Кохана, яка, на думку голови журі Андрія Гречила, «виконана в авторському стилі і не має жодних запозичень або чужих елементів, та яка відображує ідею соборності і єдності України» [11].

Загалом автори вважають, що проведення конкурсу, хоч і викликало багато нарікань та критики, а особливо в соцмережах, буде сприяти пробудженню в українському суспільстві, як в країні, так і за її межами, більш глибокого інтересу до історії Державного Герба та прискорить завершення такої важливої загальнодержавної справи як розроблення проєкту Закону України «Про державні символи України» та затвердження його Верховною Радою України.

Бібліографія

1. Постанова Верховної Ради України «Про оголошення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України» від 25 серпня 2020 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/824-20#Text>
2. Постанова Кабінету Міністрів «Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України» від 30 вересня 2020 р. № 892 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-provedennya-konkursu-na-krashchij-eskiz-velikogo-derzhavnogo-gerba-ukrayini-892300920>
3. Конституція України. — К.: «Вид-во А.С.К», 2003. — С. 8.
4. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. — Київ — Запоріжжя: Дике Поле, 2008. — 264 с.
5. Шумоло С. Тризуб з хрестом: 100 років боротьби за право на існування // Сіверянський літопис. — 2018. — № 5. — С. 148 — 161.
6. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941 — 1944 [упор. Жанна Ковба]. — К.: Дух і Літера, 2003. — 313 с.
7. Дзюбан О. Спроба зміни Українського герба у 1941 — 42 рр. // Знак. — 2002. — Число 28 (грудень). — С. 8.
8. Стенограма пленарного засідання. Бюлетень № 21. Опубліковано 19. 02. 1992. Засідання двадцять перше [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4678.html>
9. Руденко О. До Дня Державного герба [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.dvka.com.ua/3>
10. Власний архів Г. І. Шаповалова.
11. Оголошено результати конкурсу на найкращий ескіз Великого Державного герба України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.mkir.gov.ua/news/4628.html>

ХРОНИКА

СЕРГЕЮ ГЕОРГИЕВИЧУ КОЛТУХОВУ – 70 ЛЕТ

6 ноября 2020 г. исполняется 70 лет Сергею Георгиевичу Колтухову, археологу, старшему научному сотруднику отдела археологии первобытного общества Института археологии, лауреату Государственной премии Крыма, автору и соавтору ряда монографий и научных статей.

Детство и юность С. Колтухов провел в г. Симферополе, здесь закончил среднюю школу. После школы стал работать фрезеровщиком на заводе «Фиолент», поступил на учебу в техникум. В 1968 г. был призван в ряды Советской армии. В 1972 г. поступил на дневное отделение исторического факультета Симферопольского государственного университета. С 1973 г. под руководством А. А. Щепинского стал участвовать в работе Северо-Крымской экспедиции Новостроечного отдела Института археологии АН УССР. Именно в ней он усвоил основные методы разведок и раскопок, сделал первые шаги в составлении научных отчетов.

В конце 70 – начале 80-х гг. Сергей Георгиевич, тогда научный сотрудник Крымского краеведческого музея, под руководством О. А. Махневой участвовал в раскопках Неаполя Скифского, руководя работами на зольнике № 3, на оборонительной стене городища и на пригородных усадьбах.

С 1984 г. по 1988 г. исследователь прожил достаточно сложный период, меняя места временной работы и должности; от рабочего в УкрГИИНТИЗЕ до старшего архитектора Инспекции памятников областного Управления архитектуры.

Однако приходит конец и серым полосам жизни. Уже к концу 1988 г. С. Г. Колтухов совместно с А. Г. Герценом и Ю. С. Ворониным проводит охранные раскопки на территории Арабатской крепости. В 1989 г. при поддержке В. А. Кутайсова и

В. Л. Мыца он был принят на должность младшего научного сотрудника Отдела археологии Крыма Института археологии АН УССР. Период с 1989 — 1990 гг. был посвящен полевым работам на Южнобережье, в Предгорном Крыму и подготовке кандидатской диссертации.

На рубеже двух эпох в 1991 г. пришел черед возглавить Северо-Крымскую экспедицию, действовавшую под его руководством до 1993 г. В 1994 г., в связи с прекращением мелиоративных работ, на ее базе в Крымском филиале Института археологии НАН Украины была создана Крымская охранно-археологическая экспедиция, продержавшаяся до 1995 г. Этим годом завершились сколько-нибудь значительные новостроечные работы археологов на территории Автономной республики Крым. Несмотря на все сложности 90-х гг., при активном содействии Г. Н. Тощева, руководителя археологической лаборатории Запорожского национального университета, удалось опубликовать материалы работ 1991 — 1995 гг., издав их в Запорожье двумя книгами.

Последующие 1996 и 1997 гг. были посвящены работам на Белогорском курганном могильнике, расположенном на г. Ак-Кая и Беш-Оба в Предгорном Крыму. В роли руководителя экспедиции выступал В. Л. Мыц, исследованиями в поле руководили С. Г. Колтухов и В. А. Колотухин. Нерадостный итог охранных археологических исследований убедил специалистов в том, что вести работы, находясь в полной зависимости от настроения спонсоров, не получится. Впрочем, результаты разведок и раскопок, позволили поддержать мнение П. Н. Шульца и Б. Н. Мозолевого о том, что в Предгорном Крыму расположен некрополь, принадлежавший представителям верхушки Крымской Скифии IV в. до н. э. Попытка продолжить охранные раскопки в 2001 г. привела к критической ситуации. Финансирование охранных раскопок в АРК было внезапно прекращено и место археологов на одном из курганов Ак-Кая заняли грабители, сокровищ не добывшие, но изуродовавшие памятник.

Последующие полевые работы в экономических и хозяйственных условиях, сложившихся в Крыму в девяностые — нулевые годы, свелись к многочисленным разведкам, нередко на сотнях квадратных километров, и раскопкам единичных памятников.

Ситуация кардинально изменилась после 2014 года, к сожалению, в новых конкурентных условиях, собственно крымские специалисты, оказались на обочине пиршества новостроечной археологии.

Иные формы работы исследователя в составе Крымского филиала ИА НАНУ типичны для представителей его поколения. В 1993 г. он, защитил кандидатскую диссертацию по теме «Укрепления крымской Скифии» под руководством С. Д. Крыжицкого. В 1998 г. уже в качестве старшего научного сотрудника, возглавил Полевой комитет КФ ИА НАНУ. В 2002 г. совместно с коллегами, специалистами по раннему железному веку, создал в Филиале отдел скифо-сарматской археологии, возглавлял его на первом этапе и помог возродить в 2014 году.

В плане научных результатов, многолетняя работа С. Г. Колтухова была посвящена исследованию памятников культур эпохи бронзы и раннего железного века. Отдельной темой стало изучение фортификационных памятников Крымского Присивашья: Перекопа, Литовского полуострова, Чонгарской переправы, Арабатской крепости. Является автором и соавтором восьми монографий и более чем 150 научных и научно-популярных статей.

Г. Н. Тощев

СЛОВО ПРО КОЛЕГУ

Гірка звістка про непоправну втрату сколихнула колектив Запорізького обласного краєзнавчого музею — 17 вересня 2020 року у віці 68 років помер відомий запорізький колекціонер Петрашин Леонід Григорович.

Молодим і енергійним він працював у колективі музею у далеких 1979 — 1981 рр. і запам'ятався як чесна, порядна та доброзичлива людина з твердим характером і чудовим почуттям гумору. Працюючи в музеї, він проявив себе як наполегливий шукач старожитностей і багато зробив для поповнення музейної етнографічної колекції. Ці речі зараз прикрашають музейні експозиції. Перейшовши працювати в органи МВС, він в душі залишився музейником і в 1990-ті роки почав збирати власну колекцію зброї, яка з часом перетворила його помешкання у справжній Музей. Колекціонування стало однією з головних справ його життя. Воно, на жаль, приносило йому не лише радість і задоволення, а й гіркі випробування і страждання. Але Леонід Григорович їх гідно переміг і став ще більш авторитетним і шанованим громадянином не лише Запорізького краю, а й усієї України.

Справжній друг, товариш і партнер він завжди охоче приходив на допомогу музею як фахівець найвищого гатунку у консультаціях, підборі експонатів, часто щиро дарував той або інший зразок зброї для доповнення експозиції.

Відійшла у Вічність добра і щира людина. У ці скорботні дні розділяємо невимовний сум і тугу його дружини, дітей, близьких і рідних. Світлий, добрий спомин про Леоніда Григоровича назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав, любив і поважав, хто спілкувався з ним, хто відвідував його чудовий і неповторний Музей, що був сенсом його життя.

Нам завжди буде дуже не вистачати нашого друга Леоніда Григоровича. Пам'ятаймо, що смерть забрала його в той час, коли він готував для запорізької громади нову виставку своєї колекції в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї.

Людина живе доти, поки її пам'ятають. Світла пам'ять про Леоніда Григоровича вічно житиме у наших серцях.

Колектив Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Список скорочень

АО	Археологические открытия
БДПУ	Бердянський державний педагогічний університет
ДАДО	Державний архів Дніпропетровської області
ДАЗО	Державний архів Запорізької області
ЗОКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ЗОУНБ	Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека
ЗОЦОКС	Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини
НМІУДСВ	Національний музей історії України у Другій світовій війні
ПКМВК	Полтавський краєзнавчий музей ім. Василя Кричевського
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской Империи
РГАДА	Российский государственный архив древних актов
РГВИА	Российский государственный военно-исторический архив
РГИА	Российский государственный исторический архив
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников
ССПК	Старожитності степового Причорномор'я і Криму
ЦДІАУ	Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Відомості про авторів

Антонов Андрій Леонідович – (м. Запоріжжя) – завідувач відділу фондів ЗОКМ

Белов Олександр Федорович – (м. Київ) – Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, радник Голови Служби безпеки України

Бусел Віктор Анатолійович – (м. Дніпрорудне) – старший науковий співробітник Національного природного парку «Великий Луг»

Васецька Олеся Миколаївна – (м. Полтава) – старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Веклич Юрій Максимович – (м. Київ) – старший науковий співробітник Українського державного геологорозвідувального інституту (УкрДГРІ)

Водоп'ян Вікторія Вікторівна – (м. Запоріжжя) – завідувачка відділу науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Гудима Юрій Володимирович – (м. Львів) – к. і. н., завідувач Музею історії Університету Львівського національного університету ім. І. Франка

Деркач Тамара Григорівна – (м. Запоріжжя) – старша наукова співробітниця відділу природи ЗОКМ

Звілінський Сергій Олександрович – (м. Гуляйполе) – історик, голова Гуляйпільського відділення Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького

Іванова Світлана Володимирівна – (м. Одеса) – д. і. н., провідна наукова співробітниця ІА НАН України

Каїра Федір Володимирович – (м. Бердянськ) – магістр історії, вчитель математики вищої категорії Муніципального ліцею

Козиряцька Світлана Ігорівна – (м. Запоріжжя) – старша наукова співробітниця відділу історії краю ЗОКМ

Коробова Ірина Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – наукова співробітниця відділу науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Кравчук Павло Павлович – (м. Запоріжжя) – головний спеціаліст департаменту культури і туризму Запорізької міської ради

Крайнік Юлія Миколаївна – (м. Дніпрорудне) – заступниця директора, начальниця наукового відділу Національного природного парку «Великий Луг»

Ляшко Світлана Миколаївна – (м. Київ) – к. і. н., старша наукова співробітниця Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

Назаренко Дмитро Володимирович – (м. Запоріжжя) – колекціонер півної атрибутики, краєзнавець

Папанова Валентина Анатоліївна – (м. Бердянськ) – к. і. н, доцентка, завідувачка навчальної археологічної лабораторії БДПУ

Плешивенко Алла Григорівна – (м. Запоріжжя) – наукова співробітниця відділу обліку пам'яток та робочої групи тому «Зводу» ЗОЦОКС

Попандопуло Зоя Харитонівна – (м. Запоріжжя) – завідувачка відділу історії краю ЗОКМ

Попова Лілія Вікторівна – (м. Київ) – к. геол. н., старша наукова співробітниця відділу еволюційної морфології Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України

Рігуш Богдан Тарасович – (м. Чернівці) – д. геогр. н., професор Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Стахів Микола Павлович – (м. Горішні Плавні) – директор музею ПрАТ «Полтавський ГЗК»

Тощев Геннадій Миколайович – (м. Запоріжжя) – к. і. н, доцент, завідувач навчально-науковою лабораторією археологічних досліджень ЗНУ

Чайка Ольга Василівна – (м. Запоріжжя) – старша наукова співробітниця відділу історії краю ЗОКМ

Целуйко Олександр Петрович – (м. Львів) – к. і. н., доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка

Щур Юрій Ігорович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., науковий співробітник Запорізького науково-дослідного центру «Спадщина», старший викладач кафедри новітньої історії України ЗНУ

Шаповалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор кафедри українознавства Національного університету «Запорізька політехніка», заступник директора ЗОКМ

Якобчук Надія Олександрівна – (м. Київ) – к. і. н., провідна наукова співробітниця відділу науково-фондової роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні

Вимоги до оформлення статей, що надаються для публікації у «Музейному віснику»

Оформлення тексту

1. Матеріали приймаються українською мовою в електронному (формат Word) та роздрукованому варіантах.

2. Весь текст друкується 12-м шрифтом Times New Roman, через один інтервал. Абзац – 1 см. Назва статті друкується заголовними літерами.

3. До тексту додається резюме англійською та російською мовами. До резюме обов'язково додається переклад назви статті, П.І.П. автора.

4. Нумерація посилань у тексті наводиться у квадратних дужках в порядку згадування. Наприклад: на архівний документ – [1, спр. 23, арк. 1], на друковане видання – [2, сс. 3 – 4]. Посилання на ілюстрації робиться в круглих дужках – (рис. 1).

5. В кінці тексту розміщується бібліографія.

а) Наприклад: ДАЗО, ф. 24, оп. 1. Якщо різні документи, що наводяться в тексті, взяті з одного і того ж фонду та опису, то в бібліографічному списку їм присвоюється один номер. Нумери справ і аркушів виносяться в квадратні дужки в тексті.

б) Кожне джерело в бібліографічному списку наводиться один раз. Його номер тут відповідає номеру згадки в тексті.

Наприклад:

1. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 295 с.

2. Кобалія Д. Р. «Запорозька чайка» історія однієї знахідки. – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – 157 с.

3. Ніколова А. В. Абсолютна хронологія ямної культури Північного Надчорномор'я у світлі дендродат // Археологія. – 2012. – № 4. – С. 14 – 31.

4. Словник української мови. У 11 томах [упоряд. Білодід І. К. та ін.]. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 6. – 832 с.

в) Нумерація в бібліографічному списку проводиться без встановлення автоматичного режиму.

6. До тексту додаються:

1) ілюстрації;

2) список ілюстрацій;

3) підписи до ілюстрацій;

4) список скорочень;

5) відомості про авторів: прізвище, ім'я, по батькові – повністю, місце роботи та проживання, посада, вчений ступінь.

7. Ілюстрації надаються окремим файлом. Підписи набираються в кінці тексту статті з заголовком, що співпадає з назвою файлу ілюстрації.

Дотримання вимог є обов'язковим для включення статті до збірника.

Наукове видання

Музейний вісник

№ 20

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка,
С. І. Козиряцька,

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Обкладинка: В. А. Лініков

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 07.12.2020 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.
Гарнітура Балтика. Друк офсетний. Наклад 300.

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Троїцька, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.zokm.jimdo.com

Видавництво ПП «АА Тандем»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Лобановського, 27, оф. 69

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців:

Серія ДК № 2899

Видавництво ТОВ «ПУВК»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26